

AKADEEMIA

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 10

Eesti rahvusluse ideed	Toomas Karjahärm
Vana keelepüü varjus	Ago Künnap
Alliksaare luule pragmaatika	Arne Merilai
Argoed Liwyfaini lahing	Taliesin
Wales	Siiri Merila-Hubbard
Ebastabiilsuse filosoofia	Ilya Prigogine
Ideoloogia ja utopia	Leonidas Donskis
Laser	Henn Käämbre
Lapseealiste kuritegevus	L. Auväärt, S. Kaugia
Kas Jumal mängib täringuid?	Ian Stewart

Kolleegium

Igor Cernov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalia</i>	Jaan Kangilaski
. . . . .	Eduard Parhomenko
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Haljasorg
sekretär	Tiiu Jõgi
raamatupidaja	Piret Liinold

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse address:

Küütri 1, Tartu, Eesti

Telefonid:

431 373, 431 117

Fax:

431 373

Arveldusarve nr. 12301797 ERA-Pangas

Akadeemia avaldab reklaami. Küsige tingimusi toimetusest.

Trükkida antud 20. IX 1995. OÜ «Greif» trükikoda, Tartu, Ülikooli 17/19. Trükiarv 3600. Tell. nr. 8345.

© AKADEEMIA 1995

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

7. AASTAKÄIK 1995 NUMBER 10 (79)

- Eesti rahvusluse ideed
Toomas Karjahärm 2051
- Veel vana keelepüü varjus, kuid juba idasträndemüüditä
Ago Künnap 2079
- Artur Alliksaare luule pragmaatika: I
Arne Merilai 2086
- Argoed Llwyfaini lahing
Taliesin 2113
Tõlkinud Urmas Tõnisson
- Walesi ajaloo ja kirjandusest. I
Siiri Merila-Hubbard ... 2115
- Ebastabiilsuse filosoofia
Ilya Prigogine 2142
Tõlkinud Triin Kallas
- Ideoloogia ja utopia: Kas utopismi lõpp? I
Leonidas Donskis 2151
Tõlkinud Küllike Saks
- Laser: *Habent sua fata verba*
Henn Käambre 2168

Perekond ja lapsealiste kuritegevus	
	<i>Lembit Auväart, Silvia Kaugia . . . .</i> 2175
<i>Arvustus: Piip puudu ja muud. Oskar Kruus. Kirjanik Raimond Kolk: Elukäik ja looming. Tallinn: Kuldvillak, 1995. 175 lk.</i>	
	<i>Janika Kronberg . . . . .</i> 2195
Editorial note. Summaries	2199
Kas Jumal mängib täringuid?: Kaosematemaatika. III	
	<i>Ian Stewart . . . . .</i> 2207
	<i>Tõlkinud Kristin Haljasorg</i>

EESTI RAHVUSLUSE IDEED

Toomas Karjahärm

Eestlastele on rahvuslus (natsionalism) kõige vanem, kõige universaalsem ja kestvam ühiskondliku mõtte vool ja liikumine. Rahvuslus on rahvuse vaimne külg ja omadus, seisund ja põhjendus, indiviidide selliste ideede, hoiakute ja tunnete väljendus, mis moodustab rahvust koos hoidva ühiskondliku jõu. Rahvuslus on sõltuv füüsilisest rahvuskehast, ent samas on tal aktiivne natsiooni ehitav ja loov funktsioon.

HUVIGRUPID

Rahvusluse juured on teatud liiki tööjaotuses, mis on kompleksne ning pidevalt ja kumulatiivselt muutuv. Staatiline ja väheliigendatud agraarühiskond rahvuslust ei soosi. Rahvusluse ajastu on industrialismile ülemineku ajastu, mis on seotud kapitalismi ja linnastumisega (Gellner 1994: 2453–2454). Eesti rahvusluse kandjaks sai huvigrupp, mille sünnitas moderniseerimine agraarühiskonna rüpes. See grupp oli dünaamiline, kasvav ja mitmekesisuv, ent tema tuumiku moodustas rahvuslik haritlaskond ja keskklass.

Ärkamisajal olid eestlased kõrgkihita agraarne rahvas. Tema eliit ei võrsunud aadlist ja linna ülemkihtidest (need olid sakslased), vaid talurahvast. Esialgu oli tegemist poolharitlastega, kelle seas domineerisid üsna vähese haridusega külakoolmeistrid ja vallakirjutajad. Sajandivahetusest kujundasid eesti vaimse eliidi nägu akadeemilised haritlased, kelle arv plahvatuslikult kasvas. Ka see esimese põlve intelligents pärines enamasti maalt, talutarest ja jäi sellega seotuks nii perekondlike

---

Käesolev töö on kirjutatud Eesti Teadusfondi toetusel.

sidemete (seal oli vanematekodu) kui ühiste huvidega (Karjahärm 1994a: 245–246). Eesti keskklassi tuumiku moodustasid talunikud (peremehed-kohaomanikud), kelle kõrvale moderniseerimine sünnitas üha enam ka linnaväikekoodanlust. Eesti rahvusliku liikumise osavõtjaskonna analüüs kinnitab, et haritlastest ja keskihtidest rekruteerus eesti ühiskonna* kõige aktiivsem ja organiseeritum osa (Jansen 1974: 294), mida eesti ajakirjandus märkis mõistega “eesti seltskond”.

Eesti ühiskond oli intensiivse kasvu ühiskond, mis laial rindel tungis moderniseerimise struktuuridesse. Viimased vajasid rohkesti ka inimressursse (näiteks tööstuses) ja neid suutsid anda vaid eestlased, kes moodustasid üle 90 protsendi Eesti rahvastikut. Nad ei soovinud olla üksnes moderniseerimise “toormaterjal” ja jääda kujuneva moodsa ühiskonna ääremaadele. Võimaluste avanemisel pretendeeris eesti rahva aktiivsem, vaimselt ja majanduslikult tugevam osa sotsiaalsele tõusule, et hõivata olulisi positsioone, vabaneda protektsioonist ja valitseda end ise. Selleks tuli leida niisugune ühiskonnaelulise vorm, kus eestlaste kasvavad ambitsioonid oleksid rahuldatud, mobiilsus ja sotsiaalne tõus tagatud.

Oma teed otsima tõukas eestlasi tõsiasia, et võõrrahvusest valitsev eliit, vene valitsus ja baltisaksa aadel ei suutnud või ei tahtnud luua efektiivselt funktsioneerivat ühiskondlikku süsteemi ega garanteerida selle stabiilsust sotsiaalse ja rahvusliku konsensuse alusel. Mitmesuguste tsensuste ja diskrimineerivate barjääride tõttu polnud eestlastel võimalik sujuvalt ja valutult integreeruda olemasoleva elukorralduse struktuuridesse, mille kõrgemad astmed (näiteks kõrgem valitsus- ja omaavalitsusvõim) olid eestlastele samahästi kui kättesaamatud. Tõrjutus, ahistatus, otsustamisõiguse puudumine tugevdasid eestlastes motivatsiooni ehitada üles oma maailm, korraldada oma elu rahvusprintsipi alusel. Hurda sõnul oli ülesandeks “oma elu rahvuslikult üles ehitada”, “sammuda rahvaelu väljakujundamisele rahvuslikus mõttes” (Hurt 1939e: 151, 153). See eeldas selge piiri tõmbamist omade ja võõraste, meie ja nende vahele.

---

*Jaanus Arukaevu järgi on eesti ühiskonna tunnuseks sinna kuuluva te inimeste ja organisatsioonide suuniltus — implitsiitselt või eksplitsiitselt väljendatud püüd tegutseda eestlaskonna heaks ja tema nimel. (Arukaevu 1994: 257.)

Lisaks muutustele, mida tingisid rahvuskehast lähtuvad alateadvuslikud impulsid, oli veel vaja luua tingimused selleks, et amorfsest ja end maaga identifitseerivast talupoegade massist — maarahvast saaks rahvusidentiteedil põhinev uus kooslus — eestlased. Rahvus ja rahvusühiskond pole üks ja seesama. Viimane on esimese eksisteerimise raamistik, keskkond, organisatsioon, pigem sotsiaalne korraldus kui bioloogiline nähtus, mis ei hõlma etniliste protsesside kogu keerukat gammat. Eesti ühiskonna rajamine peegeldas eelkõige rahvuse kujunemise subjektiivset, inimeste teadliku tegevusega kõige enam seotud aspekti.

Eesti ühiskonna põhiline tunnus oli see, et ta kujunes varasema baltisaksa ja vene ühiskonna kõrval, mitte nende osana. Eestlaste passionaarsus (Lev Gumiljovi järgi võime ja tahe muuta ümbrust) oli suunatud sissepoole, eesti elu korraldamisele, mitte teiste alutamisele ja valitsemisele, nagu on tavaline suurrahvastel. Eesti ühiskonna struktuuri põhiosadeks olid ajakirjandus, vabatahtlikud organisatsioonid (seltsid, ühistud), seejärel nõrgemalt seotud ja ajutised ühendused, üksikisikud ja mõttekaaslaste ringkonnad, lisaks eestlaste kontrollitud omavalitsusorganid (vallavalitsused ja osa linnavalitsusi), poliitilised parteid (Arukaevu 1994: 258–259). Üldine tendents oli ühest küljest eesti ühiskonna süvenev diferentseerumine ja atomiseerimine, üha keerukamaks muutumine, teisest küljest konsolideerumine ja integratsioon, mis väljendus püüdes luua ülemaalisi keskkorraldusi ja foorumeid. Monoliitse rahvusterviku kujundamiseks ja kõigi eestlaste (ka Venemaa asunike) ühteliitmiseks kutsus Jaan Tõnisson üles looma “rahvuselise keskohta”, eesti rahva kodu, nagu olnud vanadel kreeklastel Hellas. Niisuguse ürituse ideeliseks allikaks pidi saama “ühine rahvuseline kulturapaleus” kui kõiki eestlasi ühendav aade (*Eesti Kirjanduse Seltsi*. . . 1913: 28).

RAHVUSLUSE IDEOLOOGID

Esimene eesti rahvusteoreetik oli Jakob Hurt, kelle kõned ja kirjad 1870. aastaist ("Eesti päevaküsimused" jt) on selles valdkonnas teedrajavad. Hurt põhjendas teoreetiliselt eestlaste kui rahvuse olemasolu ja kavandas selle edasiseks väljaarendamiseks vajaliku kultuuriprogrammi. Tema töid läbib punase niidina küsimus: kas eestlased jäävad rahvusena püsima, kas nad on suutelised saama euroopalikuks kultuurrahvaks. Peamist ohtu nägi Hurt eestlaste kultuurilises ümberrahvustumises, mille vastu võitlemine sai tema eluülesandeks. Carl Robert Jakobsonile kuulub prioriteet eestluse poliitilise ja majandusliku eeskava sõnastamisel.

20. sajandi alguse rahvuslikud liidrid sünteesisid Hurda ja Jakobsoni ideid ja arendasid neid edasi. Jaan Tõnissoni vaadetes ja tegevuses võib näha mõlema ärkamisaegse rahvusliku liikumise suuna, mõõduka kultuurilise (Hurt) ja radikaalse poliitilise (Jakobson) sünteesi, ent tema rahvusfilosoofilised abstraktsioonid, mentaliteet ja ettevaatlik taktika lähendasid teda rohkem Hurdale. Viimasest eeskuju võttes püüdis Tõnisson konstrueerida eesti rahvusluse terviklikku ideoloogiat üheaegselt teoreetiliselt ja rakenduslikul tasandil. Villem Reimani huvi koondus esmajoones kultuuri, ajaloo ja kõlbluse probleemidele.

Tõnisson ja Reiman andsid tooni Tartus *Postimehe* ja eesti seltside (Eesti Üliõpilaste Selts jt) ümber koondunud rahvuslaste ringkonnas, mis oli uue ühiskondlik-rahvusliku tõusu (Tartu renessansi) kandjaks sajandivahetusel. Rahvusliku mõtte ja liikumise teise tähtsaima keskusena tuli meie sajandi algul esile Tallinn, kus eesti rahvuslased koondusid Konstantin Pätsi *Teataja* (1901–1905), hiljem *Tallinna Teataja*, eesti linnavalitsuse ja seltside ümber. Rahvuslike aadete kõrval tõsteti siin esile majandus- ja sotsiaalküsimusi, rõhutati isiku ja sotsiaalse grupi (klassi) huvide tähtsust. Tegelikult polnud ideelised lahkuminekud Tartu ja Tallinna, nn aatemeeste ja majandusmeeste vahel nii suured, kui neid nii siis kui hiljem on kujutatud.

Poliitiliselt oli eesti rahvusluse spekter pluralistlik ja nüansirikas ning haaras diapasoni liberalismist sotsialismini. Meie sajandi alguse poliitilises võitluses kujunes traditsioon, mille järgi rahvuslase mõiste seostus eelkõige Tõnissoni—Reimani mõeldukalt liberaalse *Postimehe* ringkonna ja Eduerakonnaga. Selle ringkonna poliitiliste oponentide — sotsialistide, radikaalide,

nooreestlaste jt silmis oli niisugune "liialdatud" rahvuslus tagurlik ja vanameelne (Vilms 1915). Eesti ühiskonna jagamine rahvuslasteks ja mitterahvuslasteks, rahvuslase mõiste kitsas parteiline tõlgendamine negatiivses kontekstis polnud tegelikult põhjendatud, sest ka rahvuslaste poliitilised vastased olid ise enamikus rahvuslikult meelestatud. Küsimus oli pigem rahvusliku ja sotsiaalse arengu erinevate mudelite aktsentides ja prioriteetides, erinevas arusaamises rahvuslikest huvidest. Samas tuleb tunnistada, et kõnealune Tartu ringkond jäi rahvuslike aadete ja rahvusliku idealismi kõige innustunumaks järgijaks ja arendajaks.

Eesti rahvusluse ideoloogid olid ühtlasi ka poliitilised liidrid (ajalehetoimetajad, parteijuhid), ideede genereerijad ja teostajad ühtaegu. Esiplaanil olid igapäevase poliitilise võitluse vajadused ja konkreetsete programmide, projektide, nõudmiste, märkikirjade jms väljatöötamine. See tõsiasi vajutas eesti rahvusluse ideestikule utilitaarsuse ja eklektilisuse pitseri, mis oli noorele eesti poliitikale tervikuna iseloomulik. Siingi said igasugused teoreetilist laadi arutlused kulgeda vaid neis intellektuaalsetes piirides, mida võimaldas eestlaste tollaegne tagasihoidlik filosoofiline ja poliitiline kultuur.

KULTUURIRAHVUSLUS

Eesti rahvusluse ideestik kujunes Suure Prantsuse revolutsiooni ideede, saksa klassikalise filosoofia ja romantismi mõjul ja õhutusel. Hegeli arenemisõpetus, Herderi kultuurinatsionalism, Kanti kõlblusõpetus, Rousseau ideed inimeste ja rahvaste loomulikust võrdsusest ja suveräänsusest andsid impulsse eesti rahvuslikule mõttele.

Teoloogid Hurt ja Reiman põhjendasid oma etnotsentristlikku maailmapilti apellatsioonidega kõigekõrgemale. Nad kinnitasid, et rahvused on Jumala loodud maailma elemendid ja ainult Loojal on õigus otsustada nende sünni ja surma üle. Ka eestlastele ja lätlastele olevat Jumal "loomise ande ja püsimise kinkitud" (Hurt 1989b: 83). Vägivaldne ümberrahvastamine on inimese lubamatu vahelesegamine jumalikku maailmakorda. Rahvus on indiviidi eksisteerimise loomulik, optimaalne ja obligatoorne vorm, millega on seotud inimese "ideaalne elu-sisu", "ideaalsed impulsid ja eesmärgid" (Hurt 1939e: 166). Anton Jürgensteini sõnul on rahvus "vahelüli üksiku inimese ja üleüldise inimsuse vahel

ja vähemalt lähemas tulevikus, niikaugele kui meie suudame üle näha, käib iga edenemine tema kaudu ja temast läbi” (Jürgenstein 1909: 138). Rahvuslaste arvates polnud mingi kultuuriline või muu identsus võimalik väljaspool etnilist identsust. Selle alternatiiviks sai olla üksnes isiksuse degeneratsioon ja kõlbeline allakäik. “Rahvuse mõiste seisab kõrgemal, kui üksiku isiku tähtsus. Üksikul on ainult kui rahva liikmel väärtust, väljaspool rahvust oleks ta null. Sest väljaspool rahvust ei saaks üksik indiviidum oma mina avaldada,” kirjutas *Postimehe* rahvusteoreetik Marta Reichenbach (Sillaots) (Reichenbach 1911):

Hurt lähtus väikerahvalikust enesetunnetusest ja tema rahvusemääratlus oli etnilis-kultuuriline, mitte poliitiline (Kruus 1939: 18; Jansen 1990: 7). “Ma mõistan natsiooni alla üht rahvast ühise päritolemise ning kodumaaga, ühise ajaloo ning traditsiooni ja ühise keele ning kombega. Veresugulus ja samad füüsilised ning ajaloolised mõjud tekitavad iga natsiooni juures teatud kindla kehalise rahvatüübi ja tingivad hingeelus ühise rahvuskarakterit”. Rahvuslik on Hurda järgi põlvnemine ja päritolu, kehatüüp ja meelelaad, keel ja komme, mõtteviis ja religioon (Hurt 1939e: 152).

Ka hiljem nägid eestluse ideoloogid rahvuses eeskätt keelelis-kultuurilist kooslust. Rahvus on “kulturaline üksus” (V. Reiman) (*Eesti Kirjanduse Seltsi...* 1913: 26), “teatud inimhulkade teadvuses avalduv omapärane kultuuravorm” (Ernits 1915: 80), “kultuuri vorm” (Laaman 1915: 65), “kultuuriline indiviid” (Moora 1918: 16), “teatava rahvakogu vaimuline projektsoon” (Luiga 1911: 114), “kultura looja kogu” (Päts 1909a).

Niisugune kultuurirahvuslus, rahvuse identifitseerimine kultuuri abil on üsna tüüpiline iseseisvusega väikerahvastele, kel puudub oma riik ja suurrahvastele omased ambitsioonid. Riias sündinud briti ideeajaloolane ja filosoof *Sir* Isaiiah Berlin on kultuurirahvuslust nimetanud “mitteagressiivseks rahvusluseks”, sest see taotleb üksnes kultuurilist enesemääramist ja peab võimalikuks erinevate kultuuride kooseksisteerimist. Suur osa selliste rahvuste jõust kulub enesesäilitamisele ja enesekaitsele, ekspansiivsete suurrahvaste pealetungide tagasitõrjumisele.

Ülimat kultuurilist tolerantsust väljendas Hurt ühes oma kõnes 1899. aastal: “Meie, rahvuslased, austame saksa haridust ja hindame kõrgelt saksa kultuuri väärtust. Me teeme nõnda seda

meelsamini ja parema meelega, kuna meie oma haridus ja kultuur — niipalju kui sellest meie keskel rääkida võib — peasjalikult saksapärane on ja me teie hariduse ja kultuuri kaasvaldamise kaudu slaviseerimise eest kaitstud oleme. Aga austage ka teie, sakslased, meie rahvust ja tunnustage meie rahvuslikke püüdlusi, ta saate meie poolt selle eest omakorda toetust kaitseks slaviseerimise vastu. Üksnes selline vastastikune tunnustus ja austus teeb meid tugevaks ja võimaldab viljakat ühistööd” (Hurt 1989b: 82). Kõige tähtsamaks pidas Hurt originaalse euroopaliku eesti rahvuskultuuri loomist, mis eeldas tema enda kavandatud ulatusliku kultuuriprogrammi elluviimist, rahvusliku haritlaskonna kujundamist, emakeele ja hariduse edendamist. Rahvuskultuuris väärtustati eelkõige unikaalset ning see sai 20. sajandi algul peamiseks mõõdupuuks eesti kultuuri hindamisel ja võrdlemisel teiste rahvaste kultuuridega.

RAHVUSLIK ISEOLEMINE

J. Tõnissoni rahvusfilosoofia põhimõisteteks olid “rahvuslik iseolemine” ja “rahvuslik iseteadvus”. Neist viimane märkis rahvuse vaimset elu, iseolemise eneseteadvustamist, enesetunnetust ja rahvustunnet. Rahvuslikku iseteadvust pidas Tõnisson “inimesesoo ajalookäigus iga rahva majanduslise ja vaimlise edenemise ülemaks astmeks” (Jürgenstein 1909: 72).

Mõjutatuna saksa romantismist, Herderi ja Hegeli ideedest ning sotsiaaldarvinismist vaatesid rahvuslased rahvust kui elavat organismi, kollektiivset indiviidi, kellele loodus (ka Jumal, Looja) on andnud ülesanded ja eesmärgi (Tõnisson 1897b). Elutungi sunnil pürgivat nii suured kui väikesed rahvused, nagu inimkond tervikuna, lõppsihi, täiuslikkuse, “elu kõrgema arenemise paleuse” poole (Tõnisson 1911d: 33). Selles seisnebki elumõte ja eluülesanne. Raskustest eluvõitluses võib jagu saada “sise-mise tublidusega”, ammutades jõudu rahva isetegevusest, omaabist ja ühistegevusest (Tõnisson 1913: 15). Rahvuslaste arvates said eluvõitluses (olelusvõitluses) püsima jääda vaid need rahvad ja riigid, kelle elujõud ja kultuurivõime on tugevam. Jumaliku ettemääratuse kõrval jätsid Hurt ja Reiman rahvastele ruumi ka isetegevuseks. Hurt lohutas eestlasi väitega, et au, kuulsus, tarkus ja vägevus pole Jumalast antud, vaid on kättesaadavad igale rahvale, kui ainult rahvas neid tahab ja mõistab otsida (Hurt 1939c:

74). Reimani kinnituse järgi antakse rahvastele ainult niipalju õigusi ja vabadusi, kui palju neil jõudu ja mõju on neid enesele võita (Reiman 1906: 58).

Hurda—Reimani—Tõnissoni rahvuslusel oli eetiline, kõlbeline mõõde. “Igas rahvuses, nimelt keeles ning rahvakombeis asub suur vaimne ning kõlbeline vägi” (Hurt 1939e: 163). Oma rahvusest loobumine on nakatumine “kõlblusthävitavast mürgist”, mis toob kaasa indiviidi kõlbelise laostumise, “kõlbelised sassimineku”. Kõlbeline tulenes religioonist, mis tema sõnutsi on “igasuguse tõsise kõlbluse ema ning toitja” (Hurt 1939e: 167). Tõnissoni ideepagasis oli rahvus kõlbeline olend koos “kõlbelise iseolemise” ja “kõlbelise iseteadvusega”. Kõlbluse kaudu on omavahel seotud isik, ühiskond ja rahvus (Tarvel 1938: 439). Püüeldes kõlbelise täiuse poole järgib kõlbelise iseloomuga indiviid nagu rahvuski kõrgeid eetilisi ideaale, kusjuures oluline on sisemine sund ja kohusetunne Kanti kategoorilise imperatiivi (“kuulmata käskija”) vaimus (Tõnisson 1897a, cI). Kõlbelises maailmas on igal rahval oma koht, kedagi ei tõrjuta eemale. Seal ei maksa mitte suurus ja vägevus, “vaid tublidus üksi ja ainult” (Tõnisson 1897, cII).

NORMATIIVNE RAHVUSLUS

Eestlaseks ja rahvuslaseks olemine polnud rahvuslastel (valiku)vabaduse küsimus, vaid eelkõige kõlbeline norm, kohustus ja kõrge eetiline ideaal, mille poole pidi püüdlema iga eestlane. Niisugusest eetilisest motiveeritud ja normeeritud rahvuslusest tuletasid Tõnisson ja Reiman norme, reegleid ja hoiakuid mitmesuguste ühiskondliku ja isikliku elu valdkondade reglementeerimiseks. Nad propageerisid ranget protestantlikku moraali perekonna- ja abielusuhetes, sugulist kasinust, mis olevat välja kasvanud eesti rahva iseloomust ja muinasoludest, karskust, kokkuhoidlikkust (“Postimehe” juhtmõtted. . . 1902; Tõnisson 1905a).

Selliseid moraali normatiivseid mõisteid nagu “õigus” ja “õigus”, samuti “seadus”, võib rahvuslaste üllitistes üsna sageli leida. Oma kõige tuntumas avalikus kõnes priiuse piiridest esimesel Eesti üldlaulupeol Tartus ütles Hurt, et vabaduse piirideks on igavesed jumalikud seadused ja ajalikud inimeste seadused; eestlaste kohus on neid seadusi täita (Hurt 1939: 35). Reiman käsitles õiglust ja ebaõiglust hea ja kurja tundmise kristlikust

traditsioonist lähtudes. Kõlblus- ja õigusseadusi pidas ta loodusseadusteks, mille rikkumise tagajärjel tabab rahvaid langemine (dekadents), kidumine (degeneratsioon) ja lõpuks surm (*Eesti Kirjanduse Seltsi*... 1913: 25–26). Tõnisson kinnitas palju kordi, et rahvuslased võitlevad “õiguse ja seaduse” alusel “tõe ja õiguse abinõudega”, s.o rahulike legaalsete vahenditega, erinevalt sotsialistidest ja revolutsionääridest, kes võidelnud ebaseaduslike vägivaldsete vahenditega (Tõnisson 1905b, 1909b). Õigusnõudmise idee juurdus tugevasti eestlaste teadvuses ja seda on põhjendatult peetud meie rahvusliku karakteri üheks püsivaks jooneks. Oma osa etendas siinjuures juristide suur osatähtsus eesti poliitiliste liidrite tuumiku hulgas.

ELUJÕUD JA TÕUTERVIS

Rahvuse potentsiaali märkisid rahvuslased mõistetega “elujõud”, “rahvuslik jõud”, “kogujõud” jms. See näitaja polnud üheselt tõlgendatav ega hinnatav. Hurt kinnitas, et ainuüksi oma iseloomu, keele ja kommete alalhoidmine vägevamate võimu ja meelevald all annab tunnistust “suurest elujõuust, mis rahva sees elab” (Hurt 1939c: 78). Tõnissoni ja Reimani arvates õõnes- tas rahva elujõudu ja ruineeris tema tervist hulk pahesid: alkohoolism, sugu- ja vaimuhaigused, suur kuritegevus, tööpõlgus, kahanev sigivus, vaesus ja maapuudus, kosmopolitism, materialism ja sotsialism, usu- ja klassivastuolud, rahvustunde nõrkus ja rahvusliku ühtsuse puudumine, väljarändamine, hariduse vähe- sus jt (Põld 1926–1929: 420).

Eesti rahva elujõu küsimusega oli seotud nn tõuküsimus, mille vastu tunti elavat, ent siiski episoodilist huvi meie sajandi teise kümnendi algul. Võõraste kultuuride ülekaaluka surve all ja oludes, kus eestlaste ümberrahvustumine oli ikka veel probleemiks, pidasid rahvuslased vajalikuks esile tõsta ja väärtustada eestilist omapära. Tõnisson ja Reiman ei pooldanud veresegamist eri tõu- gude vahel. Nende ideaaliks oli võõrastest mõjudest rikkumata puhas eesti tõug. Milles tõupuhtus ja omapära seisnes, see jäi eba- selgeks. Eestlaste tõus leidsid rahvuslased rohkesti puudujääke ja degenerereerumise märke, mida loetlesime eespool. Nad andsid retsepte, kuidas tõugu tervendada ja kiduvust ületada: sotsiaal- sete olude parandamine, inimeste sidumine maa külge, hariduse, karskusliikumise ja ühistegevuse arendamine (Karjahärm 1993).

Kõige olulisem oli siingi rahvusliku iseolemise alalhoidmine ja rahvusliku iseteadvuse kasvatamine.

Mitu korda arutati tõuküsimust Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekul. Seal tegi Tõnisson üllatava ettepaneku seada sisse tõuraamatud — analoogiliselt nendega, mida peavad karjakasvatajad tõukarja kohta. Ta arvas, et tõuparanduse teenistusse tuleb rakendada ka suguvõsade ajaloo uurimine (*Eesti Kirjanduse Seltsi*... 1912: 17–19). Villem Grünthal-Ridala ettekande “Tõuküsimus” arutamisel leidsid seltsiliikmed, et erinevalt venelastest ja lätlastest puuduvad eestlastel välised tõutunnused, kuna nad pole suutnud oma algtõugu puhtana alal hoida; eestlaste negatiivsed iseloomujooned, näiteks lahkpüüdlus, jonn ja rahvusest taganemine, tuleb aga suurelt osalt kanda veresegamise arvele teiste rahvastega (*Eesti Kirjanduse Seltsi*... 1913: 63–64). Sedasama arvas sajandi algul Mihkel Kampmann (Kampmaa) kui ta kirjutas, et võõraste kultuuride kokkupuutel on eestlased kõlbeliselt tagurpidi läinud ja hulga selliseid iseloomuvigu omandanud, mis esivanematel puudusid (Kampmann 1902: 64–70).

Sageli kasutasid eesti rahvusteoreetikud “edu” mõistet, millest tuletati Eesti Rahvameelne Eduerakond, “edulane”, “edumõte”, “edumeelsus” jmt. Edu mõiste jäi lähemalt avamata ja sisaldas moderniseerimisele orienteeritud progressiideede kõrval ka utilitaarseid päevapoliitilisi väärtusi ja ülesandeid. “Eduline” oli kõik see, mis rahvuslaste arusaama järgi tagas rahvuse julgeoleku, kestmise ja edenemise. Tähtsaimaks teguriks oli siin kindel ühendus maaga.

Eesti rahvuslaste tekstides enamkasutatud põhimõistetest annab ülevaate alljärgnev skeem:

	keel kultuur haridus isik	
tõug		vaim
	iseteadvus	
jõud		paleus
	rahvus	
tung		vabadus
	iseolemine	
elu		edu
	kõlblus õigus seadus kohus	

AJALOO AVASTAMINE

Rahvuse ajalugu algab tema sünniga. Varasem on üksnes eellugu, mille rekonstrueerimine on alati olnud etniliste liikumiste tunnuseks (juurte otsimine). Ajalugu annab rahvumüüdile märtrid ja sümbolid, retrospektiivi ja kestvuse (kontinuiteedi) illusiooni, rahvuslikule liikumisele minevikulise põhjenduse ja ajaloolise perspektiivi. Ta on ühise iidse päritolu, traditsioonide ja kommete allikas (kust kõik algas).

Ärkamisajal olid eestlased "ajaloota rahvas", kelle minevik alles vajas avastamist, uurimist ja üllitamist. Kõigepealt tuli kummutada baltisaksa historiograafia eestlasi alavääristav ajalookontseptsioon, tõestada, et eestlane on inimene ja mitte tööloom, et eestlastel üldse on oma ajalugu. Samas tuli ettevaatlikult ümber lükata vene ametliku historiograafia kinnitused Eestist kui Vene vürstide põlisest pärusmaast ja eestlaste loomulikust kuuluvusest Venemaa külge (Tšeihihin 1884: 3jj).

Eesti rahva huvidest lähtuva ajalookäsitluse alged ulatuvad möödunud sajandi esimesse poolde, kus pioneerideks olid Otto Wilhelm Masing ja Friedrich Reinhold Kreutzwald. 1860. aastate algul kerkis eesti orientatsiooniga ajalooteose kirjutamise vajadus üles rahvuslike tegelaste ringis ("Peterburi patrioodid"), kus saadi aru ajaloo tähtsast rollist eestlaste rahvusteadvuse äratamisel (Põldmäe 1988: 103). Erineva produktiivsuse ja tulemuslikkusega katsetasid sel alal Johann Voldemar Jannsen, Jakob Hurt, Carl Robert Jakobson, Ado Grenzstein, Villem Reiman ja mitmed teised rahvajuhid. Igaühel neist oli oma ajaraamat või selle fragmendid. Tuntumad neist on Jakobsoni *Kolm isamaa kõnet* (1870) ja Hurda *Pildid isamaa sündinud asjust* (1871, 1879). Lugejat veendi selles, et eestlaste esivanemad polnud mingi metsik hõim maailma äärel, vaid Lääne tsivilisatsiooni kuuluv euroopa rahvas, kes on siin elanud ammust ajast ja kellel põlisrahvana on ajalooline ainuõigus "eestlaste maale" (Hurda väljend). Sakslased seevastu on kolonistid ja nende seisuslik ülevõim regioonis pole legitiimne. Eriti ägedalt ründas sakslasi Jakobson oma ajalookontseptsiooni- ja rahva valguse-, pimeduse- ja koiduajast (Jakobson 1991: 11).

Üks esileküündivamaid ajalooteemasid oli eestlaste esivanemate kultuuritase võraste sissetungi ajal ja hinnang vallutusele tervikuna (Vahtre 1990: 29–33). Hurda järgi oli muinasaja

eestlaste ainelise ja vaimse kultuuri tase küllalt kõrge. Nende loomuliku arengu peatas võõraste sissetung ja rahva orjastamine. Tema arvates ei jäänud meie esivanemad oma "vägimehe vaimu" ja isamaa-armastuse poolest maha vanadest kreeklastest ja roomlastest. Veel tõstis ta esile nende "väsimata usinust" ja üksmeelt, ausust ja sõbralikkust (Hurt 1989: 37, 41). Ainult sõja ajal olnud nad kalgid ja toored. Minevikust leidis Hurt niisuguseid kaotsiläinud eluväärtusi, mida ta pidas taaselusutamise vääriliseks, näiteks rahvuslik üksmeel, abielurikkumise ja varguse puudumine (Põldmäe 1988: 103–112).

Reimani ajalookäsitluse üheks lähtekohaks oli poliitiline geograafia, mis määras eesti rahva "õnne vaeslapse" ossa juba eelajaloolisel ajal. Alles asumisega Läänemere kaldale saadi parem positsioon Lääne-Euroopa hariduse vastuvõtmiseks Skandinaaviamaade kaudu. Kui eestlased oleksid jäänud kauemaks rootsi kultuuri mõju alla, võinuksid nad saada viiendaks liikmeks Põhja rahvaste peres taanlaste, norralaste, rootslaste ja soomlaste kõrval (Reiman 1908b: 19). Geograafilisest asukohast tingituna ei suutnud eesti rahvas oma iseseisvust säilitada. Küsimus oli vaid selles, kes jäävad peale ja hakkavad Eestit valitsema, kas ida- või läänepoolsed naabrid (Reiman 1920: 14). Võõrvallutuse tulemused olid eestlastele läbinisti negatiivsed, loomulik areng katkes ja algas "pikk paigalseisimine", milles ainus helgem moment oli "vana hea Rootsi aeg" (Reiman 1908b: 25–32). Reimani arvates kaotasid eestlased muistse vabadussõja seetõttu, et neil polnud piisavalt ühistunnet (segas maastikust tingitud individualism), sõjariistad ja riigikorraldus olid puudulikud. Võitjate kultuur oli kõrgem seetõttu, et Saksamaa oli Roomale lähemal kui Eesti (Reiman 1908aI: 42; V: 288). Süüdi olid ka katoliku kiriku saagiahnus ja madal moraal.

Kaasajast lähtuv ja poliitiliselt motiveeritud vaatenurk ajaloole soosis mineviku valikulist uurimist ja romantilist idealiseerimist oma lemmikperioodide, -teemade ja mustvalgete vastandamistega (muistne vabadus ja iseseisvus, pime 700-aastane orjapõli). Ajalugu mõtestasid rahvuslikud historiograafid tervikliku ja järjepideva protsessina, mis on ette määratud (Jumala, Looja, saatuse poolt) kui liikumine progressi teel ülimalt täiuse poole. Eestlaste ajalugu jälgisid nad Lääne kultuuriruumis ja euroopalikus kultuurikontekstis, kus ideaalseteks väärtusteks on humanism ja rat-

sionalism (vt nt Rebane 1994: 976–977). Ajalool pidi olema rahvuspedagoogiline väärtus, õpetav ja kasvatav funktsioon:

“Reiman ei jutusta mitte ainult sellepärast, et mõni vana lugu ja sündmus on omaviisi huvitav ning põnevgi ajaviitevahend lugejale vabal silmapilgul, vaid et lasta ajalool kõnelda käesoleva ajastu inimesele ning aidata mineviku sündmuste kaudu oma aja probleeme ja neist lähtuvaid lahendusviise taibata ja, veel rohkem, tõuget saada tegutsemiseks omal ajal ja omal kohal. Ajalugu ei olnud Reimanile ka mitte ainult “kohus maailma üle”, [---] vaid rahva kasvataja kõige paremas mõttes” (Kõpp 1991: 193).

LINN JA KÜLA

Ärkamisaeagne Eesti oli ülekaalukalt agraarne; 1860. aastate algul elas linnas alla 10 protsendi rahvastikust, neist eestlasi oli vähem kui pool. Sajandi lõpul elas linnades 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmeil 19,2 protsenti rahvastikust ja eestlasi oli neist veidi enam kui kaks kolmandikku. Sama loenduse järgi oli põllumajandusliku rahvastiku osatähtsus langenud 64,2 protsendini ja see tendents jätkus. Kuigi linnastumise tasemelt jäi Eesti kaugele maha Lääne-Euroopa tööstusriikidest (suurlinnad puudusid) ja maal elas ikka üle 80 protsendi rahvastikust, andis üha enam tooni linn. Sinna koondus rahvuslik eliit, sh akadeemiline haritlaskond ja poliitiline juhtkond. Linnades kujunesid moodsa ühiskonna alged, seal avaldus kõige selgemalt uus kultuuriline ja poliitiline pluralism, kulgesid rahvusliku konsolideerimise ja integratsiooni protsessid. Linn pakkus eestlastele sotsiaalseks tõusuks enam võimalusi kui maa. Rahvusliku liikumise järsk politiseerumine ja jõudmine massiliikumise faasi 20. sajandi algul seostub eelkõige linnaga. Siiski ei tõrjunud linn maad välja, rahva enamusele oli endiselt omane talupoeglik elulaad ja mõtteviis.

Niisiis sai eesti rahvosluse ideestik ärkamisajal olla vaid talupoeglik. Selle esimesed jooned “maakultuuriga” keskmes tõmbas esimene eesti rahvamees J. V. Jannsen. Kavakindlale rahvuslik-talupoeglikule ideoloogiale pani aluse C. R. Jakobson, kelle ideaaliks oli “prii mees prii maa peal”. Dilemmat, kas linn või küla, sel ajal veel polnud, sest maa ülekaal oli masendav ja linn ei esitanud veel pretensioone (Kruus 1920: 47–71). Diskussioon vallandus siis, kui avalikku ellu ilmusid niisugused jõud ja voolud, mis sidusid ühiskondliku progressi sotsialismi ja tööstusproletariaadiga.

Need olid sotsialistid ja nooreestlased. Viimaste ideelised juhid Gustav Suits, Bernhard Linde ja Peeter Ruubel kvalifitseerisid talurahva tagurlikuks jõuks ja progressi piduriks (Karjahärm 1994b: 1813).

Tallinna eesti ringkondades leidus nii maa- kui linnakultuuri pooldajaid, ent küsimust, kas linn või küla, ei püstitatud kategooriliselt. Tartu rahvuslastele jäi talupoeg hegemooniks ka meie sajandi alguse muutunud oludes. Nende seas valitses arusaam, et eestlus püsib niikaua, kui Eesti maa on eesti põllumehe valduses. Seda eesti agraarlaste fundamentaalset postulaati, mida on nimetatud "meie rahvuslikuks aksioomiks" (Liideman 1935: 62), seletasid ja põhjendasid Tõnisson ja Reiman. Nad kuulutasid eestlased "maameeste rahvaks", "talupoja rahvuseks", kes elujõu ammutab maast (Tõnisson 1911c). Rahvamajanduse aluseks pidi olema põllumajandus, rahvuskultuuri sisuks "maakultuur" (kui vastand euroopalikule "ülikultuurile"), rahvusliku identsuse peamiseks kandjaks talupoeg. "Alles elavas ühenduses loodusega, maa rinnal, suudavad rahvad oma elujõudu alal hoides *terveks ja teguvõimsaks jääda*" (Tõnisson 1911a: 356). Linna seevastu kujutati kui kõikvõimalike pahede taimelava, mis ohustab rahvuse julgeolekut, neelab tema elujõudu, rikub tõutervist ja suurendab kiduvust.

Eesti rahvuslaste agraarpoliitika oli suunatud sellele, et eestlased saaksid enda kätte võimalikult palju maad võimalikult soodsatel tingimustel, et nende eluruum suureneks, väikemaapidamine (talud) kasvaks suurmaapidamise (mõisad) arvel, et võimalikult palju eestlasi jääks põllumeestena seotuks maaga, ei läheks linna ega rändaks välja Venemaale. Niisugusel moel loodeti elimineerida mõisnike ja Vene valitsuse plaanid asustada Eestisse saksa ja vene koloniste (Reiman 1909). Põllutöö "põhjalikuks muutmiseks" pani Tõnisson ette võtta kasutusele harimata maad, vähendada seadusega lubatud talukohtade pindala alammäära ja jagada suurtalud laste vahel väikekohtadeks. Vene riigilt nõudis ta finantsabi eesti talupoegade maaomandi laiendamisel (Kongo 1938: 528–530). Mõisamaad jättis Eduerakond kuni 1917. aastani puutumata (*Eesti Rahvameelne Eduerakond*. . . 1905: 21–22). Päts seevastu pidas mõisamaade osalist sundvõõrandamist hüvituse eest teatud tingimustes võimalikuks (Päts 1907: 54).

POLIITILINE RAHVUSLUS

Etnosotsiaalseid protsesse on vaadeldud rahvust või riiki loovate protsessidena. Esimesel juhul ehitavad riigid rahvusi, teisel juhul on vastupidi — rahvused ehitavad riike (Berg 1994: 162). Sellisena on rahvus nii või teisiti seotud riigiga, valitsemisega, ja tal on poliitiline mõõde. Ent rahvuste ja riikide ehitamine pole universaalne paratamatus ega kohustus, see on üksnes võimalikkus.

Kuigi eesti rahvusluses domineeris algusest peale iseseisvuse-
ta väikerahvastele iseloomulik kultuurirahvuslus, ei saa väita, et selles poliitiline komponent üldse puudus või et eesti rahvuslus oli apoliitiline. Eestlaste rahvusliku liikumise erinevatel etappidel oli selle politiseerituse aste erinev ja sõltus mitmesugustest asjaoludest, eelkõige eesti ühiskonna võimalustest, sisemisest jõust ja välistest oludest. Poliitilise rahvusluse esiletõus eeldas piisavalt kompetentse poliitilise eliidi olemasolu, teatavat poliitilist kultuuri, rahva aktiivsete rühmade võimet ja tahet ühiskonda juhtida ja valitseda. 19. sajandil neid eeldusi veel polnud, need kujunesid meie sajandi algul.

Üldine tendents oli rahvusliku liikumise kasvav politiseerumine ja rahvuspoliitiliste nõudmiste eskaleerimine. Lõuna-Eesti valdade suurpalvekirjas 1864. aastast taotleti külakogukonna ja valla-kohtu vabastamist mõisnike eestkostest, talupojaseisusele paluti teiste seisustega võrdseid õigusi kohtuasjade ajamisel ja kaasarääkimist pastorite ametissemääramisel (Eesti saatkond. . . 1929: 198–200). 1881. aastal soovisid eesti seltside saadikud keiser Aleksander III-le esitatud märgukirjas (selle inspireeris Jakobson) eestlastele sakslastega võrdset esindust maaomavalitsuses ja kirikuõpetaja valimist koguduse poolt (Eestirahva saadikute märgukiri. . . 1881). Isegi Hurt, kes oma apoliitilisust korduvalt alla kriipsutas, taotles talurahvaseisusele õigust maapäevast osa võtta (Eesti ärkamisaja tegelaste koosolek. . . 1921: 127).

Esimene Vene revolutsioon politiseeris järsult kogu Eesti ühiskonnaelu, rahvuslik ja sotsiaalne liikumine haaras laiu inimhulki. Eesti ühiskonna tugevnemine võimaldas erakordsetes oludes tõstatada poliitilise rahvusautonoomia nõudmise, mis nägi ette omavalitsusorganite ja omaseadusliku esinduskogu moodustamise üldise valimisõiguse alusel ning seega kohaliku administratiivvõimu ülemineku eestlaste kätte. Esimene katse moodustada üle-eestilist rahvaesindust tehti 29. novembril Tartus Bürger-

musse koosolekul. Seal valiti ülemaaline komitee maakondade esindajatest, tösi küll, enamasti Tõnissoni ringkonna toetajate hulgast (sotsialistid ja radikaalid pidasid koosolekut ülikooli aulas). Selle kogu kompetentsi kuulus Bürgermusse koosoleku otsuste täideviimine ja Eestit puudutavate seadusandlike ettepanekute väljatöötamine, mis tuli esitada keskvalitsusele Peterburis ühe nädala jooksul (Eesti Ajalooarhiiv, f 2235, n 1, s 1, 19–26).

Ühes või teises vormis, enamal või vähemal määral nõudsid eestlastele rahvusliku enesemääramise õigust ja omavalitsust kõik eesti parteid. Eesti rahvuslaste peamiseks parteiks sai 1905. aasta novembris loodud Eesti Rahvameelne Eduerakond (ERE), kelle programmi võib vaadelda kui kultuurilise- ja poliitilise natsionalismi sünteesi. Et rahvuslastel poliitiline eeskava üldriiklikes küsimustes puudus, siis võeti see ERE esimese programmi jaoks peaaegu tervikuna üle vene liberaalide peaparteilt — konstitutsioonilistelt demokraatidelt (kadetid). Kodumaa elusse puutumas programmiosas olid kõige detailsemalt lahti kirjutatud kultuuriautonoomia ja rahvahariduse küsimused (*Eesti Rahvameelne Eduerakond... 1905*). ERE programmi teises redaktsioonis 1909. aastast olid üldpoliitilised nõudmised eestlaste spetsiifiliste rahvuslike huvidega juba paremini kooskõlastatud (*Eesti Rahvameelne Eduerakond... 1909*).

Eesti poliitilise rahvusluse kulminatsiooniks oli rahvusriigi idee püstitamine ja elluviimine (vt Graf 1993). Sellisena oli eesti rahvuslus üheaegselt nii rahvust kui riiki ehitav. Eesti rahvus ja rahvusriik tekkisid omal jõul ja vastu Vene riigi tahtmist. Eesti rahvuslus oli Vene riigi suhtes separatistlik ja aitas seda lagundada. Eestlaste etnilisele mobiliseerimisele, rahvuse kaitsemehhanismide käivitumisele andis impulsse väline ähvardus — Vene riigivõimu ja baltisaksa ülemkihi otsene surve ja diskrimineerimine, mis süvendas omade ja võõraste eristumist.

Poliitika oli sfäär, kus eriti teravalt põrkusid kokku eri poliitilised jõud, kes kõik tahtsid etendada juhtivat osa maa valitsemisel. Vene bürokraatiat kannustas Vene rahvusriigi imperialistlik ja messianistlik idee, mida viidi ellu vägivaldse administratiivse ja kultuurilise venestamisega (vt Raun 1981: 285–354). Baltisaksa ülemkihid hoidsid kramplikult kinni veel säilinud provintσιαalautonoomia riismetest (balti erikord). Mõlemad kohaliku võimu kontrahendid olid ühtaegu liitlased (demokraatia ja eestlaste enesemääramise vastu) ja konkurendid (kes valitseb Balti provint-

se?) ning käsitasid eestlasi etnograafilise materjalina, mis pole võimeline arenema kultuurrahvaks. Eesti rahvuslik poliitika, mis sündis ärkamisajal, oli laveerimine nende kahe suurjõu, Skylla ja Charybdis vahel.

Et Eestis puudus prominentne vene seltskond ja kultuur, siis polnud kultuuriline venestumine — erinevalt saksastumisest — eestlaste jaoks ei atraktiivne ega prestiižne. Administratiivne venestamine, mis reformis keskaegset halduskorda ja arhailisi poliitilisi institutsioone, paralüseeris ja neutraliseeris ühekülgset saksa mõju, soodustas moderniseerimist ja aitas sellisena tahtmatult kaasa eestlaste integratsioonile. Rahvussuhteid Baltimaadel meie sajandi algul iseloomustab nende suhete pidev pingestumine, sest Vene valitsuse ja baltisaksa aadli järeleandmiste maksimum jäi üha rohkem maha põlisrahvaste kasvanud rahvuslike taotluste miinimumist.

POLIITILINE GEOGRAAFIA

Hurta huvitas Eesti geograafiline asend eelkõige rahvuse julgeoleku aspektist. Ta pidas Eesti asendit eriti soodsaks looduslike piiride poolest, mis isoleerivad meid naaberriikidest ja moodustavad koos hariduse ja kirikuga “ühe läbimurdmata vaheseina” (Hurt 1939e: 158). “Rootsist õhta pool ja Soomest põhja pool lahutab meid Läänemeri nagu müür, hommiku pool on suur Peipsi järv piiriks” (Hurt 1939d: 120). Lahtine piir on vaid lõuna pool vastu Lätimaad, kuid see pole eestlastele ohtlik, kuna mõlemad rahvad on ühesuurused. Kompaktse ja ülekaalukalt monorahvusliku asustuse kõrval on optimaalsed piirid efektiivseks tõkkeks ümberrahvustamisele. Kaubandus, raudteed ja sõjaväeteenistus tingivad üksikute eestlaste kokkupuudet venelusega, kuid see on möödaminev ja pealiskaudne ning rahvaelu sügavalt ei muuda, nagu kinnitas Hurt. Ta kutsus üles kasutama soodsast asendist tulenevaid majanduslikke eeliseid, looma brittidele konkurentsi pakuvad kaubalaevastikku, sest “meie oleme suures Veneriigis, mis ise mannermaa riik, tähtsa mere randlased” (Hurt 1939c: 75).

V. Reimani huvitasid Eesti asendist tulenevad geopolitilised järelused, nende plusside ja miinuste bilanss. Reiman kasutas poliitigeograafia rajaja saksa teadlase Friedrich Ratzeli põhikategooriaid: asend, ruum, vahemaa, siirded maa ja mere vahel, ajalooline liikumine (Kurs 1993: 2645–2647). Ta määratles Ees-

ti asukoha kahe maailma — Lääne ja Ida — vahele, mis tingib seoseid ja võrdlusi mõlemaga (Reiman i.a: 158). Ent eestlased on Euroopa rahvas, kelle kultuur on pärit Euroopa rahvaste “ühisest kännust”. Eesti kultuurile avaldas Reimani arvates otsustavat mõju kaugus maailma kultuurikoldest — Vahemeremaadest. Sealt lähtuva kultuurikontsentri “välimised ääred”, kuhu kuuluvad ka Põhjamaad, “käivad taga ja võtavad vastu” (Reiman 1908b: 3). Teiseks oluliseks teguriks pidas ta kultuuri liikumise kiirust, aega, mille jooksul kultuur ühe või teise rahva juurde jõudis. Eestisse tuli kultuur väga aeglaselt, siia langesid kultuurikiired alles keskajal ja seetõttu on meie kultuur noor. Sellega seletas Reiman mahajäämist Lääne-Euroopast, mida ei tulevat häbeneda, sest Idas asuvatest soome-ugri hõimlastest oleme kaugel ees (Reiman i.a: 158–159).

Eesti asendi plussiks pidas Reiman head positsiooni Lääne-Euroopa hariduse vastuvõtmisel, mis muinasajal tulnud Skandinaaviamaade kaudu. Ta toonitas Lääne ja Ida vahel sillaks olemise tähtsust, sest kõige rohkem lähendavat rahvaid kauplemine. Erilise tähtsuse kontaktide loomisel teiste rahvastega omistas Reiman merele ja mere ääres asuvatele linnadele (Reiman 1908aI: 34–36). Äärmiselt ebasoodsaks, lausa “õnnetuse allikaks”, pidas Reiman Eesti asendit julgeoleku seisukohalt “suuremate rahvaste jalus”, kellele see ala on strateegiliselt ülioluline. See tegur olevat määranud eestlaste saatuse sajanditeks (Reiman 1906: 47).

Ratzeli geograafilise determinismi (looduskeskkond vormib inimühiskonda) vaimus käsitles Reiman kliima mõju. Erinevate rahvaste kultuurisuutlikkust seletas ta nende paiknemisega kliimavööndites. Parasvöötmes on “tööhimuline kultuur”, troopikas hävitab kuumus rahvaste tööhimu, polaaraladel ei luba leivamured rahvaid kõrgemale tõusta. Seega asuvad eestlased kultuurrahvaste teket soosivas kliimas. Eesti mullastikku pidas Reiman sedavõrd heaks, et see võimaldanuks normaalsetes oludes põhjapoolsetest rahvastest põlluharimises tükk maad ette minna. Neile puhtlooduslikele teguritele lisas Reiman kultuurrahvaste ühe tunnusjoonena nende õnne ideaali — töö. Oluliseks pidas ta ka tõulist komponenti, “rahva loomuandi” ja elutingimusi (Reiman 1908b: 4jj). Sarnaselt Ratzeliga käsitles Reiman inimkonda ja rahvaid (rahvusi) ajaloolises liikumises, mis toimuvat sarnaselt taime- ja loomariigiga. Eriti paelusid teda need asjaolud, mis toovad kaasa rahvaste tõusu, languse ja surma.

Riik, mis Rudolf Kjellenist alates on geopoliitika keskne mõiste, jääb eesti rahvusluse ideoloogias tagasihoidlikule kohale, sest riik polnud oma. Rahvuslased ei jaganud sel ajal Euroopas laialt levinud saksa klassikalise historiograafia (Leopold von Ranke, Heinrich von Treitschke) seisukohti riigist kui autonoomsest substantist, mille otstarve on ta ise. Reimani järgi pidi riik olema üksnes vahendiks, abinõuks, et “üksikut tema määratud ülesandele ligindada” (Reiman 1911b: 11).

PIIRIVAHI KONTSEPTSIOON

Geopoliitika rakenduslik tähtsus kasvas järsult rahvusvahelise olukorra teravnedes Euroopas 20. sajandi algul. Esimese maailmasõja eel ja ajal Baltimaade sõjalis-strateegiline väärtus kasvas veelgi. Välise olukorra muutumine avardas eesti poliitika mänguruumi ja võimaldas uusi kombinatsioone.

1905. aastal pakkus J. Tõnisson *Postimehes* esmakordselt välja kaugeleulatuva geopoliitilise idee balti rahvaste tähtsast rollist Vene riigi julgeoleku tagamisel Saksamaa võimaliku ittatungi tagasitõrjumisel. “Eesti ja Läti rahvas on elav vall Vene riikluse kaitseks Läänemere piirimaal. Meie täidame Vene riigimõtte teenistuses tähtsat piirivahi ülesannet” (Tõnisson 1905c). Vastutasuks on eesti rahval õigus loota, et tema “elunõudeid” tähele panemata ei jäetaks.

Mõned aastad hiljem prognoosis Tõnisson lähenevat slaavi—germaani kokkupõrget, kus kultuurivõitluse areeniks saavad esmajoones piirimaad ja eriti Baltikum oma erakordse tähtsuse tõttu mõlema vaenutseva suurrahva jaoks (Tõnisson 1911b). Venelased ei suutvat oma rahvusliku iseloomu ja kultuuriga “kangeloomulist ja kõrgekulturalist” germaani tõugu tagasi tõrjuda. Küll aga suudaksid seda teha soome, balti, poola ja teised piirirahvad, kes oma iseloomu visaduse tõttu suurvene tõust vastupidavamad on (Tõnisson 1909c). Et pealetungiv kõiksakslus (pangermanism) ei kohtaks Baltimaadel tühja kultuuriruumi, mille ta kohe täidaks, on eestlaste ja lätlaste kultuurilise jõu tõstmise Venemaale suure riigipoliitilise tähtsusega ülesanne tema enda julgeoleku tagamisel. Ainult siis, kui balti rahvad kultuurilises enesemääramises ja poliitilises vabaduses võimalikult täielikult välja arenevad, suudavad nad “elava tammina” ja “kultuuripaisuna” edukalt täita oma missiooni Saksa ekspansiooni tagasitõrjumisel (Tõnisson 1909b).

Tõnisson kartis põhjendatult, et Saksamaa võidu korral võib eestlasi ja lätlasi tabada sama saatus (denatsionaliseerimine) mis taanlasi Schleswigis, prantslasi Elsassis ja poolakaid Sileesias. Venestamist pidas ta saksastamisest vähem ohtlikuks, sest slaavi iseloomul ei jätkuvat püsivust muulaste rahvuslikul allasurumisel, nii et aeg-ajalt saavad need hinge tõmmata, et end uute hoopide vastuvõtmiseks koguda. Sellepärast on eestlased erakondlike ja maailmavaatelistel erinevuste peale vaatamata "kõige ustavamad Venemaa kodanikud ja Venemaa isamaalased", nii selgitas Tõnisson rahvuslaste valikut suurriikide heitluses (Tõnisson 1909c).

Suurvõimude globaalkokkupõrkest lootsid rahvuslased eestlastele tulu. Eesti tulevik seoti Saksamaa ja tema liitlaste lüüasaamisega ning eeldati saksa mõju edasist langust Baltikumis. Tasuks lojaalsuse ja riigitruuduse eest pidi "isamaa eest sõdiv" eesti rahvas saama enam poliitilisi õigusi (Tõnisson 1914: 53). Maailmasõja ajal hakati eesti ajakirjanduses kasutama mõisteid "eesti sisepoliitika" ja "eesti välispoliitika", mis kõneleb eestlaste eneseteadvuse kasvust (Kruus 1915: 317–318).

KOHATEADVUS

Eestlaste enesemääratluse üheks koostisosaks oli maa-alaga seotud tegur, mida Georg Elwert on nimetanud koha- ja piiriteadvuseks (Elwert 1991: 2361). See ilmnis taotluses ühendada üheks haldusüksuseks erinevatesse kubermangudesse kuuluvad alad, mida eestlased pidasid oma rahvusterritooriumiks. *Sakala* veergudele ilmus kubermangude ümberjaotamise nõue 1881. aastal (Jakobson 1959: 351–352). Samal aastal soovisid eesti seltside saadikud oma märgukirjas keiser Aleksander III-le kubermangupiiride tõmbamist rahvus- ja keeletunnuse alusel (Eestirahva saadikute märgukiri... 1881). Eesti Rahvameelse Eduerakonna esimene programm 1905. aastast määratles rahvuskubermangu maaomavalitsuse haldusterritooriumina ala, mis hõlmas Eestimaa kubermangu, Liivimaa kubermangu mandriosa eesti maakonnad, Saaremaa, Setumaa (kuulus Pihkva kubermangu) ja Narva linna (kuulus Peterburi kubermangu) (*Eesti Rahvameelne Eduerakond*... 1905: 14). Mõni aasta hiljem tegi V. Reiman ettepaneku loobuda Liivimaa nime kasutamisest Lõuna-Eesti mainimisel ja nimetada kogu Eestit Eestimaaks, mille alajaotusteks jääksid Tallinna- ja Riimaa (Reiman 1911a: 9). Etnilise territooriumi

ühendamise nõue sisaldus paljudes maaomavalitsuse reformi projektides. Nimetatud alade liitmine üheks halduslikuks üksuseks sai täies ulatuses teoks alles Eesti Vabariigi tekkimisega.

VEEL IDENTITEEDIST

Eestlaste silmapiiri avardamine tingis vajaduse määratleda oma kohta maailmas ja regioonis, uurida ja hinnata suhteid teiste rahvaste ja kultuuridega. Sellega seoses on põhjust kõnelda niisugustest identiteetidest, mis ei väljenda mitte eristumist (meie ja nemad), vaid samastumist teistega (mis on meil ühist). Laiemas mõttes võib mitmesuguste läheduste ja samasuste (regionaalsete, rassiliste, kultuuriliste jm) tunnetamist käsitada rahvusliku identiteedi komponendina — mida nad kahtlemata ka on —, ent neid võib vaadelda ka eraldi.

J. Hurda töödest võib leida osutusi eesti—saksa kultuuriühitusele, mida ta nimetas “meie balti-protestantlikuks eksistent-siks” (Hurt 1939: 62). Argumendina venestamise vastu töid Hurt ja Reiman esile eestlaste kuuluvuse Euroopasse, eelkõige kultuuri ja religiooni poolest. Samas ei pooldanud nad Euroopa-idee noorestilikku interpretatsiooni teadliku forsseeritud kultuuriorientatsioonina. Vaimses euroopluses kartsid rahvuslased antirahvuslust ja kosmopolitismi, mis võinuks õõnestada eestluse patriarhaalseid-talupoeglikke aluseid ja ohustada rahvuslaste ambitsioone esindada kogu eesti rahvast.

Veel võib nimetada soome-ugri, põhjamaade, balti (eesti—läti) ühtekuuluvust kas lähedase asendi, keelelis-kultuurilise suguluse, sarnase ajaloo, poliitilise korra või mõne muu ühisjoone põhjal. Eriline koht niisuguste identiteetide hulgas oli ärkamisajast alates eesti—soome sillas, mille ehitamisest võtsid osa kõik eesti rahvusliku liikumise juhtivad tegelased (vt Zetterberg 1977: 18–30). Pideval võrdlemisel Soomega oli rahvuslikule mõttele virgutav ja stimuleeriv tähendus. Soome oma autonoomse ja parlamentaarse riigikorraga oli eestlastele ideaaliks ja järgimist vääriks eeskujuks. Soome asjadele elas eesti ajakirjandus ja avalikkus kõige innustunumalt kaasa (Teistre 1979). Soome-eesti hõimluse idee juurdus sügavalt eestlaste teadvuses ja püsib seal tänini. Võib isegi öelda, et mõneti identiteetseerisid eestlased end oma kujutlustes soome—eesti kujuteldava terviku kaudu. Eesti tegelasi kurvas-tas aga see, et soomlaste poolel oli huvi eestlastega suhtlemiseks

väike ja Eestist teati üldse vähe. Päts kutsus üles soome-ugri rahvaid kultuuriliselt ühinema (slaavi rahvaste eeskujul) ja esitas ulatusliku soome—eesti koostöö kava (Päts 1919b).

Kuni 1917. aastani tunnistasid eesti rahvuslased Vene riigi koosseisu kuulumise paratamatust, sest iseseisvat riiklikku eksistentsi ei kujutatud ette ega peetud võimalikuks. Kuuludes vaimselt Läände, pidi Eesti riiklikult kokku jääma Idaga. Sellisesse kahe-mõttelisse olukorda oli programmeeritud vältimatu konflikt eesti rahvusliku identiteedi ja pealesunnitud vene riikliku identiteedi vahel. Esimese niisuguse konflikti kutsus esile 1880. aastate venestamislaaine, mis mõjus rängalt eesti rahvuslikule liikumisele. Kokkupõrgete ärahoidmiseks Vene riigivõimuga kutsus J. Tõnison eestlasi üles tegelema vaid koduste asjadega, töötama "sirbi ja saha" taga (Tõnisson 1905d). Rahvuslaste oponendid soovisid pooldasid väikerahvaste, sh eestlaste osavõttu Venemaa vabadusliikumisest (Kruus 1916). Rahvusriigi loomine lahendas selle konflikti, ühitas poliitilise ja rahvusliku eestlastele optimaalses vahekorras.

Kirjandus

- A r u k a e v u, Jaanus 1994. Eesti ühiskonna organisatsiooniline struktuur 20. sajandi algul. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised: Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*, kd 43, nr 3, lk 257–268
- B e r g, Eiki 1994. Etnosotsiaalsed protsessid. — *Akadeemia*, nr 1, lk 162–179
- E e s t i Kirjanduse Seltsi Aastaraamat IV (1911). 1912. (Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused nr. 11.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus
- E e s t i Kirjanduse Seltsi Aastaraamat V (1912). 1913. (Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused nr. 12.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus
- E e s t i Rahvameelne Eduerakond: Eeskava ja tegevuse põhjused. [1905]. Tartu: Postimehe trükikoda
- E e s t i Rahvameelne Eduerakond: Eeskava ja tegevuse juhtmõtted. 1909. Erakonna üleüldisel koosolekul 8. veebr. 1909 hääks kiidetud. Tartu: Postimehe trükikoda
- E e s t i r a h v a saadikute märgukiri. 1881. — *Sakala*, nr 33, 15. VIII
- E e s t i saatkond keiser Aleksander II juurde 1864. a. 1929. — Kruus, Hans. *Eesti ajaloo lugemik III: Valitud lugemispalad Eesti ajaloo*

- alalt XVIII ja XIX sajandil*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 194–200
- E e s t i ärkamisaja tegelaste koosolek 11. septembril 1878. 1921. — *Eesti Kirjandus*, nr 4, lk 124–127
- E l w e r t, Georg 1991. Natsionalism ja etnilisus: Meie-rühmade moodustumisest I. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2358–2382
- E r n i t s, Villem 1915. Sõda, rahvusküsimus ja rahvuskultuurilised püüded. — *Sirvilauad: Eesti rahva tähtsaamat 1916*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 73–94
- G e l l n e r, Ernest 1994. Rahvused ja rahvuslus II. — *Akadeemia*, nr 11, lk 2429–2462
- G r a f, Mati 1993. *Eesti rahvusriik. Ideed ja lahendused: Ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini*. Tallinn
- H u r t, Jakob 1939a. Kõne esimesel Eesti üldlaulupeol 1869. — *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 33–48
- H u r t, Jaob 1939b. Mis keeles ja mis ulatuses tuleb meie eesti rahvakoolides õpetada?: Kõne pedagoogilisel õhtul Tartus 1869. — *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 49–63
- H u r t, Jakob 1939c. Meie koolitatud ja haritud meestest: Helmes 1870. a. peetud kõne. — *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 64–79
- H u r t, Jakob 1939d. “Mis Aleksandri-koolile vasta pannakse ja mis selle pääle kosta” (1872). — *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 106–148
- H u r t, Jakob 1939e. Eesti päevaküsimused (1874). — *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 149–170
- H u r t, Jakob 1989a. Pildid isamaa sündinud asjust, 1871. — Hurt, Jakob. *Kõned ja kirjad*. (“Loomingu” Raamatukogu, nr 1/2.) Tallinn: Kirjastus Perioodika, lk 34–42
- H u r t, Jakob 1989b. Kõne pastorite õhtul 1899. — Hurt, Jakob. *Kõned ja kirjad*. (“Loomingu” Raamatukogu, nr 1/2.) Tallinn: Kirjastus Perioodika, lk 75–86
- J a k o b s o n, Carl Robert 1959. Aasta lõpetuseks. — Jakobson, Carl Robert. *Valitud teosed II*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, lk 351–353
- J a k o b s o n, Carl Robert 1991. *Kolm isamaa kõnet: Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järelohnaga*. Tallinn: Eesti Raamat
- J a n s e n, Ea 1974. *C. R. Jakobsoni “Sakala”*. Tallinn: Eesti Raamat

Eesti rahvusluse ideed

- Jansen, Ea 1990. Jakob Hurda rahvusemõistest ja tema kultuuri-programmist. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised: Ühiskonna-teadused*, kd 39, nr 1, lk 1–17
- Jürgenstein, Anton 1909. “Postimehe” ajalugu. — *Postimees 1857–1907: 50-aastase kestuse mälestuseks*. Tartu: Postimees, lk 1–144
- Kammann, Mihkel 1902. *Eestlase iseloom ja laad*. Jurjev (Tartu): Postimehe Kirjastus
- Karjahärm, Toomas 1993. Tõuküsimus Eestis iseseisvuse eel: Historiograafiline referaat. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1347–1364
- Karjahärm, Toomas 1994a. Eesti vaimse eliidi probleeme iseseisvuse eel. — *Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised: Humanitaar- ja Sotsiaalteadused*, kd 43, nr 3, lk 245–256
- Karjahärm, Toomas 1994b. Eurooplus, eestlus ja “Noor-Eesti”. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1795–1821
- Kongo, Konrad 1938. J. Tõnissoni rahvamajanduspoliitilised vaated. — *Jaan Tõnissoni töös ja võitluses: Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul*. Tartu: Koguteose “Jaan Tõnisson” Komitee, lk 515–542
- Kruus, Hans 1915. Eesti ühiskondlik mõte 1915. aastal: Tagasivaade. — *Vaba Sõna*, nr 12, lk 313–319
- Kruus, Hans 1916. Venemaa väikerahvaste poliitilised ülesanded. — *Vaba Sõna*, nr 1/2, lk 1–5
- Kruus, Hans 1920. *Linn ja küla Eestis*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- Kruus, Hans 1921. *Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina*. Tartu: Odamehe Kirjastus
- Kruus, Hans 1939. Jakob Hurda pärand Eesti rahvuslikule mõttele. — *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. Toim. Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, lk 7–32
- Kurs, Ott 1993. Poliitigeograafia arengulugu. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2640–2666
- Kõpp, Johan 1991. *Mälestuste radadel II: Tartus 1896–1906*. Tallinn: Eesti Raamat
- Lamman, Eduard 1915. Rahvuspoliitika rahvameelses eeskavas. — *Vaba Sõna*, nr 3/4, lk 65–68
- Liideman, Karl 1935. Eesti rahvuslikust ideoloogiast. — Liideman, Karl. *Kas tunned maad? Sõelumatut mõttekillustikku Eesti ehitajaile: Valik artikkelid ja kõnesid aastaist 1931–1935 uuesti ümbertöötatud ja täiendatud väljaandes*. Tallinn: Kirjastus-Ühisus Agronoom, lk 46–73
- Luiiga, Juhan 1911. Põhjavaim. — *Eesti Kirjandus*, nr 4, lk 113–121

- [Moor, Harri] Amjärv, M. 1918. *Rahvusküsimusest*. (Rahvusliku ja ühiskondliku kultuuri küsimused nr. 1) Tartu: Eesti Noorsoo Rahvusliku Liidu Kirjastus
- “Postimehe” juhtmõtted. 1902. — *Sirvilauad: Eesti rahva tähtraamat 1903. aasta jaoks*. Jurjev (Tartu): Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lisa
- Pöldmäe, Rudolf 1988. *Noor Jakob Hurt: Monograafia*. Tallinn: Eesti Raamat
- [Pöld, Peeter] P. P. 1926–1929. Reiman, Villem. — *Eesti biograafiline leksikon*. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused II.) Tartu: K.Ü. Loodus, vg 418–421
- Päts, Konstantin 1907. *Maa-küsimus*. (Politika kirjavara nr. 1) Tallinn: Koidu Kirjastus
- [Päts, Konstantin] 1909a. Valdade asemikkude kongress. — *Peterburi Teataja*, nr 2, 7. I
- [Päts, Konstantin] 1909b. Soome—Eesti sild. — *Peterburi Teataja*, I — nr 7, 24. I; II — nr 8, 28. I
- Raun, Toivo 1981. The Estonians. — *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*. Editor Edward C. Thaden. Coauthors Michael H. Haltzel, C. Leonard Lundin, Andrejs Plakans, Toivo U. Raun, Edward C. Thaden. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, pp. 285–354
- Rebane, Hilve 1994. Johann Woldemar Jannseni ajaraamatust. — *Akadeemia*, nr 5, lk 963–980
- Reichenbach, Marta 1911. Rahvustunde kasvatamisest. — *Postimees*, nr 204, 9. IX
- Reiman, Villem 1906. Kolm sammukest rändamise teed. — *Sirvilauad: Eesti rahva tähtraamat 1907*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 44–59
- Reiman, Villem 1908a. Eesti rahva haridusejärg iseseisvuse aja lõpul. — *Eesti Kirjandus*, 1908, I — nr 1, lk 30–42; V — nr 8, lk 281–289
- Reiman, Villem 1908b. Missuguste teede kaudu tuli meile kultura? — *Sirvilauad: Eesti rahva tähtraamat 1909*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 1–35
- [Reiman, Villem] K. 1909. Vene talupojad Läänemere mail. — *Postimees*, I — nr 96, 30. IV; II — nr 97, 1. V; III — nr 98, 2. V
- Reiman, Villem 1911a. Eestimaa. — *Eesti Kirjandus*, nr 1, lk 1–9
- Reiman, Villem 1911b. Kas kultura kosutab või hävitab? — *Eesti Kultura* I. (“Postimehe” kirjakogu I.) Korrald. Villem Reiman. Tartu: Postimehe Kirjastus, lk 3–21

Eesti rahvustluse ideed

- Reiman, Villem 1920. *Eesti ajalugu*. Trükiks korrald. cand. hist. Henrik Sepp. Tallinn: Kirjastus A.-S. Varrak
- Reiman, Villem [i.a.]. Seitsesada aastat kultuuri-tööd. — Berendsen, Robert. *Eestimaa talurahva vabastamise 100-aasta juubel 23. mail 1916. aastal*. Tallinn: A. Kümmeli trükk, lk 128–160
- Tarvel, Peeter 1938. J. Tõnissoni rahvuspoliitilisi vaateid. — *Jaan Tõnisson töös ja võitluses: Koguteos tema seitsmekümnenda sünnipäeva puhul*. Tartu: Koguteose "Jaan Tõnisson" Komitee, lk 415–468
- Teistre, Urve 1979. Soome küsimus eestikeelses perioodikas aastail 1907–1914. — C. R. Jakobsoni "Sakala" ja eesti ajakirjanduse teed: Artiklite kogumik. Koost. Ea Jansen ja Juhan Peegel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 130–143
- Tšehhihin, Jevgraf 1884. *Kratkaja istorija Pribaltiiskogo kraja*. Riga: Tipoligrafija A. I. Lipinskogo
- [Tõnisson, Jaan] 1897a. Kõlblise elu hallikatest III. — *Postimees*, nr 64, 19. III
- [Tõnisson, Jaan] 1897b. 26. märts. — *Postimees*, nr 70, 26. III
- [Tõnisson, Jaan] 1897c. Komme. — *Postimees*, I — nr 266, 28. XI; II — nr 267, 1. XII
- [Tõnisson, Jaan] 1905a. Vaba armastus I. — *Postimees*, nr 23, 29. I
- [Tõnisson, Jaan] 1905b. Aeg on! — *Postimees*, nr 45, 24. II
- [Tõnisson, Jaan] 1905c. Kui neile, miks siis mitte ka meile. — *Postimees*, nr 104, 25. V
- [Tõnisson, Jaan] 1905d. Töölise-seisuse püüded rahvuslisest seisukohast II. — *Postimees*, nr 217, 30. IX
- [Tõnisson, Jaan] 1909a. Rahvusline aadrilaskmine. — *Postimees*, I — nr 5, 8. I, II — nr 6, 9. I; III — nr 7, 10. I
- [Tõnisson, Jaan] -n. 1909b. "Politikatarakse" teede. — *Postimees*, nr 257, 9. XI
- [Tõnisson, Jaan] 1909c. Mis võib meilt Venemaa riikluse seisukohalt nõuda?! — *Postimees*, nr 270, 24. XI
- Tõnisson, Jaan 1911a. Meie rahva majanduselise arenemise sihtjooned lähemas tulevikus. — *Eesti Kultura I*. ("Postimehe" kirjakogu I.) Korrald. Villem Reiman. Tartu: Postimehe Kirjastus, lk 356–358
- [Tõnisson, Jaan] 1911b. Soov. — *Postimees*, nr 1, 3. I
- [Tõnisson, Jaan] 1911c. Talupoja rahvus. — *Postimees*, nr 2, 4. ?
- Tõnisson, Jaan 1911d. Voolud ja püüded. — *Oma Maa I*. ("Postimehe" kirjakogu II.) Korrald. Eduard Virgo. Tartu: Eesti Kirjastuse Ühisus Postimees, lk 33–52

- Tõnisson, Jaan 1913. Maa ja rahva vaim. — *Oma Maa II*. ("Postimehe" kirjakogu.) Korrald. Eduard Virgo. Tartu: Eesti Kirjastuse Ühisus Postimees, lk 7–16
- Tõnisson, Jaan 1914. Suur ilma-sõda ja Baltimaade tulevik. — *Sirvilauad: Eesti rahva tähtsamat 1915*. Tartu: Eesti Üliõpilaste Seltsi Kirjastus, lk 38–53
- Vahtre, Sulev 1990. *Muinasaja loojang Eestis: Vabadusvõitlus 1208–1227*. Tallinn: Olion
- Vilms, Jüri 1915. Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus. — *Vaba Sõna*, nr 1, lk 10–19
- Zetterberg, Seppo 1977. *Suomi ja Viro 1917–1919: Poliitiliset suhteet syksystä 1917 reunavaltiopoliitikan alkuun*. (Historiallisia tutkimuksia julkaisut Suomen Historiallinen Seura, nr 102.) Helsinki: Forssan Kirjapaino Oy

TOOMAS KARJAHÄRM (sünd. 1944) on lõpetanud 1970. aastal Tartu ülikooli ajaloo-osakonna; 1984. aastast ajaloodoktor, 1985. aastast professor. Oli aastail 1970–1975 Ajaloo Instituudi nooremteadur, 1975–1990 Tallinna Konservatooriumi õppejõud ja kateedrijuhataja; 1990. aastast Ajaloo Instituudi peateadur; 1994. a sügisest Tartu Ülikooli Eesti ajaloo erakorraline professor. Avaldanud töid peamiselt Eesti ja Baltimaade poliitilisest ajaloost, sh raamatuna *Eesti revolutsioonitules 1905–1907* (Tallinn: Eesti Raamat, 1975) (koos Raimo Pullatiga) ja *Ėstonskaja buržuazija, samoderžavie i dvorjanstvo v 1905–1917 gg.* (Tallinn: Ėesti Raamat, 1987). *Akadeemias* on ta avaldanud arvustused Toivo Ü. Rauna teose *Estonia and the Estonians* (1987), koguteose *Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States* (1990), Rein Taagepera raamatu *Return to Independence* (1993) ja Eduard von Dellingshauseni mälestusteraamatu *Kodumaa teenistuses: Eesti-maa Rüütelkonna peamehe mälestused* kohta (nr 1, 1989, lk 179–184; nr 1, 1992, lk 171–175; nr 2, 1994, lk 404–408; nr 8, 1995, lk 1750–1753) ning artiklid "Tõuküsimus Eestis" (nr 7, 1993, lk 1347–1364) ning "Eurooplus, eestlus ja "Noor-Eesti"" (nr 9, 1994, lk 1795–1821).

Peet Aren. ***
(1920)

VEEL VANA KEELEPUU VARJUS, KUID JUBA IDASTRÄNDE- MÜÜDITA

Ago Künnap

1995. aasta augustis Jyväskyläs peetud VIII rahvusvahelisel fennougristide kongressil lajasid taas uurali keelepuu langetajate kirvehoobid igäihe kõrvu, kellest nende kuuljat oli. Ja mina lootsin ka vana vägeva puutüve — uurali algkeele — enese langemis-mürtsu kuulda suurte ja väikeste võraokste murdumisragina saatel. Sinna Jyväskylä ülikoolimäele ta võinuks ju seekord lõpuks ometi kogu oma imposantsuses lamama jäädagi, paljastades puusüdamikü pruunikat pehkimust. Vägeva mälestusmärgina ühest läbitud, enam kui sajandipikkusest etapist meie fennougristika arenguloos. Päris nii see siiski ei läinud: tõenäoliselt tuleb meil augustis aastal 2000 Tartus peetaval IX rahvusvahelisel fennougristide kongressil ikkagi selle puu alla koguneda — ja ka tema lõplikku langetamist üritada.

Kõige ägedamalt vibutasid Jyväskylä kirvest helsinglased Jarmo Raukko ja Jan-Ola Östman. Nende eelmisel aastal ilmunud raamatut *Pragmaattinen näkökulma Itämeren kielialueeseen* (Läänemere keeleareaal pragmaatika aspektist) olen tutvustanud *Kultuurilehes* 7. X 1994, kus ma nimetan asjalikuks muuseas autorite järgmist seisukohta: “Keelte geneetilist sugulust ja geograafilise kontakti poolt esilekutsutud lähedust võib pidada põhiliselt samalaadseks nähtuseks...”

Kongressi raames Tartu Ülikooli helsinglasest audoktori Sepo Suhose korraldamisel peetud sümposiooni “Fennobaltikumi regioon kui kultuuriareaal” varem valmis trükitud ettekannetekomumikus *Itämerensuomalainen kulttuurialue* (Läänemeresoome kultuuriareaal; Helsinki, 1995) on samadelt autoritelt ettekandetekst “The ‘Pragmareal’ Challenge to Genetic Language Tree Models” (“Pragmareaalne” väljakutse geneetilistele keelepuumallidele). (Raukko ja Östman ise nimetavad oma ettekannet

reaktsiooniks minu ülalmainitud lehetuvustuses leiduvale heakskiidule nende mulluses raamatus esitatud geneetilise lingvistika kriitilisele käsitlusele. Aitäh neile nii põhjaliku reageerimise eest!)

Raukko ja Östman esitavad harjumuspärase teesi "Soome keel on seotud lähemalt mordva keeltega kui rootsi keelega" ning püstitavad omapoolse antiteesi "(Isegi geneetiliselt) on soome keel seotud lähemalt rootsi keelega kui mordva keeltega". Nad püüavad osutada, et kui mitte läheneda asjale traditsioonilisest seisukohast, mille kohaselt uurali keeled on omavahel suguluses, vaid hoopiski Läänemeresoome keeleareaalis moodustunud keeleliidu poolsest küljest, siis pole antitees teesist sugugi spekulatiivsem. Traditsioonilise uurali keelepüü graafilise kujutise asemel joonistaksid autorid meelsamini iga konkreetse tänapäeva keele jaoks sellise geneetilise skeemi, mis kajastaks selle keele kõiki (teadaolevaid) keelelisi allikaid. Soome keele korral kuuluks nende allikate hulka — lisaks paljudele muudele — nii soome ja rootsi keelde ühise pärandi jätnud kunagisi Läänemere-äärseid mitesoomeugrilisi keeli kui ka soome ja mordva keeltesse ühise pärandi jätnud kunagisi soomeugrilisi keeli. Autorite loogika ei lonka.

Üks kongressi plenaaristungeid kandis nime "Mõned uurali algkeele kesksed küsimused". Ettekanneteks olid moskvalase Eugen Helimski "Proto-Uralic gradation: continuation and traces" (Alguurali astmevaheldus: kestus ja jäljed) ning groningenlase László Honti "Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache" (Uurali/Soomeugri algkeele morfotaktikast ja morfosüntaksist). Mõlemad tekstid olid varem valmis trükitud kongressi materjalide I köites (nagu kõik teisedki plenaaristungite ettekanded).

Helimski püüdis tõestada, et uurali algkeel — seega juba uurali keelepüü tüvi ise — tundis astmevaheldust. Nii oma tellitud kommentaaris Helimski plenaarettetekandele kui ka oma sektsioonietteandes "What does a 'Uralic language' mean?" (Mida tähendab "uurali keel"?) esitasin ma Raukko ja Östmani rea väidetega oluliselt ühtivaid mõttekäike.

Rõhutasin, et me peame endalt kõigepealt küsima, mis on nn uurali algkeel. Kas üks kunagine tegelik elav keel, millest kõik teised uurali keeled põlvnevad? Või hoopiski üks mõtteline punkt, mille juurde viime tagasi kõik, mis on või mida peame uurali keeltele ühiseks? Kuid isegi sõltumatult meie valikust

nende kahe võimaluse vahel oleme veel kolmandagi küsimuse ees: mida pidada uurali keeltele ühiseks?

Astmevaheldus puudub enamikust uurali keeltest, esineb aga see-eest keelkonna kahes geograafilises vastandperifeerias — läänemeresoome-saami ja samojeedi keeltes. Seega pole astmevaheldus uurali keeltele ühine nähtus: geograafilises perifeerias esinemine ei tee astmevaheldusest automaatselt uurali keeltele ühist nähtust. Nagu ei anna ka alust oletada, et astmevaheldus on enamikust uurali keeltest aja jooksul kadunud, kuigi Helimski arvates leiduvat astmevahelduse jälgi mõnes muuski uurali keeles. Teame, et astmevaheldusetaolisi nähtusi uurali keeltes on püütud seletada ka nii, et neis keeltes esinevad struktuuriühisused on võinud põhjustada aja jooksul muudegi ühisjoonte teket. Selle põhimõttelise võimalusega ei saa jätta arvestamata ning seda võimalust mainis ka Helimski, jättes ta küll kõrvale kui imejuhu.

Mida tähendab aga väide, et mingi varasem ühisjoon on mõnest tänapäeva uurali keelest kadunud? Kus, kuidas ja millal ta kadus? Iga uurali keel on keeltesegu nagu mis tahes muugi keel. Keelte segatud päritolu korral ei pea me tingimata alati kõnelema nn sugulaskeelte varasemate ühisjoonte kadumisest, vaid sageli pigem sellest, et vastav ühisjoon pole kunagi kõigisse keeltesse jõudnudki. Kui keel on kokku pandud mitme eellaskeele elementidest, võiksime öelda nii, et mõne eellaskeele mõned elemendid pole sellesse keelde jõudnudki. Võiksime seda olukorda tõlgendada ka nii, et need elemendid kadusid ära teel sellesse keelde, kunagi sinna jõudmata.

Vastavat probleemistikku olen eesti lugejale varemgi tutvustanud (ning ühtlasi uurali keelepuu kallal täksinud), eelkõige oma artiklites “Soomeugrilane olla on. . .” (*Postimees*, 1–2. VII 1992), “Eesti keel, sugulaskeeled ja naaberkeeled” (*Keel ja Kirjandus*, 1992, nr 9) ja “Kust on pärit eesti keel?” (*Akadeemia*, 1994, nr 11).

Kui aga tulla veel korraks tagasi uurali keelte astmevahelduse ea ja algupära küsimuste juurde, mida oma plenaarettekandes käsitles Helimski, siis peaks tingimata mainima Tartu Ülikooli turulasest audoktori Kalevi Wiiki ettekannet “The Baltic Sea Prosodic Area Revisited” (Läänemere prosoodilise areaali taaskülastus). Ta esitas selle juba kõneks olnud Fennobaltikumi-sümposiumil ning selle tekst oli sees ka sümposiumi varem valmis trükitud ettekannetekogumikus. Teatavasti on kadunud Lauri Posti kunagi oletanud, et läänemeresoome astmevaheldus on germaani mõju tulemus. Wiik oletab aga, et soome-ugri keeled on avaldanud

juba palju varem kõigepealt ise ulatuslikku mõju mõnedele germaani keeltele, sealhulgas ka häälduse osas, sest algselt ulatus uuralikeelne elanikkond läänes Briti saarteni välja. Need soomeugrilised muutused tõid germaanlased hiljem omakorda kaasa läänemeresoome keelte kasutusala rännates ning (teistkordse ristamise tulemusena) sündis muuseas ka läänemeresoome astmevaheldus. Teiste sõnadega: soome-ugri keeled põhjustasid ise teatud germaani keeltes muutused, mille hilisema tagasimõjuna sündis läänemeresoome astmevaheldus. Kui see oli tõesti nii, kaotavad uurali keeled veel ühe (ühis)joone, mille allikat püütakse tagasi viia oletatavasse uurali algkeelde (nagu seda kongressil tegi Helimski). Tartlane Tiit-Rein Viitso argumenteerib oma tellitud ja sealsamas avaldatud kommentaaris küll Wiiki oletuse vastu, kuid on siiski sunnitud tunnistama, et oletust ei saa ka ümber lükata.

Oma ettekandes "On Classifying the Finno-Ugric Languages" (Soome-ugri keelte klassifitseerimisest), mille ta esitas sektsioonis "Keelekontaktid ja keelte tänapäeva seisund", korigeerib Viitso oluliselt ettekujutust sirgjoonelisest astmeti idast läände väljakasvavast uurali keelepuust. Ta lähtub soome-ugri ühissõnavara sõnaalguliste ja vokaalidevaheliste konsonantide tüüpilistest muutustest, mis panevad traditsioonilise keelepuukontseptsiooni mitmes olulises lõigus kahtluse alla.

Tuleme nüüd uurali algkeelele pühendatud plenaaristungi teise, Honti ettekande juurde. See on traditsioonilise võrdlev-ajaloolise uralistika meistritöö, mille autor otsib vastuseid reale seni lahendamata küsimustele uurali keelte ajaloolise morfotaktika ja morfosüntaksi vallas ning pakubki välja uusi hüpoteese lahendusteks. Ometi on see ettekanne ühtlasi ka musternäide nendest suurtest ja lõppude lõpuks endiselt rahuldava lahenduseeta jäävatest probleemidest, millega põrkavad kokku uurijad, kui nad tahavad mingi nähtuse kirjut esinemust uurali keeltes viia tagasi üheleainsale ühtsele allikale — uurali algkeelele.

Ma toon Honti ettekandest esile ainult ühe seda laadi probleemi — mitmuse tunnuste rohkuse uurali keeltes. Honti osutab, et ulatuslikuma levikuga on nendes keeltes mitmusetunnused t , n , j (või i), varem oletatavasti ka k . Ükskõik kui leidliku seletuse me selle kohta ka pakuksime, milline oli nende tunnuste algne tööjaotus oletatavas uurali algkeeles, päris laitmatult töötavat mudelit arengu kohta algkeelest tänapäeva üksikkeelteni ei suuda me ikkagi konstrueerida. Ja seda sellepärast, et kogu niisugu-

se (re)konstrueerimistöö ideoloogia on ekslik, sest ideoloogiaks on usk traditsioonilisse uurali keelepuusse.

Szombathelyilane János Puzstay ei viibinud küll isiklikult Jyväskylä kongressil, kuid ta saatis kohale oma tuliuue raamatu *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung. (Beispiel: das Protouralische)* (Diskutiivne lisa algkeele-uuringutele uurali algkeele näitel; Wiesbaden 1995). Ta on viimase kümmekonna aasta jooksul avaldanud lühemaid või pikemaid töid Siberi keelekontaktide ja üldse sealsete keelearengute kohta ning raamat võtab kokku lõppjärelused tehtust, seejuures diskutiivses vormis. (Küllap on autori varasem kogemus kolleegide suhtumisest tema novaa-torlikesse ideedesse tõrganud teda panema uue raamatu motoks nukra tõdemuse "Vanal eksitusel on rohkem sõpru kui uuel tõel".) See Puzstay raamat väärrib omaette ulatuslikumat tutvustust, nii et siinkohal piirdun vaid mõne, käesoleva kirjutise teemaga enim haakuva joone esiletoomisega sellest.

Uurali keelte mitmusetunnuste rohkusega kimpus oleval uurijal tasuks pöörata tähelepanu Puzstay andmetele selle kohta, et Põhja-Euraasia lingvistilises arealis kõneldavate paleosiberi keelte mitmusetunnuste kasutus on samuti kirev: *t* — eskimo ja tšuktši keeles; *n* — keti, koti, eskimo, itelmeeni ja giljaki keeles; *k* — kereki ja giljaki keeles. Olukorra teatud sarnasus mitmusetunnuste osas uurali ja paleosiberi keeltes võib viidata areaaltüpoloogilistele ühisjoontele.

Üldse kaitseb Puzstay seisukohta, mille järgi uurali algkeel — nagu mis tahes muu algkeel — pole mingi keelte tekke lähtepunkt, vaid ainult üks ning seejuures väga hiline faas keelte arengus. Siberis on ja oli väga erinevat tüüpi keeli. Uurali algkeel moodustus nendest kunagistest eri tüüpi keeltest ja nii ei võinud ta olla tüübilt ühtne, millisena uurijad teda sageli rekonstrueerida püüavad. Algkeele moodustanud keeled säilitasid oma iseärasusi ning olid igati erinevates sidemetes keeltega väljaspool algkeelerühma.

Nii ei olnud uurali algkeel üks keel, vaid õieti keeleliit. Algkeeleperioodi lõpp tähendas selle keeleliidu hajumist. Vastavalt polnud olemas ka uurali algkodu. Puzstay kaitseb seisukohta, mille järgi Põhja-Euraasias oli algkeelte ja -kodude ahel. Uurali keelealal oli idapoolne keskus, kust põlvnevad mordva, ugri ja samojeedi keeled, ja läänepoolne keskus, kust pärinevad ülejäänud uurali keeled. Idapoolne uurali keskus oli vahelülilis läänepoolse uurali keskuse ja Siberi mitte-uurali, eelkõige paleosiberi keskus(t)e vahel. Uurali algkeele (sisuliselt keeleliidu) hajudes

olid hajujad juba keeleliitu astumise hetkest peale ning ka hajumishetkel ikka veel üksteisest küllalt erinevad, mis peegeldub ka tänapäeva uurali keelerühmade ja üksikkeelte vahelistes erinevustes.

Kui me tuleme nüüd Puszty ideede valgusel tagasi uurali keelte mitmusetunnuste rohkuse probleemi juurde, siis tugevasti lihtsustatult võiksime öelda nii: selle rohkuse allikat ei pea tingimata otsima oletatava ühtse uurali algkeele arvutunnuste oletatavast hästikorraldatud süsteemist, pigem tuleks arvesse võtta seda, et keeleliidulaadilise uurali algkeele moodustajakeeled võisid kasutada üksteisest erinevaid arvutunnuseid ja/või olla mõjustatud või koguni põlvneda naabruses kõneldavatest paleosiberi keeltest.

On päevselge, et uurali algkeele küsimus on lahutamatu uurali algkodu küsimusest. Ilmne on järgminegi seos: kui oletatakse väga ühtse algkeele olemasolu, peab oletama ka küllalt väikesel kompaktsel alal paiknenud algkodu. Kuna Puszty mõistab uurali algkeele all kõigest keeleliidulaadilist ühendust, laiub tema poolt postuleeritud algkodu kogu uurali keelte praegusel kasutuslalal (ning algkodul on lisaks veel kaks keskust — lääne- ja idapoolne).

Siinkohal on põhjust kõnelda oululase Pekka Sammallahti ettekandest "Language and Roots" (Keel ja juured) plenaaristungil, mille teemaks oli "Läänemere ala kultuuri, keelte ja rahvaste algupära küsimused". Selle ettekande põhiseisukohad on ilmunud varem ja ka eesti keeles. Nimelt avaldati ajakirja *Kieliposti* (Keelepost) 1993. aasta 1. numbris Sammallahti artikkel "Suomalais-ten ja saamelaisten juuret" (Soomlaste ja saamide juured). Kui olin seda mitme teadusala uusimaid uurimistulemusi arvestavat väga suure üldistusastmega ja julgelt novaatorlikku kirjutist lugenud, palusin autorilt teksti avaldamiseks *Keeles ja Kirjanduses*, kus see 1994. aasta 4. numbris ilmuski pealkirja all "Juured".

Sammallahti plenaarettekande juurde tagasi pöördudes tuleb muidugi silmas pidada, et ta usub traditsioonilise keelepuumalli toimivusse. Kuid hoopis teine asi on see, millisenä ta näeb uurallaste asuala läbi aegade, eitades nende kujunemisrännet idast läände, mis on tavaliselt uurali keelepuumalli kohustuslikuks kaasaandeks (algsest koguni lähteideeks). Sammallahti osutab, et praeguste uurali keelte geograafiline paiknemine üksteise suhtes — erandina "äraeksinud" ungarlased — vastab nende omavahelise geneetilise sarnasuse/erinevuse astmele. Asjade sellist seisut võib Sammallahti arvates seletada kahel viisil. Vana se-

letusviis on migratsioonimall, mis eeldab väljarännet keeleliselt ühtsest väikesemõotmelisest algkodust. Uuem seletusviis on desintegratsioonimall, mille kohaselt uurali algkeelt kõneldi väga laialdasel maa-alal, kus aja jooksul kujunesid desintegratsiooni teel välja väiksemad keeleüksused. Viimased arendasid omi tunnusjooni kuni tänapäeva uurali keelte moodustumiseni.

On põhjust arvata, osutab Sammallahti, et Euroopasse saabunud inimeste esimene laine ning seetõttu ka sulava mannerjää kannul esimestena põhja poole nihkujad olid uurallased, kes asutasid ulatusliku territooriumi umbes praegusest Taanist Uurali mägedeni. Et põllundus andis küttimise-kalastamisega võrreldes sama suurel maalapil elatist kuni sada korda arvukamale inimhulgale, nihkus lõunas põlluharijateks saanud indoeurooplaste mass kusaigilt Musta mere kandist vähehaaval põhja poole, assimileerides uurallaste rühmi üksteise järel ning nihutades uurali-indoeuroopa keelepiiri samuti üha enam põhja poole. Põlluharijaid oli ju kuni sada ühe küti-kaluri kohta!

Kuigi Jyväskylä ülikoolimäele ei jäänud veel lamama langeatud uurali keelepuu, haihtus seal sooja sinisesse augustitaevasse vähemalt iganenud müüt uurallaste kujunemisrändest idast läände. Kohtumiseni siis idasträndemüüdivaba uurali keelepuu all Tartus 2000. aasta augustis.

AGO KÜNNAP (sünd. 1941), lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna 1965, aspirantuuri samas 1968, filoloogiakandidaat (Tartu Ülikool 1969), filosoofiadoktor (Helsingi Ülikool 1971), filoloogiadoktor (Tartu Ülikool 1974). Aastail 1968–1971 Tartu Ülikooli soome-ugri keelte kateedri õpetaja, 1971–1972 vanemõpetaja, 1972–1974 nooremteadur, 1974–1976 vanemõpetaja, a-st 1976 professor, a-st 1977 soome-ugri keelte kateedri juhataja, a-st 1992 uurali keelte korraline professor. Aastail 1968–1969 Soomes Oulu ülikoolis, 1969–1971, 1973–1974, 1985–1989, 1990–1991 Helsingi Ülikoolis lektor. Ungari Vabariigi aukonsul Tartus ja Lõuna-Eestis (1994). Urinud põhiliselt uurali keelte ajaloolist grammatikat ja samojeedi keeli, avaldanud üle 170 teaduspublikatsiooni (sh kaks monograafiat). *Akadeemias* on ilmunud artikkel “Kust on pärit eesti keel?” (nr 11, 1994, lk 2262–2271).

ARTUR ALLIKSAARE LUULE PRAGMAATIKA

I

Arne Merilai

Pragmatiline uurimisprogramm Alliksaare luulest põhineb analüütilisel keelefilosoofial — Gottlob Frege loodud tähenduse (*Sinn*) ja osutuse (*Bedeutung*) eristamise filosoofial, millest Bertrand Russelli jt kaudu on saanud maailmalevikuga tervemõistuslik teooria. Keeleteadus on juba ammu matemaatilise loogika alustel, ent kirjanduse käsitlemine analüütikas on alles vedu võtmas. Fiktsiooni uurimise ülesanded on raskemad kui tavakeele puhul ja hakkavad tööle alles viimase baasil. Kuid juba nimetab John R. Searle (tema entusiasmiga ei või küll lõpuni kaasa minna) Jacques Derridat — paljude arvates kontinentaalse filosoofia arengu tippu — nendevahelises poleemikas Wittgensteini-eelseks 100 aastat ajast maha jäänud filosoofiks (vt Searle 1994). Analüütikat eristab see, et ta ei tunnista sünteesimist ega dialektikat. Teose kui terviku ilu emotsionaalne imetleja võib temas ruttu petuda. **Analüüsimeetodid, mis kasutavad loogikat, valivad oma objektiks mingi kindla aspekti ja püüavad seda uurida võimalikult täpselt, arvestades, et terviku teisi huvitavaid aspekte võib saadud tulemuste alusel käsitleda hiljem.** Täpsuse ärakeelamise katsed on rumalad; ka “kujundi mitmetähenduslikkuse” tunnistamine ei ole veel taganemine ähmasuse ees, vaid nõuab pigem terviktähenduse eri osade selget äranäitamist ja eritlemist.

Tõejanus pragmaatik — sellised on eestlased alati olnud — on ikka küsinud: “Mida kirjanik on tahtnud oma teosega ütelda?” Süntaksi ja semantika carnapiilikul kuldajal ei otsitud sellele küsimusele vastust. Üks esimesi vastajaid seda liiki pärimistele oli

filosoof H. Paul Grice, kes 1957. aastal avaldatud artiklis "Tähenähtus" ("Meaning") algatas tähenduste intentsionaalsusele taandamise programmi (vt Grice 1989; tähenduste edasine reduktsioon füüsikalismile, mida esindab näiteks Jerry Fodori neuraalse mõttekeele ehk Mentaleesi teooria, jääb antud käsitluse alast muidugi välja¹). Hilise Wittgensteini, Grice'i ja Peter F. Strawsoni tööde taustal loob John L. Austin kõneaktide teooria, mis 1962. aastal ilmub tema loengusarjast postuumselt koostatud raamatuna *Kõne kui tegu* (How to Do Things with Words; Austin 1984). Kuigi kõneaktide teooria saavutab standardse kuju John R. Searle'i töödes juba samal kümnendil (vt Searle 1969), eraldub lingvistiline pragmaatika — keeletegevusõpetus — semantikast ehk tähendusõpetusest alles 1970. aastatel. Tehakse selget vahet **süntaksi** ehk lauseõpetuse, **semantika** ja **pragmaatika** alade vahel: esimene uurib keeleühikute omavahelisi suhteid, teine keele ja maailma asjade vahet, kolmas keele ja selle kasutaja relatsioone. Seega on keelepragmaatika veel väga uus ala, seda enam selle rakendamise luulekeele uurimisel. Selle suunaga liitumiseks valitseb meil Goethe Seltsi termineid kasutades "hiilgav konjunktuur" —, oleks aeg ükskord lahti ütelda vanast kirjandusteaduslikust plärrast. Paradigmamuutus eesti teaduses peaks olema tervitatav ja leidma ka mujal kena vastuvõttu, seda enam et meil on formaliseerimiseks välja pakkuda selliseid autoreid nagu Alliksaar, kelle kohta ütleb nii intuitsioon kui põgusaimgi analüüs, et tema luulel on teooriale varuks palju uut ja üllatavat. Tavakeele baasil loodud teooria kohtab luules nähtusi, mida ei osanud ette näha, ja on nii sunnitud end täiustama. Sest tavakeel ei ole luulekeel, ehk küll luule võib olla tavakeelne nagu Alliksaaregi sageli. Et luule kui mõiste ekstensioon on tugevam (s.t sisaldab endas ka keele mõistet, aga mitte vastupidi), võib kergesti jõuda järeldusele, et keele olemuse lõpliku seletamise juured asuvadki luuleanalüüsis, kui aga seda ei fetišeeritaks.

Kui semantika uurib lausete tõetingimusi abstraktselt, sõltumata kasutusolukorrast, siis pragmaatika huvitub lausest ainult lausungis väljendatuna: öelduna konkreetsetes ajalis-ruumilises

¹Vt Fodor 1975; samuti kriitikat selle kohta raamatus Schiffer 1989: 73–110.

kontekstis, kindlas suhtlusolukorras, teatud kavatsusega. Pragmatika põhimõisteid on **kontekst, lausung, intentsioon, kasutamine** ja **tegu**. Pragmatika uurib keele keelevälisest ehk ekstralingvistilisest determineeritust: kuidas keelevälised psühholoogilised ja füüsilised asjaolud määravad propositsoone ja neid väljendavaid lauseid; mis tingib, et just seda ja mitte teist lauset lausungina kasutatakse. Täendus, olgu ühe- või kahemõtteline, on alati konkreetse kasutusolukorra küsimus — et tähendusteoorias edasi liikuda, tuli leida vahendeid kasutusolukordade formaliseerimiseks, kontekstualiseeritud semantikaks. Sellele avas tee Saul Kripke võimalike maailmade semantika. **Kõneaktide teooria** lähtub sellest, et keelelise suhtlemise põhiühikuks ei ole mitte lause või märk, vaid selle lause produtseerimine konkreetse olukorras, kõneakt kui intentsionaalne tegu, mis seda lauset vahendina kasutab. Vajadus suhelda on pragmaatiliseks aluseks, milleks on üldse olemas keel oma omadustega. Robert C. Stalnakeri järgi on seega pragmaatika peateemaks esiteks kõneaktide klassifitseerimine ja teiseks neid akte määravate kontekstitunnuste kirjeldamine. Esimest iseloomustabki kõneaktide teooria, teist **indeksikaalsuse** uurimine. (Stalnaker 1972.) Asetatuna vestlusolukorda lisandub neile veel **vestluse koostööprintsipi** ja **implikatuuri** käsitlus, kuid pragmaatilisel uuritakse veel liteeraalset ja mitteliteeraalset keelekasutust (metafoori, ironiat jm), presupositsioone ja muud intentsionaalsusega seonduvat. Seega uurib keelepragmatika kui inimtegevusõpetuse osa meie konversatiivseid teadmisi. (Vt ka *Pragmatics* 1991: 1–13.)

See on suurepärane teooria Alliksaare kõrgintellektuaalse vestleva luule käsitlemiseks ja aluseks saanud tulemuste edasisel formaliseerimisel. Analüüsitavaks põhitekstiks olen valinud luuletuse “**Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!**” ta värske vaimse tagapõhja, mõnetise suurema kõneaktilise kontsentreerituse, deiktilise esinduslikkuse ja suhtelise lühiduse tõttu. Sellest lähtuvale tuumanaalüüsile saab töö käigus erinevaid temaatilisi osi liita, paralleele tuua jne, samuti jäävad esialgu sooritamata sellised rasked analüüsi aspektid nagu aja- ja modaalloogiline käsitlus. Käesolev esialgne läbivalgustus toimub järgmises teemavihus: **deiksise** kasutus, mis on keelepragmatikas seni veel vähe viljeldud ala; **kõneaktide kasutus**, mis on seni kõige tuntum keelekasutuse

teooria; ja **konversatiivsete implikatuuride rakendamine**, mis samuti ei ole veel kuigi laialt viljeldud teema, eriti kirjanduse puhul. Nende kaudu peaks olema esitatud ka pragmaatiline *summa summarum*, mis eksplitseeriks, mida luuletaja öelda **tahtis**, olgu siis meelega või puhtkeelise konventsioonina, oma intentsiooni ise sellest eristamata.

DEIKSIS

Alliksaare vabavärss on eriliselt vestluslik ja seega kontekstitundlik. Analüüsi huvitav vestlus toimub tal kahes plaanis. Tavapärase on autor-teos-lugeja liin, kus lugejad kohtuvad autori tiražeeritud sõnaga ja moodustavad nii igaüks omaette vestluskonteksti. Näiteks lause "Aga olnu ei hävi, sest et mälu ei kao" võib erinevates lausungites mõjuda kord lihtsalt väitena, kord teatena (teisest ilmast), ennustusena, järeldusena, meenusena või lohutuseks, kuid miks ka mitte ähvardusena, deklaratsioonina või vihjena; mitmetähenduslikult igal juhul. Üks ja sama propositsioon võib eri lugejaile aktualiseeruda erineva jõuga. Kuid veelgi huvitavam vestluse plaan on tekstisisene. Tema luules tegutseb aktiivselt teatud aristokraatlik argonautide seltskond ja seletab seal kogu aeg midagi. Tavakeele vestluse maksiimid selles ei kehti, rikutakse konventsioone ja luuakse uusi. Võib ka öelda, et on olemas võimalikke maailmu, kus need vestlused on reaalsed faktid — siis saame kasutada David Lewise baasinihutat ja analüüsida neid vestlusi kui reaalseid, isegi vajadusel metafoore literaalsete lausungitena võttes. See võimaldab analüüsi teatud tasemel vältida raskeid küsimusi fiktsionaalse ja aktuaalse tõe (kunsti- ja elutõe) vahekorra, hiljem võib sellest lihtsustusest taas loobuda. (Vt Lewis 1978.)

Kuidas kirjeldada vestluskonteksti, mis määrab vestluse sisu? Võti konteksti juurde peitub **deiksis** — indeksikaalsete väljendite kasutamises, mis seovad lausungid kontekstiga. Kõneleja kodeerib konteksti deiksisesse, kuulaja (lugeja) omakorda dekodeerib selle; deiksise valdamine võimaldab kõneolukorras orienteeruda. Alliksaare luule deiktiline analüüs selgitab meile seal toimuvate vestluste strateegiaid, avab "vägede paigutuse" ja liikumise, osutab, kes, kuhu, millises seltskonnas ja millal, millis-

te hoiakutega, kas korduvalt või mitte, tekstisiseselt või -väliselt, millisel taustsüsteemil paikneb, kõneleb ja tegutseb. Sellelt aluselt fokuseeritakse intentsioonid kõneaktideks, luuakse ja lahendatakse implikatuure, mistõttu on mõttekas alustada pragmaatilist käsitlust deiksise vaatlusega. Deiksis on semantika ja pragmaatika piirinähtus, diskursuse aluselement, mis suhestab semantilise välja pragmaatilisega. Deiksis (kreeka k osutamine) on keeles funktsioneeriv orientatsiooniparaat, mis kodeerib lausungeis kõneleja isiku, selle subjektiivsuse ja ajalis-ruumilise konteksti. Semantiline deiksis moodustub vastavast orienteerumisasalast sõnavarast ja grammatilistest vahenditest nagu isikulised, osutavad jm asesõnad (*mina, sina, meie, nemad, see, need, keegi, end* jne), aja- ja kohamäärsõnad (*siin, seal, ülal, all, ees, taga, eile, täna, nüüd* jm), vokatiivsed väljendid (*vaata, kuule*), käänete lokaalsed aspektid, grammatiline aeg, modaalsus jne. Deiktilisi väljendeid kasutav lausung visandab endale konteksti, sidudes end seega ühtlasi selle konteksti külge (täpsemalt mingi konkreetse indeksiga sellest kontekstist; keeleteadus kasutab mõistena rohkem deiksist, filosoofia **indeksikaalsust**). **Deiksise kasutamine on seega pragmaatika probleem.** Paralleelina kõneaktile olen ma hakanud seda nimetama **orientatsiooniaktiks**. Iga kõneakt on paratamatult ka minasiin-praegu-sulle-sellest-orientatsiooniakt, need on ühe tegevuse eri aspektid: keeletegevus ongi deiktiline tegevus. Kui me matkame (nagu Lasnamäe lamburid matkasid poetilistes metsades), siis me ei tee seda arutult, vaid ajas ja ruumis taibukalt — meil on kompass, me korrigeerime suunda jne. Kõndimine ongi ühtaegu orienteerumine. Tuntud vaimufilosoofiline probleem, mõtteeksperiment “ajud vannis” (*brains in vat*) taandub minu meelest oluliselt indeksikaalsusele: kui *minimal* ei ole sidet kontekstiga, siis kes on see, kes ütleb: “Täna õhtul ma hilinen Oxfordi rongile”? Paljas keeleline funktsioon? Ka väljendid meie n-ö loodusümbruse sõnadega nagu *puu, vesi* jt on varjatult indeksikaalsed (see selgub Hilary Putnami kaksik-Maa mõtteeksperimentidest, vt Putnam 1990) nagu vahest keel üldisemaltki, deiksis vaid võimendab seda külge. Ning väga üldised, Alliksaarelegi omased väited nagu “Sokrates on tark” on samuti alati deiktilised: sellinegi lausung on mõistetav ainult teatud ajaloo, geograafia ja kultuuri taustalt üldise deiktilise mõistevõrgu olemasolu juures. Kuigi on tõsi, et

see lausung töötab rohkem semantilisel sümboli- kui deiktilisel viiteväljal.

Deiksis grammatiseerib ja leksikaliseerib keelelise kompetentsuse, kõneleja egotsentrilisuse ja ajalis-ruumilise konteksti kolmiksuhte, asetades selle diskursuses esiplaanile. Kuna deiksis toimib alati kõneleja perspektiivist, on ta **egotsentriiline**: ka siis, kui orientatsioonikeset ehk *origot* püütakse näiliselt väljapoole asetada ("Räägitakse, et..."). Seetõttu nimetas B. Russell indeksikaale egotsentrilisteks partikulaarideks (vt Russell 1940). Kodeerija seob oma *origo* lausungi aegruumilise sisuga, lausung suhestab *origo* kodeerija tunnetusliku ümbrusega. Deiksise kasutusreeglid võimaldavad kuulajal lausungi tema kontekstis omakorda dekodeerida, määrata sisu determineerivad keelevälised faktorid. Kontekst on võimaluste hulk lausungi universumis, mis aitab dekodeerimisel; ühelt poolt kodeeritakse kontekst ja kõneleja isik leksikaal-grammatiliselt lausungisse, teiselt poolt aga toob lausung ise konteksti kaasa ja muudab seda. Ütlus "*Täna ma tungin su hinge keelutsoonidesse, et puruneks veel mõni püha ja pidulik piim*" sisaldab kursiivis deiktilisi väljendeid, mis on kontekstundlikud nii ütleja kui kuulaja perspektiivist, mille abil lausung on keelevälise keskkonna (luule puhul kujutuslikult taastatava, kui me ei arvesta Lewise baasinihutust) külge ankrusse heidetud.

Deiksist on kirjeldatud juba antiigist saati (stoikud, Appollo-nius Dyscolus jt), siiski on see suhteliselt uus pragmaatika huviobjekt süvauuringute mõttes. Tundub, et prevaleerivad esialgu (psühho)lingvistilised tööd ja deiksis on alles muutumas filosoofide tõsisemaks vaidlusaineks. (Vt nt *Essays...* 1983; Frawley 1992; Bühler 1990; Miller 1979; Levinson 1977; Lyons 1977 (vol. II); *Here and There*. 1982) Oma filosoofilise põhja antud küsimuses olen ma kujundanud David Kaplani demonstratiivide olemust käsitleva artikli "Dthat" alusel, mis lähtub varajase Russelli suhtumisest propositsioonidesse ja Keith Donnellani referentsiteooriast, kuid samuti J. Searle'i, Gareth Evansi ja teiste vaadete järgi. (Vt Kaplan 1990; Donnellan 1990; Lycan 1984: 47–55; Evans 1985; vt ka Searle 1989b.²) Kahjuks ei ole eeskujusid kir-

²Määratud kirjelduste referentsiaalset ja atribuutivset kasutamist (seostub otseselt ruumis orienteerumise ja deiksise temaga) olen ma

janduse või luule uurimisel palju leida, kuid neid juba ilmub — eriti huvitav on Keith Greeni filosoofiline formaliseeriv lähene-mine. (Vt Green 1992; Semino 1992; vt nt ka Fowler 1986.)

Deiksiseteooria lähtub eeldusest, et sõnadel on sümboolne ehk leksikaalne funktsioon ja indeksikaalne ehk demonstratiiv-ne funktsioon. Deiktilised väljendid on loodud indeksikaalse funktsiooni täitmiseks, kuigi ka sümbolsõnu võib kasutada demon-stratiivselt. Samas ei puudu ka deiktikutel üldine leksikaalne semantiline tähendus, milleks on nende kasutamise reeglid, mil-lega nad funktsioneerivad keelesüsteemis; nende indeksikaalne tähendus selgub aga alles konkreetse kasutusolukorras. Alles siis, kui oleme indeksosutuse fikseerinud, langevad leksikaalne ja indeksikaalne tähendus kokku ja moodustub terviktähendus antud lausungi jaoks. Nii esindab sõna *mina* sümboltähendust väljend “isik, kes ütleb seda sõna”, *sina* kasutusreeglit esindab aga väljend “isik, kellele seda sõna üteldakse”. Nende indeksikaalne tähendus aga vaheldub vestluse käigus: minu poolt ütelduna osutab *mina* mulle, sinu poolt sulle. Sõna kasutuskontekst varustab ta indeksosutusega, ilma milleta sõna ei funktsioneer, kuna süm-bolsõna nimetusena indeksit ei vaja, kui just pole tegu rõhutatud demon-stratsiooniga. Kuid võimaliku osutuse kasutusreeglid siis-ki määravad: *see* kodeerib teatud läheduse, *too* teatud kauguse *origo*'st (lõunaeesti keeles vastupidi?), *täna* osutab lausungi päe-vale, *homme* sellele järgnevale päevale — *homme* ütelduna on neil aga juba uus osutus võrreldes tänasega. Nii nagu nimisõnu võib kasutada demon-stratsiooniks (**Kodanikud**, *kui teile öeldakse, et homme täpselt kell seitse tuleb maailma lõpp, ärge uskuge!*), võib indekssõnu kasutada ka nimisõnadena (tähtis mina jne) — sümbo-liväli ja viiteväli (*Zeigefeld*) eelistavad teatud sõnavara, kuid neil ei ole selgeid piire. Samuti võib tüüpiline deiktiline termin esineda lausungis täiesti mitterefleksiivselt (*siin ja seal* jm). Pragmaati-ka reeglid ei ole kunagi jäigad, need on pigem maksiiimid, mida üldjuhul kaldutakse järgima, kui mitte (keele)oskamatuses või

---

juba kirjeldanud artiklis “Suupärane Ain Kaalep” eesti-soome ühisko-gumikus *Ajalaval* 1995: 210–221. Kuid asi on väärt palju põhjalikumat vaatlust nii Kaalepi kui Alliksaare puhul. Eriti just Kaalepi puhul, kes ei vaja aktuaalsuse suhtes baasinihutust, vaid sooritab oma osutused mittefiktsionaalses kontekstis!

meelega teisiti ei toimita. Nad pakuvad teatud konventsionaalse strateogia käitumiseks ja ühtlasi ka võimalused selle rikkumiseks.

Deiksise põhimõtteks on, et lausung seotakse kõneleja ja kuulaja rollidega ning lausungi aegruumilise kontekstiga. Teisiti ei ole võimalik edastada tähendusi, kui me ei lase kontekstil ise "kõnelda", millelt meie lausungid oma sisu saavad. Deiksis, võimaldades intentsioonide keelelist täideviimist, töötab seega ise **intentsionaalselt**. Indeksikaal, osutades objektile, osutab nii viisi osutajana ühtlasi ka iseendale, oma kasutusreeglile, et just see väljend on sobiv just sellele objektile osutama selles kontekstipunktis. Igal indeksikaalil on oma kasutusreegel kui eneseleosutus ja selle reegli igakordne realisatsioon kui indeksosutus: nad on lausungi suhtes refleksiivsed. Indeksosutus toob kaasa lausungi eneseleosutuse, eneseleosutus on üks põhjusi, mis teeb võimalikuks indeksosutuse. Nii et objektile osutamine ei ole kunagi "puhas", vaid on alati antud lausungi eneseleosutuse kaudu, egotsentriliselt — läbi keelelise konventsiooni ja subjektiivsuse loori. (Vt Searle 1991: 218–230.)

Luuletuse "**Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!**" deiksisist tuleb vaadelda kahel tasandil: puhtkeelelisel mikrotasandil ja makrotasandil, kus esimese astme võimalused on autori poolt eriliselt esile tõstetud. Eesmärgiks on muidugi teine tasand, aga sinna jõudmiseks peame kõigepealt esimese olemuse visandama. Kuigi me võtame luulet teatud liiki keelevälise institutsioonina (selleks on ka näiteks kirik, eraomandus, õigus, sõjavägi, sport vm), milles sooritatud lausungitel erandina ei pea olema reaalseid osutusi, antud juhul **realdeiksisist** (vt Searle 1989a), arvestagem siiski ka baasinihutust ja lähtugem eeldusest, et antud teksti deiksis töötab aktuaalselt. See tähendab *vis-à-vis* kõneolukorda, primaarselt lausa näpuga osutavat viipekeelt. See lihtsustab deiksisele lähenemist, kuigi peame silmas pidama, et tegelikult on meil tegemist **fantaasiaruumi deiksisega**, millest ei ole otstarbekas alustada. Muude tunnuste poolest on aga luule (fiktsiooni) deiksis täiesti tavaliselt analüüsiv, kus osutamine toimub tänu lugeja teadmistele, tähendusi edastatakse tänu ühisele keelelisele kompetentsusele, deiksis funktsioneerib eeldatud kontekstis, kus lugeja on võimeline orienteeruma vastavalt kirjaniku vihjetele. Võime isegi nii truistlikud olla ja ette kujutada vestlust autoriga reaalses umbes

1950. aastate lõpu (Tartu) raudteejaamas, kus äsja vangilaagrist vabanenud poeetiline mina huviga ringi vaatab ja kõneleb, kuigi siis läheb meil kaotsi oluline mentaalne ruum, kus liigutakse — n-ö **sekundaardeiksis**.

Vastavalt sellele, kas deiksis on sõnaline, grammatikaline või lausungiolukorrast tuletatav, võib eristada **deiktilisi termineid** ehk indeksikaalset sõnavara, **deiktilisi elemente** ehk grammatilisi või leksikaalseid vahendeid, mis on kergesti kohandatavad indeksikaalseks funktsiooniks, kui nad seda just alati ei täida; neile ma lisaksin ka **deiktilised viited**, mil pole kindlat vormitunnust, kuid nad on kontekstuaalselt tuletatavad. Nii et literaalse kuju kõrval võib deiksis ilmned ka implikatuuri tasemel, millest hiljem. **Deiktiliste terminite** all mõistetakse isikulisi, enesekohaseid, näitavaid jt asesõnu. Luuletusest "Kuhu küll" näiteks *me, ta, nad, sina, end, seda, mis, sellest, keegi, kõigest, paljud*. Samuti aja- ja ruumi- ning suunasuhteid osutavad määr- või kaassõnad: *ikka, veel, kuhu, kuhugi, siis, edasi, üha, kuidas, kus, kokku, maha, mööda, järele*. Ilmselt on olemas ka deiktiline idiomaatika: *ei ole otsa ega äärt*. Siia kuuluvad ka vokatiivsed vormid, millega kõnetatu tehakse sinaks-vestluspartneriks, kuulutades konteksti välja: *vaata!, Sina, tuul!*, nagu ilmselt üleskutsedki *joogem!, edasi, edasi, edasi!* **Deiktiliste elementide** hulka arvatakse lausungis kontekstisidusalt esinevad vormid nagu grammatiline aeg, käänetega edastatud ruumi- ja suunasuhted, nimisõnade vm osutav, žesti asendav kasutus (määratud kirjeldus). Ka sõnajärg, intonatsioon, suprasegmentaalsus on sageli deiktiliselt laetud (kuigi mitte väga selgelt, on eesti keele astmevaheldus tuntava deiktilise nüansiga). See aga ei tähenda, et näiteks käänded ammuksid deiktilise funktsiooniga: eesti keele käänded on küll tõepoolest tugevalt lokalistlikud, aga näiteks ladina keele omad on sellest oletatavast algupärasest kultuuristudes küllaltki võõrdunud. Deiksis "väsib" kultuuri arenedes, naturaaldeiksis asendub tekstideiksisega, mida enam kontekstid muutuvad tekstuaalseteks. Kaugsuhtlus, kirja- ja arvutikeel, nõuab teistsugust orienteerumisviisi, kuid ilma selleta toime ei tulda. See on jälgitav Alliksaaregi luules: luuletusele "Kuhu küll" temaatikalt sarnases hilisluuletuses "Ootesaalis" on deiksis justkui vaibunud, nähtavalt introspektiivsem ning tekstile suunatud: *sina* esineb alles 21. reas, *mina* 33. ja *meie* 43. reas. Tä-

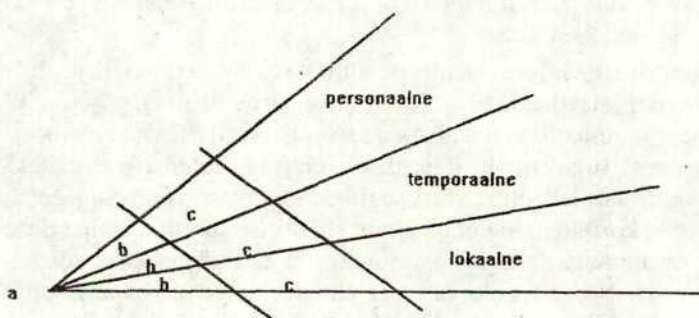

helepanu on keskendunud pigem tekstiplokkide deiktilistele suhetele tihelt poolt ja "Traakia maagia" tüüpi muusikalisele deiksisel teisel poolt. "Kuhu küll" deiktilisteks elementideks on kahtlemata ka kontekstilooivate objektide deklaratiivne esitus, millega luuakse *origo*'ga suhestatud vaateväli: *Sõiduplaanid./ Hõiguplaanid./ Võiduplaanid* või nagu "Ootesaali" paralleel: *Kolm plakatiit seinal./ elukindlustuse reklaam./ matusebüroo reklaam/ ja kolmas, mis polegi pärisreklaam./ vaid hoopis suitsetamiskeelu silt sigareti automaadi kõrval.* Käänetega väljendatakse erinevaid lokalistlikke aspekte lisaks määrsõnadele: *peole, mis sellest, tinnakarikast, auklikuks, kanuus, meiega, kättijatega, hargnemisel, Bergenis ja Berliinis ja Bakuus, pilvedesse.* Ajasuhteid osutavad luuletuses olevikuvormid. Tegusõnad iseenesest ei ole enamasti deiktilised (v.a klassikalised *minema* ja *tulema*, aga miks ka mitte *hakkama, saabuma, mööduma, tõusma, langema, ületama, allutama, lähenema, eemaldama, tilkuma, purskama, suunduma, siirduma, kõrvaldama, tagandama* jpt, millele ei ole veel millegipärast tähelepanu juhitud, mis aga võivad kalduda kontekstitundlikkusele), kuid ajavormi, tegumoe ja isiku kategooria kaudu on nad vältimatult deiksisesse haaratud. Luuletuses kohtame sagedasti elliptilist *olema*-verbi ja sõnu *ruttavad, pritsivad, õmbleme, ei saa, kaduda, lahtub, joogem, kulub, kihutame, ei jää, paisata, kõnnib, haaraks, tunneks, viibiks, ei ole*, mis funktsioneerivad isiku- ja ajadeiksisena.

Deiktiliste viidete tasemel on luuletuses antud minevik ja kestva oleviku baasil tulevik. Sellel tasemel tuleb ilmsiks, et suhtlemise pragmaatiline baas on konventsionaalsetest keelelistest vahenditest sügavamal: deiktiliselt on väga intensiivne näiteks emotsionaalse läheduse või kauguse demonstreerimine *origo*'st, kuid selle korraldab luuletaja ainult stilistilise suhtumisväljenduse abil, kasutamata deiktilisi termineid või elemente. Ühe või teise sõnaga seotud meeldivad või ebameeldivad assotsiatsioonid asetatakse deiksisel teenistusse (*Sõiduplaanid* toob meelde meeldiva mälestuse, ajas kauge, kuid hingele lähedase, *Hõiguplaanid* seostub aga vastiku nõukogude loosungilikkusega, ajas praeguse, kuid hingele kauega jne). Sellest edaspidi veel. Nii et kuigi suur osa kontekstist kodeeritakse konventsionaalsete vahenditega, on deiksisel töö viimistletud tasemel ikkagi *ad hoc* juhtum, lähtudes

konkreetses vestluse unikaalsusest. Sedavõrd kui saab, on otstarbekas kasutada deiktilisi kinnisvorme, nende puudumise tõttu aga ei jää deiksis olemata — Alliksaare puhul eriti.

Põhimõttelt on deiksis **egotsentrisis-lokalistlik**. Tema tavalised kategooriad on **isiku-, aja- ja kohadeiksis**, millele lisanduvad veel **sotsiaal-, emotsionaal-, modaal- ja tekstideiksis**, samuti korduvosutus ehk **anafoor**. Kodeerija keset ümbritseb lokalistlikult määratud ala, kus ruumiline, ajaline, isikuline või muu dimensioon on lähemateks ja kaugemateks sektoriteks jaotatud. Seda nimetatakse deiktiliseks determinatsiooniks, mis sisaldab üldiselt kolmikjaotust: a) kodeerimispaik, b) lähim ala, c) kaugem ala, kuigi eesti keele tunne tahaks ettevaatlikult lisada ka neljanda, kaugeima ala (teal, nood...). Samas puudub meie keeles reljeefne määratuse-määramatuse kood. Graafiliselt võiks seda kujutada (G. Rauh' ja W. Schmid'i järgi) järgmiselt. Kodeerimispaik **a** langeb kokku orientatsioonikeskme C_0 ($l_0, t_0, p_0...$), s.o somaatilise ja mentaalse kohaga lausungi hetkel — s.t *minaga* (muuseas, juba lausungi mõiste sisaldab aega — s.o lause väljendamine mingil ajahetkel —, nii et ainult teema uudsus õigustab tautoloogilist väljendit *lausungihetk*). (Vt Rauh 1983; Schmid 1983.)

Uurijad väidavad, et ajalooliselt on deiksis lokalistlikku päritolu, seda tõendab ka kalduvus aega ja isikut tähistada kohasõnadega (“*Ei ole hetke, kus...*” jne). Kohadeiksise baasil — **lähima ja kaugema ala põhimõttel** — on organiseeritud muud deiksise mõõtmed: **a** = *mina* (siin ja praegu); **b** = *sina, see, siin ja praegu*,

äsja ja juures; **c** = tema, nemad, too ja nood, seal ja siis, enne ja pärast, eemal ja hiljem jm. Väga huvitav on just Alliksaare **meie-lausung**, mis hõlmab vähemasti **a** ja **b** ala, kuid võib olla avaramgi, mis teeb selle lausungi *origo* ruumiliseks solipsistliku **mina-lausungi** ruumitäpi vastandina. (Vt ka Merilai 1994.)

Kohadeiksis osutab seega esiteks kodeerimiskohale, üldjuhul kõnelejale endale; teiseks tema lähimale tajutavale alale **siin sinu juures**, vastuvõtukohale ja kolmandaks kaugemale alale **seal tema juures**. Lausungi **kodeerimiskoht** erineb lausungi **vastuvõtu-** ja **sisu kohast**; propositsioonisisised ruumisuhted ei ole alati lausungi suhtes refleksiivsed, kuid nendegi mitteegotsentrilisus on *origo* taustalt ikkagi deiktiline. Ka **suunasuhted** nagu *eemale* ja *poole*, olgu *origo* suhtes või selle poolt jälgitavas alas objektide vahel, on kindlasti kohadeiktilised. Räägitakse ka kohadeiksis **horisontaalsest** (*ees, taga*), **vertikaalsest** (*üleval, all*) ja **lateraalsest teljest** (*paremal, kõrval*). Keeliti sageli väga erinevalt realiseeritud (looduslähedastes keeltes on kohadeiksis palju rikam kui kultuurkeeltes), on deiksis vältimatu.

Luuletuse “Kuhu küll” olemuseks on esimestest sõnadest alates deklareerida millegi liikumist kusagilt kuhugi aktiivse jälgija suhtes: kas temast mööda, koos temaga, temas endas või temast lähtuvalt. Kogu teksti ekspressiivsus on rajatud sellele *kuhu küll, uhh* — kiirustamisele, ühe taustsüsteemi nihkumisele teis(t)e suhtes. Nii deiktiliste vahendite kaudu kui ka assotsiatsioonide abil ruttavate rongide, automootorite, kanuudes kihutamise, koos tuulega rändamise ning *edasi, edasi, edasi* tungimise ja hargnemise deontikaga. Ühelt poolt fiktsionaalne autor (“lüüriline mina”) jälgib seda protsessi, teiselt poolt aga teeb isiklikult kaasa. Seetõttu koht kui niisugune (jaam jne) ei olegi eriti määrav ega täpselt fikseeritudki, vaid fookuses on koht kui liikumine, liikumissüsteemide hierarhiad. Kärkse kõndimine sõiduplaanil, (oletatav) inimeste sebimine jaamas ja selle jälgija mööde, rongide avaram liikumisruum, tuulega kaasaminek (õieti kutsutakse tuul ise *kütkestuste kütijate* poolt kaasa, kelle hoog on seega tuulest suurem) kui veelgi avaramasse ruumi sisenemine. Lõpuks jäetakse kolmandad isikud ja nende paik maha, edasi tormates soovulmade pilvedesse, kusjuures *Sõrmede ja varvaste, mõtete ja mälestuste* otsatu hargnemine pakub veel ühe ja seniseid kohti hõlmava

süsteemi, mis on omakorda lõpmatus liikumises. Viimane kohasüsteem annab pealkirjale hoopis uue võimenduse, omistades sellele lõpliku tähenduse. Nii et kärbse kollabeeruvast koomilisest ruumitäpist lõputute kosmiliste ja ülevate võimalusteni. Alliksaare ruumimudelid võivad võtta parketi, kaskaadi (ühisosadega "lapatud" parketi), kaardipaki (üksteise suhtes taustsüsteemidena nihkuvate) või mahutite vormi. Tähelepanelikul vaatlemisel näeme, et ka antud luuletus sisaldab neid võimalusi: liikumises!

Ajavaim töötab kohavaimu alusel, lähima ja kaugema ala printsiibil. **Ajadeiksisist** väljendavad ajamäärsõnad terminitena, tegusõna pöördvormid elementidena, suur osa ajadeiksisest jääb aga kontekstiviidete tasemele: puudub meie keeles ju tulevikugi kategooria. Kontekstiviidete ja konventsionaalse (kestev olevik ja komissiivsed ning direktiivsed kõneaktid osutavad tulevikule kodeerimisaja suhtes jm) ning konversatiivse implikatuuri mõistet rakendamata jääkski antud luuletus ajadeiksisest aspektist avamata, millest aga edaspidi. Nagu kohadeiksisest, eristatakse ka siin **kodeerimis-aeg**, **sisu aeg** ja **vastuvõtu-aeg**. Näiteks lõigust "*Õitsenguõevas on omad õudused, lehtede languses omad lõbud./ Seda öeldes peitsid sa suu, et ma ei tuleks mõttele maista su janu*" ilmneb, et 1. lausungi kodeerija o l i 2. isik, keda 1. isik n ü ü d refereerib, millega kaasneb kodeerimiskoha ja -aja nihkumine. 1. lausungi sisu aeg on aga olevik (kuigi tema semantiliselt sisuks on ka juhuslikult aeg), 2. lausungi sisu aeg aga minevik. Eraldi mõõtkava tekstisisesele kodeerimisele lisab veel autori ja lugeja suhe. Alliksaarele sellised vaatepunktinihked ajas ja ruumis meeldivad, kuid enamasti annab ta nad edasi semantiliselt ajaparadoksides kujul ja mitte grammatiliste vahenditega. Kuid nendeski kihtides orienteerumine on teksti deiksireeglite valdamise küsimus.

Alliksaare erihuviks on paradoksides loomine kontradiktsiooni alusel. Sageli rakendub see huvi ka deiksise suhtes: "*Üles, see on alla./ Alla, see on üles. Kõrvalekalded on kõrvaldatud./ Tagasitulek on tagajärjetu./ Edasimineku on edutu./ Paigalseis on paisatud kaugustest kaugemale.*" ("Kes kompab kuud, peab ahnelt aevastama"). Kohadeiksisest enam aga köidab teda selline mäng ajadeiksisega. Tema üks peamisi ajaga seotud huviseid on **kairos'**e, olulise ajani jõudmine, kus minevik, olevik ja tulevik

üksteisest eristamatuks viibimiseks sulavad. Selle sagedase inspireeriva tunde saavutamiseks kasutab ta provotseeriva järjekindlusega talle tüüpilist ajaparadoksides loomismehhanismi, lastes minevikul ja tulevikul oleviku ja teineteise ümber kokku rulluda, nii identsus kaotada ja uus ajatunne tekitada: “*Kus te ütlesite oma vanaisa ilmale tulevat?/ Ah Buenos Aireses! Sinna me jõuame arvatavasti teise jääaja lõpuks.*” Luuletuses “Kuhu küll” ilmneb see paradoksimudel olevikus sooritatud osutusena *eelajaloolisele automootorile* suhtes *tulevikupuust voolitud kanuuga*. Silmapaistva kairosliku struktuuriga on näiteks luuletused “Tualettide kontsert”, “Olen ürgloitsu Logose laps”, “Lahkusid kui loojus kuu” ja “Õhtute kollane tolm” (“*Eelõhtute ägenev tolm./ Teostumisõhtute sädelev tolm./ Järelõhtute värelev tolm*”). Kairoslik fiktsionaalsele autorile ja tema tegelaskonnale, reaalse autori ja lugeja jaoks tuleb vajadusel veel hõlmavam kujuteldav süsteem varuda või siis kõrvaltvaataja positsioon leida. Äkki tuleks luua mõiste **paradoksaaldeiksis**? *Ad hoc* vist mitte.

Paraketimudelit aja jaoks esindab hästi *Ei ole hetke, kus keegi ei...* kolmiklausung, mis on ehtalliksaarelik paralleelsete ajahetkede kirjeldus, mis üksteist välistavad. Juhul, kui neil on võimalik kattumine, siis saame kaskaadi, üksteisele taustsüsteemideks asetumiste puhul aga kaardipaki mudeli rakenduse. Analoogiliselt kohadeiksisega viib *Edasi, edasi, edasi*-tüüpi liikumine ka ajaliste mahutiteni, mis seniseid hetki, kairoslikke hetki või aja lineaarset kulgu kosmiliselt hõlmab. Rõhutamist väärib see, et ajakäsitajana on Alliksaar **analüütiline**: aeg ei ole talle pelgalt lineaarselt pidev, ajaühikud jäävad tal eraldatuteks, iseseisvateks ega moodusta sageli ühtset kokkuliimitud jada, nende vahel on selged piirid või tühikud. Olen uurinud ajamudeleid eesti luules ballaadi näitel³. Hoolimata erinevatest intuiitivsetest ajastruktuuridest tuleb kõiki neid ikkagi sünteetiliselt võtta. Nendest viienda mudeli hulka kuulub osa Alliksaaregi tekste nagu selgelt ka “Sidruniballaad”, kuues mudel on aga erandlikult ainult Alliksaare päralt ega võimalda ilmselt ballaaditüüpi lugude sissetungi oluliselt teisiti kui paroodiatena, sest ei luba lugu läbivat või hõlmavat ühtset ajavoo-

---

³Käsitlus avaldamata.

lu ei kitsamalt ega euroopaliku ajaloolise aja taustal. Tinglikult olen ma nad formaliseerinud järgmiselt:

I. Folkloorse ballaadi ajamudel: $M - O_1 \dots O_n - T$, mis viitab olevikus vaadeldava sündmuse parallelistikule esitusele, millel on oma põgus eellugu ja lõpp (M = minevik, O = olevik, T = tulevik);

II. Ajaloolise ajaga ballaadi mudel (Underi, Visnapuu ja Aino Kalda proosaballaadi tüüpi): $M \dots M - O - T \dots T$;

III. *In medias res* mudel (Adson jt): $M - O - T$;

IV. *In maxime medias res* mudel (Sööt, Adamson, Kangro): $(M) - O - (T)$;

V. (Vabavärsilik) postmodernne või kitši mudel, mis kasutab ballaadi ajalist loomust ainult taustavahendina, keskendudes vähem loole endale kui iseenese vormi demonstreerimisele:

$(M, O, T)_{ainult\ taustana}$;

VI. Eraldatud ajaühikute, ajaikoonide ja *kairos*'te mudel, kus igäihes võib mõni element puududa, teisi ühikuid sisaldada, nendega ühisosa omada või nendele taustaks olla, jäädes analüütiliselt iseseisvaks: $(M, O, T)_1 \dots (M, O, T)_{kairos} \dots (M, O, T)_n \dots$

Tuleb arvesse võtta, et Alliksaare deiksis ei tööta jäigalt defineeritud süsteemis (või ajas) — ilmselt ongi see peamine põhjus deiksise erakordsele rikkusele ja originaalsusele. **Alatasa uude olukorda sattudes peab ta ka uuesti orienteeruma.** Lausungite vormi või sisu näiline sarnasus ei garanteeri loogiliselt, et nad kirjeldavad samu asjaolusid — nad võivad, aga ei pea. Kuivõrd on meie sünteetilises maailmas üldse tajutav **analüütilise luule olemasolu ja olemus?** (Luule analüütilisus ja sünteetilisus on muidugi sügavam eriprobleem, mida ei ole võimalik praegu vaadelda.) Küsigem seda ja vastandagem end koos autoriga senisele traditsioonile: “*Kas kõikides galaktikates käib säherdusi sähvatusi?! Keegi loeb ballaadi./ See on veidi iselaadi./ Mu vanaisal oli ahv ja ahvi nimi oli Aadam./ Selmet langeda pattu, müüis Eeva suveaias õunu./ Puudujäägi pärast pisteti ta parandusmajja./ Kes tal käskis olla nii maias./ Ega ta ei olnud individuaaliais! Ärge küsige hingehinda.*” (“Tulevik ei tule tagasi ja minevik ei nihku edasi”).

Isikudeiksis määrab vestluses osalejate kodeerimisrollid: 1. isik osutab kõnelejale, 2. isik adressaadile ja 3. neile, kes vestluses ei osale. Arvatakse isegi, et kuna *origo* mõiste eeldab vaid 1. ja 2. isikut, siis 3. isik siia ei kuulu — ta ei ole vestlusesse haaratud. Liialt rõhutatakse teoorias ka ainsuslikkust, millega Alliksaarele olulise **meie-lausungi** puhul vähe on peale hakata. Tavaline minadeiksis on Alliksaarel väga aktiivselt (ja intiimselt) seotud sinadeiksisega; konversatiivne koostöö on tema tekstides sedavõrd hea, et esimesel võimalusel loobutakse solipsistlikust *mina* ruumitäpist ja moodustatakse *meie-origo*. *Mina* ja *sina* relatsioon loob uue vaimse orientatsioonikeskme, kahekontsentrilise ellipsi või muu ruumilise jaotuse — **a** ala asemel **a + b (+ c)**, millelt kui kõrgema taseme ühtsusest lähtuvalt lausungeid sooritatakse. **Meie-deiksis** viitab ühtsele subjektile, mis vestluse teatud etapil kõneleb, mõtleb, tunneb ja tegutseb identse-na, siis aga võib struktuurilt taas muutuda — täieneda, laguneda, üldistuda või vahetuda. Nii peab alati tähelepanelikult vaatama, kas korduvad meie-osutused teksti piires on ikka anafoorid, või on osutatu juba oma struktuuri vahetanud, uue tähenduse omandanud. Enamasti on see vaid semantiliselt määratav (või jääbki täpsemalt identifitseerimata), kuid sageli on *meie* ka formaalselt erineva koostisega; mõlemal juhul tuleb siis analüüsi tarbeks indekseerida: *meie*₁, *meie*₂, ..., *meie*^{*}, ..., *meie*_n. Näiteks kui *mina-sina* vestlus läheb üle lausungiteks nagu “*Hulkadena hulgume galaktilisil kalambuurmaanteil*”, siis on indekseerimine hädavajalik, eriti seetõttu, et alati ei ole *meie*-grupi struktuur ja genees täpselt määratletav.

Peamiselt tekib *meie*-orientatsioonikese ainsuse 1. ja 2. isiku koondumisest: “*Ei saa tõmmata piiri sinu ja minu vahele*”, kusjuures *sina* tähistab kas erootilist, vaimset, sisekõneluslikku või juhupartnerit (surm, kiik, tuul jm). *Meie* kõikide nimel võib kõnelda ka 2. isiku vormis üldiselt: “*Siis ole mees ja hoi a eest nende starditeelt*”, “*Saad korra rüübata, kui algab lahtumine./ See, mis meid ühendab, on lahkumine*”. Ka *mina + sina + tema* võib moodustada *meie*: “*kõik me kokku oleme üksainus ilu ja valguse tulvavoog —/ kiik ja sina ja mina*”. Aga näiteks ka *mina + tema* (sellel põhineb luuletus “*Kuigi on nii palju lilli...*”) või *mina + sina + nemad*: “*mina ja sina ja mõned nendest*”.

ki". *Meiena* võib esineda inimkond või mõni väiksem osa sellest: "Inimkonna areng on imetelu pälviv. [---] Oleme liikunud tohutul tõusuliinil"; "Oleme sügiskollaseks värvunud puud./ kõik, isegi need, kes..."; "Seisime seitsmekuti"; "Meid oli neli, kui kuu pani põlema koopasuu".

Pealkirjas "Kuhu küll, kuhu küll, uhh!!!" olev retoorilise küsimuse aspekt eeldab juba 2. isikut (selleks võib ka küsija ise olla), kellelt oodatakse reageeringut. Luuletus algab oletatavate 1. ja 2. isiku vahelduvate lausungitega, mida rõhutab ka graafiline pilt, ja omandab suhteliselt ruttu meie-deksise vormi, kusjuures oletatav 1. isiku lausung sooritatakse edaspidi tõenäoliselt juba meie piires, aga võib olla ka temast väljaspool: "Lootused räbalduvad./ Mis sellest — me õmbleme nad kokku südaöö vakkadest varastatud ulmaniidiga." Paari-kolme dialoogiühiku järel tüdinetakse sellest struktuurist ja *meie* ühineb uue *sina* — tuulega —, määratledes end *nende* negatiivselt taustalt; kärbest kui tuule vastandit aga seltskonda ilmselt ei võeta. Siis kõneldakse edasi juba kõikide nimel ("Ei ole hetke, kus keegi ei..." kolmiklausung), kusjuures nii võimendunud *origo* tungib veelgi edasi võimalike avaramate struktuuride poole. *Meie-origo* nimel lausungeid sooritav subjekt on sisemiselt väga aktiivne, vaheldusrikas ja dünaamiline. Kord juhtub ka nii, et tekib *mina* + *Teie* koostisega *origo*, kui 1. isik kõnetab miss Simpsonit, kuid sellega oleme juba sotsiaaldeksise juures.

Sotsiaaldeksis osutab ühiskondlikule hierarhiale, kui *sina* asemel öeldakse *Teie Kõrgus* jms. Alliksaare *meie*-lausung, tähistades vääriliste gruppi on muidugi ka sotsiaaldeksise ilming. Kuigi vääriliste klubi tekib ruttu, tegutseb vilkalt ja on muutlik, ei ole vastuvõtt sinna sugugi vaba, vaid rangelt tsenseeritud irooniliste vahenditega. Mitte iga 3. isik ei saa seltskonda, mis end enamasti kolmandatele järsult vastandab. S. Kripke analoogial võiks isegi väita, et *meie-origo* on võimalike maailmade suhtes tähistatud jäigalt positiivsuse ja sümpaatiaga *de re*, võimaldades muidugi eneseirooniat; s.t et igas võimalikus maailmas, kus see subjekt ka ilmuks, on ta meeldivas valguses. *Nemad*, kolmas isik, olgu fikseeritud või umbmäärane, ei ole jääk tähistaja (*rigid designator*), s.t et suhtumine on kas sümpaatne, neutraalne või iroonilis-sarkastiline, igas maailmas uuesti määratletav. (Tema

jääkus on määramatuses.) (Vt Kripke 1990: 250–253.) Isegi luuletuses “Ootesaalis”, kus meie-deiksis ei ole enam nii sisepingeline nagu varem, on ta ometi kiivalt kaitstav (“*Meie suhtluse konfidentsiaalsus konfiskeeritaks nagu konterband*”) ja vastandub endiselt teravalt 3. isikule: meie-plokkile järgnev nad-tukkujate plokk on antud irooniliselt, nad-lapsed plokk heatahtlikult ja nad-reisijad neutraalselt, vastavalt sellele, kelle hulka võiks autor ise kuuluda või milline mõtteseos parajasti tekib. Nii on Alliksaare luule isikudeiksis ka aristokraatlik sotsiaaldeiksis: mitte kõik ei või kuuluda Pickwick-klubisse, paljud peavad kuulama sm Domavoikini loengut rahvusvahelisest olukorrast kuu peal majavalitsuse koosolekul, kus ajavaimud kohtuvad majavaimudega, ega pääse sealt tulema.

Deiksis on seega paratamatult ka kõnelejate emotsionaalsusega seotud. **Emotsionaaldeiksis** koos modaaldeiksisega peegeldab kõneleja subjektiivsust, mis kaasneb egotsentrilisusega. Puhtkeeleliselt ei ole see liik väga tugevasti rõhutatud, kuigi *see* osutab sageli ka emotsionaalsele lähedusele ja *too* kaugusele, selge vahe ilmneb ka asesõnade lühi- ja pikkvormide kasutamisel (*ma, sa, me ja mina, sina, meie*) jm. Eelnevalt juba selgus, et alliksaarelik *meie*-lausung on seotud ka emotsionaalse lokaliseerimisega, millele vastandub isegi *mina*-lausung, mis *meie*-tundeks ülenevata juhtudel on sageli pahur ja inspiratsioonita. Mis tahes ruumiline, ajaline või muu deiksisese vorm võib alati olla seotud ka emotsionaaldeiksisega, kus vastav *origo*-lähedus või -kaugus on emotsionaalselt väärtustatud. Nii on luuletuse “Kuhu küll” olevik autori *alter ego*’st hingeliselt kaugel, implitseeritud minevik ja taotletud tulevik füüsiliselt küll eemal, aga hingele lähedal. See on isegi küllalt konventsionaalne, kuidas suhtuda liini Eesti aeg — Vene aeg — Eesti aeg* vastavatesse punktidesse. Seega ei ole *origo*-lähedus ühes mõtmes otsekohe ka läheduseks teises mõtmes. Vaid *kairos*’e, olulise aja puhul peaks eeldama, et *origo*-lähedus on nõutav — teisiti oleks see teesklus. Nii et mida subjektiivsem on deiksisese vorm, seda vähem vajame ka Lewise baasinihutust, sest et nendel tasanditel hakkab deiksis peegeldama juba ka reaalse autori vaatepunkti, vajamata enam fiktsionaalse autori tuntavat vahendajarolli.

Ehedalt kasutab Alliksaar **modaaldeiksist**, mis toob eriti hästi esile tema tekstide tugeva pragmatismi: primaarne ei ole informatsioonile tuginemine, vaid informatsiooni genereerimine, performatiivsus selle deontilises kallakus. Vaid väike osa väljenditest meie keeles on otsesed positiivsed faktiväited, sageli väljendab kõneleja mingit muud hoiakut propositsiooni suhtes: kahtlust, oletust, tingimuslikkust, vaieldavust, usutavust, küsitavust jms. William Frawley järgi käsitleb väite faktuaalset staatust modaalne semantika, võttes selle kokku kolme mõistesse: eitus, võimalikkus ja paratamatus. **Eitus** kui modaalus on seotud faktuaalsusega otseselt selle eitamise kaudu; **episteemiline modaalus** käsitleb lausungis kodeeritud võimalikkuse ja teadmise kindluse astmeid; **deontiline modaalus** vaatleb lausungis väljendatud kohustuslikkust ja paratamatust. Seega näitab modaalus kõneleja hoiakut lause kui terviku suhtes, kuidas ta suhtub lauses väljendatud propositsiooni või mida ta teeb terve lausega. Modaaluse põhitunnuseks on aktuaalse ja võimaliku maailma võrdlemine lausungis. Kõneleja väljendab oma hoiakut lausungi sooritamise maailma (*reference world*) ja lausungis väljendatud ehk osutatud maailma (*expressed world*) erinevuse suhtes. Seepärast on modaalusel kõik klassikalised deiksise tunnused, sest orientatsioonikese suhestatakse aladega temast eemal täiesti lokalistlikul printsiibil. (Frawley 1992: 420–435.)

Eitus väljendab kontrafaktuaalset informatsiooni, kuid tal on ka teisi tasandeid peale modaalse: eitus kui kõneakt, kõneakti eitus, propositsioonisisene eitus. See on eraldi suur teema Alliksaare luulele lähenemisel, mis tingimata ei ole deiksisega seotud, vajab aga kindlasti süsteemset lähenemist predikaatloogika alusel. Näiteks on lause “*Ei ole hetke, kus keegi ei tunneks end tapetuna*” eituste abil väga huvitavalt väljendatud jaatav lause “*Igal hetkel tunneb end keegi tapetuna*” formaalse kujuga $(\forall t) (\exists x) (x \text{ tunneb end } t\text{-s tapetuna})$, mida võiksime aga formaliseerida ka järgmiselt: $\sim (\exists t) \sim (\exists x) (x \text{ tunneb end } t\text{-s tapetuna})$. Samamoodi võime läheneda lausungile “*Mis sellest — ei saa ta kuhugi kaduda me tuskade tihedast tinakarikast*” nagu ka implikatuursetele eituse juhtumitele. Modaalse deiksise vaatluse puhul on aga esialgu lihtsam siduda need lausungid neis leiduva deontilise aspektiga ja jätta eituste käsitus edaspidiseks, seda enam et eituse vaatlemine

modaalsusena on siiski problemaatiline. On muidugi tõsi, et kogu lausungile rakenduv eitus ($\sim$) mõjub sellele samamoodi nagu modaalsed operaatorid võimalikkus ($\diamond$) ja paratamatus ($\square$), mille episteemiliseks ja deontiliseks vasteks oleks lubatus ja kohustuslikkus.

Episteemiline modaalsus rajaneb reaalse ja virtuaalse võimalikul kokkulangemisel, lausungis osutatud maailma tõenäolisel aktualiseeritavusel suuremal või väiksemal kindlusastmel. **Deontiline modaalsus** põhineb aga lausungiga suhestatud maailmade kohustuslikul kokkulangemisel mõnel tuleval ajahetkel, kus tegelik on tehtud mittetegelikele vältimatuks eesmärgiks. Et modaalsus nõuab lausungi sooritamise maailma (*origo*) ja lausungis väljendatud maailma vahelist kaugust või ületavat tõket, siis on põhjendatud selle käsitlemine deiksise liigina. Episteemiline vorm iseloomustab kõneleja käsutuses olevat informatsiooni selle läheduse/kauguse kohta kahtlusest kindla teadmiseni. Deontiline vorm on aga performatiivne ja ehedalt pragmaatiline, väljendades tegevuslikku hoiakut propositsiooni suhtes. Ta on suunatud tulevikus vältimatult toimuvatele sündmustele, kaasnedes käskude, keeldude, soovide, kohustuste, nõuete, lubaduste, üleskutsete ja manitsustega. Keeleajalooliselt olevatki tõenäoline, et episteemiline modaalsus on tuletatud deontilisest implikatuuride konventsionaliseerumise ja subjektiivsete tähenduste pragmaatilise üldistumise tõttu, millega avardusid kasutusvõimalused. Kohustuslikkusega võidi ka lubatavust väljendada, aga mitte vastupidi, ja see konversatiivne võimalus muutus pikapeale konventsiooniks. Nii et episteemilises modaalsuses valitseb pigem informatsioon, kirjeldus, konstatiivsus, deontilises aga tegu; sageli ei ole nad grammatiliselt eristatavad ja vahet tuleb teha kontekstiviidete alusel. Ka eitus ju ei ole sageli leksikaliseeritud, vaid ainult järeldatav. Nii on luuletuse "Kuhu küll" olevikuline jaatav sisu luuletuse tervikkontekstis tegelikult mõeldud eituse jaatatava mineviku ja tuleviku külje haardes, millest saab oma tähenduse ka minevikulis-olevikuline episteemilisus ja tulevikuline deontilisus. Nende lõplikult määravate plaanide kindlakstegemisel ei ole tavakeele deiktilistest terminitest ja elementidest enam suurt abi, vaid tuleb tungida luuletuse konteksti ja ideoloogiasse, mis on oma sisemise deiktilisuse aga ikkagi säilitanud. Seetõttu nõuab

luuletuse lõplik deiktiline käsitlus "teist lugemist" peale kõneaktide ja implikatuuride vaatlust, et näidata luuletuse baasstruktuuride töölerakendumist.

Alliksaare luule on väga hoiakuline, kusjuures silma paistab just tugev tahteline deontika, n-ö paradigmaatiline performatiivsus. Kui pealkirjad "Ei hävi mõte, varjav elu seemneid" ja "Olematus võiks ju ka olemata olla"⁴ (viimast võib võtta ka deontiliselt) on eitava ja episteemilise modaalsuse näited, siis deontilise modaalsuse tegutsevat pragmatismi kohtab juba pealkirjadeski märksa enam. "Lõpetada lauspilvitamine!"⁵, "Kes mängib masti, saab purje pealekauba"⁶, "Saab siis tõde lihtne olla", "Et südamed sünniksid uuesti, metalline taevas taustaks", "Lootust peab nähima"

hetke, kus...")⁷, sest mida aktuaalsemaks muutub *irrealis*, seda vähem on vaja deontikat ja see asendub taas episteemilisusega, informatiivsema küljega. Samal põhjusel, kui süveneb tunne, et osa kohustuslikust ülesandest on juba täidetud või täitmisel, ei mõju ka "*Edasi, edasi, edasi...*" ja "*...hargnemisel ei ole otsa ega äärt*" enam väga intensiivselt kohustusliku, direktiivse või komisiiivse, vaid konstantiivselt. See tunnistab, et uus vaatepunkt on saavutamisel või juba deklareeritavgi. Seega ammendatakse teksti esimeses pooles püstitatud intuiitiivne deontiline programm juba enne teksti lõppu, kui seda aga soovitakse säilitada, siis tähendab see otsekohe uute ülesannete püstitamist ja uute süsteemide poole liikuma hakkamist. Ja just nii see paistabki olevat, et liikumine edasi viib lõpuks antud teksti esialgsest universumist välja uutesse dimensioonidesse, kui tahame, et deontiline hoiak ja aparatuur säiliks.

Ilmneb niisiis, et termineid ja elemente kasutav primaardeiksis jääb oma võimalustes eeskätt mikrotasandile, makrotasandi ja mentaalsemate deiksise vormide puhul tuleb aga toetuda järelduslikele kontekstiviidetele. Modaaldeiksise puhul ta ei kasutagi eriti keele konventsionaalseid vahendeid (tingiv ja käskiv kõneviis, määrsõnad *küllap, vist, kindlasti, ometi, ikka, võibolla, õnneks, kahjuks, loodetavasti, tõesti* jne), vaid edastab oma suhtumised propositsioonidesse kui tervikutesse konversatiivselt *ad hoc* — konkreetset antud teksti tarbeks looduina ja vähem üldkeeleliselt.

Konteksti puhul, mis on pigem tekstuaalne kui füüsiline, on kahtlemata oluliseks deiksiseliigiks **tekstideiksis** (ka diskursuse-deiksis). Selle olemuseks on osutused diskursuse enda eri osadele (väljendid nagu *eelnevalt nägime, hiljem vaatame, praegu räägime* jms). Nii otsesel kujul neid osutusi Alliksaare luules ei esine, küll aga kaudselt eriliiki kordustena nagu luulele omane. Et aga kordused piirnevad deiktiliste korduvosutuste ehk **anafooridega**, siis on tekstideiksis enamasti **segadeiksis** (*impure deixis*). On ju foneetiliste, verbaalsete, süntaktiliste, semantiliste struktuu-

⁷Lause "*Ei ole hetke, kus keegi ei tunneks end tapetuna*" formaalselt deontilisena interpreteeritult oleks siis järgmine: $\square \sim (\exists t) \sim (\exists x) (x$ tunneb end *t*-s tapetuna).

ride, samuti suuremate tekstiühikute või isegi suhtumisplaanide kordamine või äratuntav teisendamine ühtlasi ka osutamine nende struktuuride analoogidele tekstis ette- või tahapoole. Ka luuletuses "Kuhu küll" on selline segadeiksis läbiv võte: mitte ainult tekstivälised asjaolud ei moodusta konteksti, vaid ka tekstisisised. Tekst, vajades konteksti, on ühtlasi ise endale kontekstiks, milles tuleb samamoodi orienteeruda. Eriti Alliksaare hilisema perioodi vabavärsi puhul, mida esindab kogumik "Luule", ollakse diskursusesse kui konteksti isegi rohkem "mässitud" kui oletatavasse reaalsusesse (mõelgem või "Traakia maagia" peale, mis põhineb ainuüksi foneetilisel tekstideiksisel, kui kasutada sellist mõistet). Juba fraasikordus "Kuhu küll, kuhu küll..." on nii anafoor kui tekstideiksis. "**Mis sellest — me õmbleme nad kokku...**"-tüüpi lausung sooritab ühtlasi osutuse nii eelnevale lausungile "Lootused räbalduvad" kui ekspressiivsele kõneaktile tervikuna, kui ka ainult selle propositsionaalsele osale. Alliksaarele (ja rahvaluulele) omane parallelism sisaldab anafoorset tekstideiksisist häälikutasemelt lause- ja tähenduse tasemeni välja parallelismigrupi enda piires: "Vaata, kui paljud teesklevad tummi!// Vaata, kui soliidset lollit mängitakse!// Vaata, kuidas ogarusega hoobeldakse!// Vaata, kui paljud peavad paska pasteediks!". Lisaks võivad erinevad grupid olla ka omavahel osutavas vahekorras nagu näiteks "Kuhu küll" esimese poole seitse lühidialoogi.

Olgu käsitluse lõpetuseks üks tüüpiline alliksaarelik deiktiline plokk, kust võiksime välja harutada kõik vaadeldud deiksise näited, olgu puhtal või segatud kujul: "Kes ütles, et pidu ei tule?// Kõik teekäijad on pidulised./ Ka need, kes ei liigu paigast./ Ka need, kes teel kaotavad pea./ Ka need, kes kunagi kohale ei jõua./ Ka need, kes elatuvad eelarvamusist./ Ka need, kes piirduvad eelnaudinguga. Ka need, kes igale kukkumisele kulutavad kolm komistust./ Ka need, kes upuvad umbusu hangedesse./ Rääkimata nendest, kes katkukesadele külmavõetud tõeteri külvavad./ Kes ütles, et pidu ei olnud?/ — / Mis sellest, et keegi ei saa teada, keda me suudlesime pimeduses" ("Tulevik ei tule tagasi ja minevik ei nihku edasi").

Piiritlenud antud luuletuse deiktalise strateegia, on hea asuda vaatlema **kõneaktide kasutust**, millest järenevalt.

Kirjandus

- Austin, John L. 1984. *How to Do Things with Words*. The William James Lectures delivered at Harvard University in 1955. Ed. by J. O. Urmson and Marina Sbisa. Oxford: Oxford University Press
- Bühler, Karl 1990. *Theory of Language: The Representational Function of Language*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company ("Foundations of Semiotics", vol. 25)
- Donnellan, Keith 1990. Reference and Definite Descriptions. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by A. P. Martinich. New York; Oxford: Oxford University Press, pp. 235–247 [esmakordselt ilmunud 1966]
- Essays on Deixis* 1983. Ed. by Gisa Rauh, Tübingen: Gunter Narr Verlag. ("Tübingen Beiträge zur Linguistik", 188)
- Evans, Gareth 1985. Understanding Demonstratives. — G. Evans. *Collected Papers*. Oxford: Clarendon Press, pp. 291–321
- Fodor, Jerry A. 1975. *The Language of Thought*. New York: Crowell
- Fowler, Roger 1986. *Linguistic Criticism*. Oxford; New York: Oxford University Press
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale, NJ etc: Lawrence Erlbaum Associates Publishers
- Green, Keith 1992. Deixis and the Poetic Persona. — *Language and Literature*. Vol. I, No 2, pp. 121–134
- Grice, H. Paul 1989. Meaning. — H. P. Grice. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, pp. 213–223 [esmakordselt ilmunud 1957]
- Here and There: Cross-Linguistic Studies on Deixis and Demonstration* 1982. Ed. by Jürgen Weissenborn & Wolfgang Klein. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. Max-Planck-Institut für Psycholinguistics, Nijmegen ("Pragmatics & Beyond" III: 2/3)
- Kaplan, David 1990. Dthat. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by A. P. Martinich. New York; Oxford: Oxford University Press, pp. 316–329 [esmakordselt ilmunud 1978]
- Kripke, Saul 1990. Speaker's Reference and Semantic Reference. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by A. P. Martinich. New York; Oxford: Oxford University Press, pp. 248–267 [esmakordselt ilmunud 1977]
- Levinson, Stephen C. 1977. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Lewis, David 1978. Truth in Fiction. — *American Philosophical Quarterly*. Vol. 15, No 1, pp. 37–46

- L y c a n , William G. 1984. *Logical Form in Natural Language*. Cambridge, Massachusetts; London: The MIT Press ("A Bradford Book")
- L y o n s , John 1977. *Semantics*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press
- M e r i l a i , Arne 1994. Deixis A. Alliksaare luules. — *Arbujad: Marginaale keskmeele*. 14. ja 15. oktoobril 1994. a Tartus toimuva kirjanduskonverentsi teesid. (Tartu): Eesti Kirjanduse Selts, lk 30
- M e r i l a i , Arne 1995. Suupärane Ain Kaalep. — *Ajalaval*. Toim. Jan Blomstedt, Maarja Lõhmus, Eero Tarasti. Tartu—Helsinki: Kullervo—Synteesi, lk 210–221
- M i l l e r , Max 1979. *The Logic of Language Development in Early Childhood*. Berlin etc: Springer-Verlag ("Springer Series in Language and Communication", vol. 3)
- P r a g m a t i c s : A Reader 1991. Ed. by S. Davis. New York; Oxford: Oxford University Press
- P u t n a m , Hilary 1990. Meaning and Reference. — *The Philosophy of Language*. 2nd ed. Ed. by A. P. Martinich. New York; Oxford: Oxford University Press, pp. 308–315 [esmakordselt ilmunud 1973]
- R a u h , Gisa 1983. Aspects of Deixis. — *Essays on Deixis*. Ed. by Gisa Rauh, Tübingen: Gunter Narr Verlag, pp. 9–60
- R u s s e l l , Bertrand 1940. *An Inquiry into Meaning and Truth*. London: G. Allen & Unwin
- S c h i f f e r , Stephen R. 1987. *Remnants of Meaning*. Cambridge, Massachusetts; London: The MIT Press ("A Bradford Book")
- S c h m i d , Wolfgang P. 1983. Die Pragmatische Komponente in der Grammatik. — *Essays on Deixis*. Ed. by Gisa Rauh, Tübingen: Gunter Narr Verlag, pp. 61–78
- S e a r l e , John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press
- S e a r l e , John R. 1989a. The Logical Status of Fictional Discourse. — J. R. Searle. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 58–75 [esmakordselt ilmunud 1979]
- S e a r l e , John R. 1989b. Referential and Attributive. — J. R. Searle. *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 137–161 [esmakordselt ilmunud 1979]
- S e a r l e , John R. 1991. *Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press [esmakordselt ilmunud 1984]

- S e a r l e , John R. 1994. Literary Theory and its Discontents. — *New Literary History. A Journal of Theory & Interpretation*. Vol. 25, No 3, Summer 1994, pp. 637–667
- S e m i n o , Elena 1992. Building on Keith Green's "Deixis and the Poetic Persona": Further Reflections on Deixis in Poetry. — *Language and Literature*, Vol. I, No 2, pp. 135–140
- S t a l n a k e r , Robert C. 1972. Pragmatics. — *Semantics of Natural Language*. Ed. by G. Harman & D. Davidson. Dordrecht: D. Reidel, pp. 380–397

ARNE MERILAI (sünd. 1961). Lõpetas TRÜ eesti filoloogina (1984). Filoloogiakandidaat (1990), Tartu ülikooli Eesti kirjanduse õppetooli doktorant, dotsent. *Akadeemias* avaldanud artikli "Eesti ballaad 30. aastate teisel poolel" (1989, nr 6, lk 1229–1265).

Peet Aren. ***
(1920)

ARGOED LLWYFAINI LAHING

Taliesin

Tõlkinud Urmas Tõnisson

Varavalgest käis seal tapatöö,
kuni lõppes päev ja saabus öö.
Flamddwyn oli suure väega teel.
Argoedi ja Arfynyddi eel
koondusid Goddau ning Rhegedi read;
pisim viivitus poleks toond head.
Kõminal kaikus Flamddwyni hääl:
“Pantvange teilt ootan! Kas nad on säääl?”
Owain, ida roosk, müristas vastu:
“Iialgi nad su ette ei astu!
Coeli kutsikas kaitsta end jõuab,
asjatult keegi vange talt nõuab!”
Siis kõlas Yrechwyddi isanda hüüd:
“Rünnakuks seadkem valmis end nüüd!
Mäenõlval võimsad vallid loogem,
näod kilpide varjust välja toogem!
Kõrgele tõusku odad me käes,
hukku külvaku Flamddwyni väes,
et nad leiaksid siit oma haua!”
Argoed Llwyfaini taha
paljud jäid maha.
Sellest võidust laulan veel kaua.

Ifor Williams. *Canu Taliesin*. 1960.

Kaarnad olid paksult verega koos,
juhid ja väesalgad taplusehoos.

Ükskord vanadus tuleb,
surm viimaks suu mul suleb.
Ei väsi ma seni
kiitmast Urieni!

KOMMENTAARIKS

Luuletus kõneleb VI sajandi II poolel toimunud lahingust, milles Rhegedi kuninga Urieni ja tema poja Owaini juhitud brittide väed võitsid angleid. Nagu tekstist ilmneb, keelduti tunnistamast viimaste ülemvõimu ja selle märgiks pantvange loovutamast. Flamddwyni ("Tulekandja") on püütud samastada anglite kuninga Deodriciga. "Ida" all on luuletuses mõeldud anglosakside valduses olnud Britannia idaalasid. Yrechwydd (Erechwydd) oli osa Urieni valdustest, oletatavasti praeguse Yorkshire'i territooriumil. Argoed Llwyfaini, Goddau ja Arfynyddi asukohad pole täpselt identifitseeritavad. Coel Godebog oli Urieni ja Owaini legendaarne suurvürst esivanem. Nimetus "Coeli kutsikas" (*Cheneu vab Coel*) on esinenud ka isikunimena, sest allikates on mainitud Coeli poega Ceneud, kuid siin on seda kahtlemata kasutatud metafoorses tähenduses.

U. T.

WALESI AJALOOST JA KIRJANDUSEST

Siiri Merila-Hubbard

VARASEIM AJAJÄRK

Walesi nimetus tuleneb sõnast *walh, wealh* 'võõras', millega V–VI sajandil Britanniassa tunginud anglosaksid tähistasid saare põlisasukaid. Nood ise nimetavad end *cymry* või *brythoniaid*. *Cymry* on ühtlasi maa nimetus.

Vanimad arheoloogilised leiud Walesi territooriumil pärinevad paleoliitikumist. Mõne hüpoteesi kohaselt olid lühikest kasvu ja tumedaverelised koopainimesed etniliselt päritolult ibeerid. Nende keelest pole säilinud mingeid andmeid.

Keldid siirdusid Briti saartele mitme suure lainena IV–I sajandil eKr. Nad tõid kaasa pronksi ja raua kasutamise; ibeeridel oli olnud üksnes kivist tööriistu.

Keldi hõimudest elasid Rooma sissetungi ajal (I sajandil pKr) praeguses Kesk-Walesis britid kõrvuti ordoviiklastega. Britid olid pikka kasvu, heledate juustega, väledad ja vastupidavad, samuti head ratsutajad ja paadimeistrid.

Sel ajajärgul arenes põllumajandus: kasvatati nisu, kaera ja lina, peeti koduloomi. Kasutusel olid savinõud ning pronksist ja rauast tööriistad. Rajati esimesed tina-, kulla- ja hõbedakavandused. Sagedaste tülide tõttu naabritega ehitati rannikule ja piirialadele kindlustusi. Tegeldi kaubandusega ning münte tunti juba enne roomlaste sissetungi.

Avaldame tänu Urmas Tõnissonile väärtusliku abi eest selle artikli toimetamisel. *Toim.*

Brittide ja ordoviiklaste keelest on arenenud tänapäevalgi kõneldavad kõmri, bretooni ja gaeli keel. Tervikuna jaotavad keeleteadlased nn saarekeldi keeled kahte rühma:

- a) briti ehk p-keldi keeled, kus indoeuroopa häälik $*k^w$ muutus p-ks: kõmri, bretooni ja tänaseks väljasurnud korni keel;
- b) goideli ehk c-keldi keeled, kus $*k^w$ muutus q-ks ja hiljem c-ks: gaeli, iiri ja Mani saarel kõneldud mänksi keel.

Keltide muistset usundit on nimetatud druidismiks. Druidid olid preestrid, seadusekuulutajad, poetid ja ennustajad, samuti hõimupealikute laste õpetajad. Nad olid kõneosavad, väitsid, et tunnevad taevakehade liikumise seaduspärasusi, Maa suurust ja kuju ning jumalate soove. Erilise austusega suhtusid nad tammepuusse ning kasutasid tseremooniatel tammeoksi. Druidid kandsid valget rüüd ning nende pead olid paljaks aetud.

Esile on tõstetud druidide astronoomia-alaseid teadmisi. Aega ei arvestanud nad päevade, vaid öödega.

Druidism hääbus kristluse tulekuga. Druidide seisus esialgu säilis, kuid enamasti langesid nad tavaliste posijate tasemele.

43. a pKr tungis Briti saartele Rooma keiser Claudius. Rooma leegionäride tähtsaimaks kindlustuseks sai Colchester (Camulodunum) kagurannikul. Walesis kujunesid nende tugipunktideks Chester põhjas ja Caerleon lõunas. Aja möödudes lisandusid 24 väiksemat kindlustust uute maanteed ääres. Nendest tulenebki eesliide *Caer-* 'kindlus' paljudes Walesi kohanimes: Caernarfon, Caersws, Caerphilli, Caerhun jt.

Roomlaste sissetung Walesisse, mis lõppes aastal 78, ei muutnud oluliselt kohalike hõimude elu — mõned neist asusid küll ümber linnadesse, enamasti aga säilitasid endise eluviisi.

Rooma võimu kolme sajandi jooksul rajati teid ja kaevandusi, ehitati vesiveskeid (mõned neist töötasid veel XVIII sajandil) ning rakendati uusi põlluharimisviise.

Roomlased lahkusid Walesist aastal 383 ja kogu Britannia aastal 410.

ANGLOSAKSIDE SISSETUNG

Roomlaste lahkudes Wales killustus. Maa jagunes rivaalitsevateks riigikesteks, millest hiljem kujunes kolm mõjukat kuningrii-

ki: Gwynedd Põhja-Walesis (aastaist 500–1282 on teada 37 valitseja nimed), Powys Kesk-Walesis (aastail 1063–1269 12 valitsejat) ja Deheubarth Lõuna-Walesis (aastail 872–1201 22 valitsejat). Neist kõige tähtsam oli Gwynedd, mille kuningad laiendasid sajandite jooksul oma valdusi abielusidemete teel või sõjalise jõu abil.

Perioodi, mis vältas roomlaste lahkumisest VII sajandi lõpuni, on tinglikult nimetatud kuningate ajajärguks Walesi ajaloo. Järgnes vürstide¹ ajajärk, mis lõppes viimase vürsti langemisega 1282. aastal.

Walesi rahvas kõneles sellal nn varast kõmri keelt. Kirjalikke allikaid on äärmiselt napilt: mõned Anglesey saarelt Põhja-Walesis leitud raidkirjad ja üksikud nimed ladinakeelsetes tekstides. Kõmri keel jagunes juba Lõuna- ja Põhja-Walesi murdeks. Goideli rühma keeled taandusid Šoti- ja Iirimaaale ning Mani saarele.

Walesi kuningate ja vürstide esiisaks loetakse Cunedda Wledigit (ka Gwledig; u 400–450). Ajaloolased pole tema päritolu suhtes üksmeelsed: ühe versiooni kohaselt tuli ta põhjast, kus tal oli kuningakoda Carlisle'is, tollal Walesile kuulunud Cumbria maakonnas praegusel Põhja-Inglismaal; teise arvamuse kohaselt oli Cunedda roomlane, kes tuli lõunast, et välja tõrjuda iirlasi Loode-Walesist.

Üks esimesi teadaolevaid lahinguid Briti saartele tunginud saksidega Walesi territooriumil toimus 430. aasta lihavõtete ajal praeguses Flintshire'is. Saksid said seekord lüüa. Järgmised valutajad olid jüüdid Jüüti poolsaarelt. Anglosakside invasioon ei kulgenud kiiresti, kuid nende jõududele tuli mandrilt pidevalt lisa.

V sajandisse kuulub reeturi kuulsuse omandanud kuningas Vortigerni (Gwrtheyrn) valitsusaeg. Ta kutsus mandrilt anglosakse, jagas neile maid ja abiellus sakside pealiku tütre Rhonweniga, et tagada sakside toetus oma sõjalistele plaanidele ja saada kogu Britannia valitsejaks. Britid korraldasid Vortigerni poegade Vortimeri ja Kentigerni juhtimisel ülestõusu. Vortigern kaotas trooni ja põgenes. Kuningaks sai Vortimer, kes lõi sakse mitmes lahingus

¹Inglise *prince* tähendab nii "vürsti" kui "kuningapoega"; et eesti traditsioonis domineerib viimane tähendus, on see sõna siinses kirjutises tõlgitud vajadusele vastavalt "vürstiks". *Toim.*

gus, nii et enamik neist oli sunnitud Britanniast lahkuma. Kuid Vortimeri tappis ta võõrasema Rhonwen ja 468. aastal sai Vortigern taas võimule, kutsudes kohe saksid tagasi. Nende pealik Hengist korraldas peo, kuhu saabunud relvitud britid tapeti. Vortigern vangistati ja vabanemiseks pidi ta saksidele loovutama oma parimad maad.²

VI sajandi algul sai brittide kuningaks rahuarmastav Dyfnwal Moelmud, kes on tuntud rohkem seadusteloojana kui sõjamehena. Ta püüdis ka kindlaks määrata Walesi piire.

Veel on teada Gwyneddi kuningas Maelgwyn Hir, Cunedda Wledigi pojapojapoeg, kes võimu haaramiseks tappis oma onu. Kroonikad nimetavad ka Kesk-Walesi kuningat Votepori ja Põhja-Walesi kuningat Rhuni, samuti Beli ja ta poega Iagot, kuid nende kohta on vähe andmeid. Iagole järgnes taas Gunedda järeltulija — Cadwan, kes sõdis anglosakside Northumbria kuningriigiga.

613. a toimus Chesteri lahing, mis lõppes brittide kaotusega. 617. a tuli Gwyneddis võimule Cadwallawn ab Cadwan, kes päris isa vihkamise sakside vastu. 629. a tungis ta Northumbriasse, kuid sai lüüa, taganes ja oli sunnitud Iirimaale põgenema. Järgnevalt sõlmis Cadwallawn liidu anglosakside Mercia kuningriigi valitseja Pendaga. 633. aastal tungisid nad Northumbriasse; sealne kuningas Eadwine tapeti ja Cadwallawn rüüstas Northumbria lõunaosa. Järgmisel aastal surmas ta Eadwine'i onupoja Osrici, ent siis lõi Northumbria uus kuningas Osvald brittide vägesid ja tappis Cadwallawni.

Cadwallawni poeg Cadwaladr Vendigaid päris laostunud ja sõja kaotanud riigi. Ta valitses 12 aastat ja põgenes siis katku eest Bretagne'i. Hiljem pöördus ta tagasi ja võitles anglosaksidega, kuid edutult. Elu lõpuaastad olevat ta veetnud Roomas, kus suri 681. aastal.

---

²Andmed Walesi esimestest kuningatest on väga katkendlikud ja põimuvad sageli legendidega. Nii jõuab siingi Vortigerni valitsusaja ülevaade lugeja ette sellisena, nagu selle esitab Geoffrey of Monmouthi *Briti kuningate ajalugu*. Seepärast pole ehk ülearune viidata asjaolule, mida on mainitud ka käesolevas kirjutises — nimelt on Geoffrey ajalookäsitlusel tegelike sündmustega paiguti väga vähe ühist. *U. T.*

Cadwaladri valitsusajal 654. a toimunud Winwaedi lahingut, mille britid kaotasid, peetaksegi kuningate ajajärgu lõpptähiseks Walesi ajaloos.

VARASEMAD KIRJANDUSMÄLESTISED

Ajaloolane Nennius (IX saj.) mainib oma *Brittide ajaloos* VI sajandi luuletajaid, kellele on hiljem antud nimetus "varased luuletajad" (Y Cynfeirdd). Nennius nimetab viit poeeti. Need on Talhaearn Tad Awen, Blwchfardd, Cian, Taliesin ja Aneirin. Meieni on jõudnud vaid kahe viimase töid.

Taliesiniga on seostatud XIII sajandist pärinevat kogumiku, nn *Taliesini raamatut* (Llyfr Taliesin), milles sisalduvatest luuletustest aga ainult kaheksa võiksid kuuluda ajaloolisele Taliesinile. Nendes on ülistatud üht Põhja-Walesi valitsejat Urien Rhegedi. Veel kolm kogumiku luuletust võivad kuuluda samasse aega, kuid nende autorsus on ebaselge. Ülejäänud luuletused on märksa hilisemad.

Aneirinile omistatakse pikk poeem "Y Gododdin", mis kõneleb u 600. a Catraethis anglosaksidega võideldes langenud gododdini hõimust. Poeem ülistab sõdalaste vaprust lahinguväljal ja valitsejate suuremeelsust rahu ajal. Nimeliselt kiidetakse ja leinatakse ligikaudu 80 sõdalast ning autor annab mõista, et on kõiki neid isiklikult tundnud. "Y Gododdin" on säilinud XIII sajandi käsikirjas *Aneirini raamatu* (Llyfr Aneirin) nime kandvas kogumikus.

Kirjandusteadlased arvavad "varaste luuletajate" hulka veel mõned autorid: Afan Ferddigi, Arofani ja Dygynnelwi (VII saj.); kahe viimase luuletusi pole säilinud. Arofan oli Powyse vürsti Selyf ap Cynan Garwyni, Afan Ferddig juba mainitud Gwyneddi kuninga Cadwallawn ab Cadwani õueluuletaja. Afan Ferddigile omistatakse luuletus "Cadwallawni kiituseks" (Moliant Cadwallon), mis on meieni jõudnud tühe XVII sajandist pärineva käsikirja vahendusel.

Levinumaid ja vanemaid uelsi luuležanre on *awdl*, mitmuses *awdlau* 'ood'; sellele eelnes *englyn*, millel oli mitmeid variatsioone.

Nimetada tuleks ka bretooni munka Gildast (u 496–570). IX sajandist pärineva biograafia andmetel sündis Gildas praegu-

sel Šotimaal, õppis koos hiljem pühakuks kuulutatud Davidiga³ ja asutas Bretagne'is kloostrit. Oma teoses *Britannia hävingust* (*De excidio Britanniae*; u 547) mõistab ta hukka Britannia valitsejate patud ja hoiatab peatse huku eest. Teoses on kõneldud ka anglosaksidega peetud lahinguist, kuid mõned ajaloolased on kahelnud Gildase andmete tõepärasuses.

KUNINGAS ARTUR

Kui otsida legendidest ajaloolist tõepõhja, siis võis Artur olla V–VI saj. brittide valitseja, kes üritas ühendada jõude võitluseks anglosaksidest vallutajate vastu. Tõestusmaterjali on selle kohta äärmiselt napilt. Gildas Arturit ei maini. Varaseimad viited Arturile pärinevad Aneirini “Y Gododdinist” ja luuleteosest “Marwnad Cynddylan”, kus Arturit iseloomustatakse vaprase võrdkujuna. Nannius kõneleb *Brittide ajaloo*s Arturist kui väepealikust, kes võitis anglosakse 12 lahingus. Hiljem transformeerus Artur rahvasuus ja kirjanduses Briti saarte ja kogu Euroopa valitsejaks, temast sai rahvajuttude ja rüütliromaanide keskne kangeline. Arturi kangelastegusid ülistab XII sajandi (pseudo)ajaloolane Geoffrey of Monmouth oma *Briti kuningate ajaloo*s. Geoffrey versiooni kohaselt oli Arturi isa Rooma keisri Constantinus II poeg Uthr Bendragon, ema aga Cornwalli hertsogi Gorlois' naine Ygerne, kellega Uthr Bendragon sigitas Arturi pärast seda, kui võlur ja ennustaja Merlin (kõmripäraselt Myrddin) andis Uthri Gorlois' kaju. Tulevase kuninga lapsepõlv möödus Bretagne'is, ajal, mil Britanniat valitses reeturlik Vortigern. Arturi naine oli Gwenhwyfar (prantsuspäraselt Guinevere või Guenièvre), kes pärines Geoffrey järgi Rooma üliku perekonnast. Gwenhwyfar rikkus abielu Arturi vennapoja Medrodiga ja lõpetas elupäevad Caerleonis nunnana.

Lahingus surmavalt haavatud Artur viidi pärimuste kohaselt maagilisele Ōntesaarele (Ynys Afallon), mille kirjeldus langeb kokku keldi mütoloogia kujutelmadega allmaailmast.

³Püha David — Walesi pühak VI sajandist, mõningatel andmetel suri 589. a. Asutas Lõuna-Walesis kloostrit ja kirikut, mis sai hiljem tuntuks St. Davidi katedraalina. Eriti kasvas Davidi kuulsus IX–X saj.; temast oli palju legende ja temaga hakati seostama Walesi ristiusustamist. Tema päev — 1. märts — on Walesi rahvuspüha. *Aut.*

Taliesini raamatus on luuletus "Röövretk allmaailma" (Preidiau Annwfn), milles Artur purjetab vallutama hauataguses ilmas asuvat kindlust. Keltide allmaailm — Annwfn — asus sõna ot-seses mõttes maa all, seda valitses kuningas Arawn ning see oli igavese nooruse ja õnne maa. Alles kristluse tulekuga võrdsustati Annwfn põrguga.

XII sajandi keskpaigast pärineb luuleteos "Arturi ja kotka kõnelus" (Ymddidan Arthur a'r Eryr) — Arturi ja ta vennapoja Eliwladi dialoog. Eliwlad on moonunud kotkaks ja vastastiku-sele äratundmisele jõutakse alles vestluse käigus. Tegevuspaigaks on Cornwall ja Arturit on kujutatud poolpaganliku valitsejana.

Arturi lugudega seostub tuntud legend Tristanist ja Isoldest,⁴ sest mitmes selle variandis on Tristan Arturi vennapoeg. Mõningate teadlaste arvates tuleks legendi juuri otsida Põhja-Inglismaalt või Šotimaalt, levinuma tõlgenduse kohaselt aga Iirimaalt. Kohanimed prantsuse tekstides viitavad jällegi tihedale seosele Cornwalliga.

VÜRSTIDE AJAJÄRK

Selle perioodi esimene teadaolev võimukandja oli Ivori, Bretagne'i kuninga poeg. Talle järgnes Rhodri Molwynog, kes valitses aastail 720–754. 721. a sõdis ta anglosaksidega Cornwallis ja Lõuna-Walesis, kuid oma lähima naabri, Mercia kuningriigiga, kujunesid tal üsna head suhted.

Peale Rhodri Molwynogi surma jagunes riik tema poegade Conani ja Howeli vahel, kes kohe tülli läksid. Mercia kuningriik nihutas naabri sisetülisid ära kasutades piire lääne poole.

Conani surma järel (817) ilmusid merelt uued vaenlased — viikingid, "mustad paganad", kes rüüstasid järgnevate sajandite jooksul korduvalt Briti saari.

Conani järglaseks Walesi troonil sai Merfyn Frych. Tema valitsusajast on teada, et ta võitles 823. a saksidega, kes vallutasid Deganwy kindluse Põhja-Walesis.

⁴Eesti keeles võib Tristani ja Isolde looga tutvuda Joseph Bédier' rekonstruktsiooni kaudu, mille katkendeid on avaldatud *Keskaja ja vararenessansi kirjanduse antoloogias* (Tallinn: Eesti Raamat, 1962). *Toim.*

Peale Merfyni surma sai Gwyneddi valitsejaks tema poeg Rhodri. Nagu ka anglosakside kuningas Alfred, pälvis ta aanimetuse "Suur" (Rhodri Mawr) meretaguste vaenlastega peetud lahingute eest. Võis täheldada isegi mõningast kõmride ja anglosakside konsolideerumist.

Rhodri päris Gwyneddi oma isalt 844. a. Aastal 855 sai ta ka Powyse valitsejaks pärast sealse kuninga Cyngeni surma. 872. a lisandus sellele peaaegu kogu Lõuna-Wales. Nii ühendas Rhodri jällegi peaaegu kõik Walesi alad, lisaks tõrjus ta edukalt taanlaste ja normannide rünnakuid.

ÜHISKONDLIK ELU JA HOWEL DDA SEADUSED

Pärast Rhodri surma 878. aastal jagunes Wales taas tema poegade Anarawdi, Gadel'i ja Merfyni vahel, 916. aastaks omakorda nende poegade ja pojapoegade vahel, kellest kõige silmapaistavam oli Deheubarthi valitseja Howel, hüüdnimega Dda 'Hea'. Ajalukku on ta läinud rahumeelse diplomaadi ja seadusteloojana. Tal õnnestus mõneks ajaks Wales taasühendada ja säilitada rahu anglosaksidega.

Seadusloomes tugines ta Rooma õigusele, kohandades seda Walesi olude ja tavadega. 928. a paiku reisis Howel Rooma uut seadustikku kinnitama; kinnituse ta saigi ja *Howel Dda seadused* (Cyfraith Hywel Dda) kehtisid mitu sajandit. Peaaegu muutumatu olid mõned neist kasutusel 1540. aastani. Muu hulgas arvestas seadustik Walesi piirkondade eripära: nn *Venedotian Code* oli mõeldud eeskätt Põhja-Walesi, *Dimetian Code* ja *Gwentian Code* aga Kesk- ja Lõuna-Walesi tarbeks.

Enne normannide sissetungi Britanniassa (1066) kujundasid Walesi elu suguvõsasisesed suhted.⁵ Suguvõsad jagunesid suurepredeks. Vanima pereliikme surma järel jagati tema maa poegade vahel. Esivanemaid tuli tunda 6–7 põlvkonna ulatuses ja enamgi.

⁵Walesi ühiskonna liigendumine oli mitmeastmeline. Madalaim suguvõsasisene ühendus oli nn *gwele* (*gwely*), mis hõlmas 4 ühiste esivanematega põlvkonda. Suguvõsa eeldas ühiseid esivanemaid 9 põlvkonna ulatuses. Mitu suguvõsa moodustasid hõimu, mida valitses kuningas. U. T.

Igale 14-aastaseks saanud meessoost pereliikmele eraldas suurpere vanem maatüki, millele lisati mõne aja möödudes kariloomad ja muu vara. Kui nooruk suri lastetult, läks maa ja vara tagasi suguvõsa valdusse. Suguvõsa pealik kontrollis täielikult suguvõsa liikmeid ja nende vara. Naised sattusid abielludes mehe suguvõsa kontrolli alla.

Põhimõtteliselt võis võõramaalanegi omandada kõmridega võrdseid õigusi, kuid äärmiselt rasketel tingimustel: ta pidi päästma mõne kõmri elu, maksma kätte tema surma eest vm. Vastasel korral võis võõramaalane pidada end kõmridega võrdõiguslikuks alles siis, kui tema suguvõsa oli elanud Walesis üheksa põlve või abiellunud kohalike naistega nelja põlve vältel. Kui kõmrilane abiellus võõramaalasest neiuaga, ei olnud nende järeltulijad täisõiguslikud: nad ei tohtinud kanda relva, ratsutada, pidada jahti, tegutseda bardi ega sepana.

Üksikasjaliselt käsitlesid seadused igasugust kuritegevust. Kehtis veretasuseadus (galanas). Kui keegi sooritas mõrva, pidid tema isa sugulased maksma ohvri isale 2/3 ja ema sugulased 1/3 lepitustasust, mille suurus sõltus ohvri ja ta vanemate ühiskondlikust positsioonist. Võõramaalase tapmist ei karistatud, välja arvatud juhul, kui tegu oli kõmri-lase orjaga. Raske kuritöö sooritanud võisid suguvõsaliikme õigused kaotada. Kõige rängem roim oli reetmine, mille puhul süüalune saadeti tavaliselt paadiga merele. Raske kuritegu oli ka ühiskondlikult kõrgemal seisva isiku tapmine.

Suguvõsa juhtliikmed olid pealik (kes mõistis ühtlasi kohut), nn kättemaksja, kelle ülesandeks oli seaduserikkujate karistamine, ning suguvõsa esindaja, kes suhtles teiste suguvõsadega.

Laiemas plaanis eristati kuninglikku suguvõsa, aadlikke (uchelwyr) ja lihtrahvast (boneddigion). *Venedotian Code* nimetab kuninga õukonda kuuluvaid ametimehi, keda oli kokku 16 (teisal 24). Tähtsamatest võiks siinkohal nimetada kojäülemat, preestrit, kohunikku, bardi, seppa ja arsti. Seadused määrasid kindlaks nende elu väärtuse — näiteks kuninga hinnaks oli 100 lehma igalt tema alluvuse olevalt külalt, üks pull iga saja lehma kohta, kuningapikkune ja väikese sõrme jämedune kullakang jne.

Lihtrahvas jagunes vabadeks ja mittevabadeks, viimasteks olid enamasti võõramaalased, keda koheldi peaaegu orjadena ja kelle teha jäi kõige raskem töö. Mittevabad polnud siiski täiesti ilma

õigusteta: maaomanik pidi eraldama neile maatüki, kus nad võisid kasvatada oma leivavilja.

Teraviljadest tunti peamiselt kaera ja nisu, viljapuudest õuna-, piri-, ploomi- ja kirsipuid. Nagu tänapäevalgi, langes põllumajanduses pearõhk karjakasvatusele.

Naiste suhtes olid tavad ja seadused üsna liberaalsed, mida professor John Rhys põhjendab varasema matriarhaadi mõjudega. Tütarlapsed jäid perekonna hoole alla 12. eluaastani, pärast seda olid nad põhimõtteliselt vabad ja võisid abielluda või perest lahkuda. Tütred ei loetud perekonnas maaomanikeks, kuid see-eest said nad abiellumisel maa kaasomanikuks mehe perekonnas. Howel Dda seadused määratlevad detailselt pruudi kaasavara ja lahutusel jagatava vara suuruse. Mees võib igal ajal lahkuda naise ning naine mehe juurest; uus abielu tähendas automaatselt lahutust. Lahutuse korral jäid mehele lambad, naisele kitsed; mees sai endale noorimad ja vanimad lapsed, keskmised jäid naise kasvatada, jne. Võlad tuli tasuda võrdselt. Kui lahutus toimus enne seitsmenda abieluaasta täitumist, tagastati naise kaasavara. Vallalised naised vastutasid ostu-müügitehingute ja oma võlgade eest ise. Naisterahva solvamise ja füüsilise vägivalda eest oli ette nähtud kahjutasu, mille sai abikaasa või viimase puudumisel naise vanem vend.

Nagu öeldud, arvestasid Howel Dda seadused suuresti juba kindlakskujunenud tavaid ja väärtushinnanguid. Howel Dda suri 950. aastal. Tema poegade ja vennapoegade vahel puudus üksmeel ja maad haarasid taas tülid. Sisevõitlustele lisandusid anglosakside ja viikingite rüüsteretked. Üksikute vürstide katsed Walesi ühendada tõid kaasa uusi sõdu. Edukaimaks vürstiks võib vist pidada Howel Dda pojapoega Maredudd ab Owaini, kes valitses aastail 986–999 peaaegu kogu Walesi. Tema surm tõi kaasa uued segadused.

Teine silmapaistev vürst oli Maredudd ab Owaini pojapoeg Gruffudd ap Llywelyn, kel õnnestus 1055. a haarata oma võimu alla kogu Wales ja vallutada tagasi isegi anglosakside hõivatud alasid. Järgnesid mõned rahuaastad, mil rahva jõukus kasvas.

Peale Gruffudd ap Llywelyni surma 1063. a tuli võimule tema sõjakas poeg Griffith ap Gruffudd, kelle ajal puhkesid jälle sisetülid.

Selle ajajärgu kirjameestest tõuseb esile juba nimetatud munk Nennius (IX saj.), kes pärines tollal Walesile kuulunud Herefordshire'ist. Nennius ise nimetab end Gwyneddi piiskopi õpilaseks. Üks 817. aastaga dateeritav käsikiri omistab Nenniusese katse luua kõmri keele tähestikku. Tema tähtsaim teos on aga *Brittide ajalugu* (Historia Brittonum), mis annab ülevaate Britannia ajaloo Julius Caesari päevist VII sajandini. Suures osas tugineb Nennius fantaasiale.

NORMANNIDE SISSETUNG

1066. aasta septembris maabus Normandia hertsog William 5000 rüütli ja veel mõne tuhande sõdalasega Lõuna-Inglismaal ja lõi anglosakside väe kiiresti puruks. Walesis kohtas aga William visa vastupanu. Ta rajas Walesi piiri lähedale kolm kindlust, mille etteotsa asetas ustavad võimukandjad: William Fritz Osterni Herefordi, Roger Montgomery Shrewsburyse ja Hugh Avranchesse Chesterisse.

Eriti piiriladel liitusid mõned Walesi vürstid anglosaksidega, et normanne tagasi tõrjuda. Teised vürstid jätkasid koduseid nägelusi, mis normannide invasiooni üksnes hõlbustas.

Mõjukaimaks Walesi vürstiks kujunes Gwyneddi ja Powyse valitseja Bleddyn. 1067. a ühines ta oma venna Rhiwalloniga ja Mercia kuningaga ning sooritas nurjunud rünnaku Herefordi kindlusele. Järgmisel aastal kaasas ta ründeretkele ka Northumbria väed ning William oli sunnitud saatma nende vastu oma sõjaväe. 1071. ja 1072. a ründasid normannid Ceredigioni ja Dyfedi Kesk-Walesis; Chesteri krahv Hugh rüüstas samal ajal Walesi põhjarannikut.

Normannide pilk pöördus ka Lõuna-Walesile. 1081. a sooritas William palverännaku Püha Davidi säilmete juurde St. Davidis ning kohustas peagi Lõuna-Walesi koormisi maksma. Järgnevail aastail rajasid normannid piirialadele uusi kindlustusi: Caernarfon ja Bangorisse (Põhja-Wales) ning Aber Lleiniogi Anglesey saarel. Tähtsaks normannide tugipunktiks sai varem Gruffudd ap Llywelynile kuulunud Rhuddlani kindlus Põhja-Walesis.

Bleddyn suri 1075. Samal aastal ilmus Walesi ajalooareeni-le ambitsioonikas hõimupealik Trahaearn, kes üritas Gwyneddis võimu haarata ja liitus selleks Powysegaga. Gruffudd sai lüüa ja põ-

genes Iirimaale. Trahaearn püsis Gwyneddis võimul 1081. aastani, pidades verist sõda Lõuna-Walesi valitseja Rhys ap Owainiga. Viimane säilitas küll võimu, kuid suri peatselt.

Nagu näeme, surid vähesed Walesi vürstid loomulikku surma; enamasti langesid nad lahinguis kaasmaalastest rivaalide või võõraste vallutajatega. Tihtigi astus vend venna vastu. Võitluseks suguvendadega liituti isegi normannidega.

1093. a mõrvasid normannid Lõuna-Walesi vürsti Rhys ap Tewdwri. Silmapaistvat osa Lõuna-Walesi hõivamisel etendas normanni parun Bernard Neufmarche, kes abiellus oma positsioonide kindlustamiseks Gruffudd ap Llywelyni ja Howel Dda otsese järeltulija Nestaga. XI saj. lõpus ja XII saj. algul hõivasid normannid järk-järgult Walesi, kuid nende vallutused polnud esialgu püsiva iseloomuga. Silmapaistvaim tagasivallutaja oli Cunedda Wledigi järeltulija Gruffudd ap Cynan. Vahepeal oli ta sunnitud Iirimaale põgenema, kuid naasis sealt abivägedega ja ründas normannide kindlusi Põhja-Walesis. Tal õnnetus normannid välja tõrjuda Anglesey saarelt, vallutada Rhuddlani kindlus ja vabastada peagi kogu Gwynedd. Cadwgan ap Bleddyn taastas oma võimu Powyses ja Edela-Walesis Ceredigionis. Cadwgan mõrvati oma vennapoja Madog ap Rhiridi poolt, Gruffudd ap Cynan seevastu elas 82-aastaseks ja suri 1137. aastal, olles teinud väga palju Walesi iseseisvuse heaks. Tema poeg Owain ap Gruffudd pani kirja oma isä seiklusterohkē eluloõ nii ladinia kui kõmri keeles; meieni on jõudnud kõmrikeeelne versioon.

Peale Gruffudd ap Cynani surma läks Gwynedd Owain ap Gruffuddi valdusse. Lõunapoolsemad maad — Merionethi ja Cardigani — päris Gruffuddi teine poeg Cadwaladr. 1135. aastal sai Inglismaa kuningaks Stephen, kes suhtus Walesis toimuvasse kaunis ükskõikselts, mistõttu maade tagasivõitmisel oli üha rohkem edu. Tehti katseid Põhja- ja Lõuna-Walesi jõudude ühendamiseks, kuid tormakas ja võimuahne Cadwaladr tappis Anarawdi, ühe Lõuna-Walesi vürsti, mis muutis suhted uuesti pingeliseks.

WALESI ISESEISVUSE LÕPP

1154. a sai Inglismaa kuningaks Henry II, kes hakkas valmistuma sõjaks Walesiga. Seejuures oli talle abiks Cadwaladr, kes kut-

sus kuningat oma hõimlastega võitlema. Suurim lahing toimus Chesteri lähedal, ent see ei toonud inglastele erilist edu.

1163. a sooritas Henry uue sõjaretke, sedapuhku Lõuna-Walesi valitseja Rhys ap Gruffuddi vastu. Tal õnnestus Lõuna-Wales küll vallutada, kuid aasta pärast said tema väed Walesi ühendatud jõududelt lüüa.

1170. aastate algul otsustas Henry II leevendada oma poliitikat Walesi suhtes. Haprale rahule tegi aga peagi lõpu normann William de Braose, kes mõrvas Lõuna-Walesis Abergavenny kindluses sinnakutsutud Walesi juhid.

XII saj. lõpu silmapaistvaim vürst kerkis esile Põhja-Walesis. See oli Llywelyn ab Iorwerth, hüüdnimega Llywelyn Mawr 'Suur' (1173–1240), kes abiellus 1206. a Inglise kuninga John Maata tütre Joaniga. Järgmisel aastal ühinesid Llywelyni ja Johni jõud võitluseks valitseja Gwenwynwyniga. Llywelyn sai Powyse enda valdusesse ja rändas ka Ceredigioni. 1208. a läks ta aga kuningas Johniga tülli; viimane vabastas Llywelyni rivaa li Gwenwynwyni ja too taastas oma võimu Powyses. 1211. a organiseeris John Maata oma väimehe vastu juba sõjakäigu, vi hastatuna rüüsteretkest, mille Llywelyn korraldas Põhja-Walesi rünnanud Chesteri krahvi valdustesse. 1212. a õnnestus Llywelynil siiski inglased Põhja-Walesist välja tõrjuda ja vallutada mitu kindlust Lõuna-Walesis.

1216. a kuningas John suri ja Inglise troonile asus Henry III. Kuningas Henryl läks korda Llywelyni 1218. a lüüa, kuid too jätkas võitlust. Kui Llywelyn 1240. aastal suri, leinas teda kogu Wales, sest ta oli silmapaistev poliitik, kes võitles oma maa vabaduse eest.

Llywelyni järglaseks sai tema noorem poed Dafydd, kelle lühikese valitsusaja jooksul (1240–1246) ei juhtunud midagi erilist. Ent see oli vaikus enne tormi.

Viimane Walesi vürst oli Llywelyn ap Iorwerthi pojapoeg Llywelyn ap Gruffudd (u 1225–1282), keda on nimetatud lihtsalt "viimaseks vürstiks" (Y Llyw Olaf).

XIII sajandi keskpaigaks oli suur osa sisetülides vaevlevast Kesk- ja Lõuna-Walesist Inglismaa valduses. Llywelyni le ja tema vennale kuulusid Anglesey saar ja Snowdonia mäed Põhja-Walesis. 1250. aastatel õnnestus Llywelynil vallutada osa Kesk-Walesist ning võitluses Henry III-ga Šotimaalt liitlasi lei-

da. Llywelyni pearaskused aga olid seotud kaasmaalastega, kes ta edukust kadestasid. Sellele vaatamata õnnestus Llywelynil 1265. aastaks Wales enam-vähem taasühendada.

1272. a suri Henry III ja Englise troonile astus Edward I, kellele Llywelyn keeldus truudust vandumast. 1276. a kuulutas Edward Llywelynile sõja ja järgmisel aastal ründasid inglased Walesi kolme sõjaväega. Kaitses pööras Llywelyn põhitähelepanu Põhja-Walesile ja jäi oma väega Snowdonia mägedesse, kuid viljatu ümbrus sundis valima alistumise ja nälgimise vahel. Llywelyn tuli mägedest alla ja pidi nõustuma ränkade allaandmistingimustega, millest kõige koormavamad olid suured maksud. Kõik Walesi ülikud pidid Edwardile truudust vanduma ning Llywelyni valdusesse jäid vaid Snowdonia ja Anglesey saar. Järgnes lühike rahuaeg, kuid Edward avaldas Walesile jätkuvalt survet, mis tõi kaasa uue konflikti. Walesi rahva üleolev kohtlemine Edwardi võimukandjate poolt äratas üldist viha.

1282. a vallutas Llywelyn Rhuddlani, Flinti ja Hawardeni kindluse ja marssis läbi Põhja-Walesi; kõikjal võeti teda vastu kui vabastajat. Edward saatis Llywelyni juurde Canterbury peapiiskopi, kes pakkus kuninga nimel talle suuri maavaldusi Inglismaal, kui ta soostub Walesist lahkuma. Llywelyn keeldus ja sõda jätkus. 11. detsembril 1282, kui Llywelyn Kesk-Walesis vägesid koondas, langes ta lahingus inglastega Irfani jõe sillal Builth Wellsi lähedal. Tema pea viidi Londonisse, keha maeti Cwm Hiri kirikusse.

Llywelyni vend Dafydd jätkas mõningast vastupanu, kuid Llywelyni surmaga oli Walesi iseseisvus lõppenud. Llywelynil endal polnud meessoost järeltulijaid; Edward I haaras Walesi oma võimu alla ja edaspidi sai Walesi printsi tiitli Inglismaa kuninga vanem poeg. Ilmusid uued inglastest võimukandjad, toimusid muudatused seadusloomes ja maa haldusjaotuses. Vana süsteemi ei hävitatud siiski täielikult ning osalt kehtisid Walesi seadused veel pikka aega.

WALESI KIRJANDUS XII–XIV SAJANDIL

Geoffrey of Monmouth (Galfridus Monemutensis; u 1090–1155) sündis tõenäoliselt Lõuna-Walesis Monmouthi linna lähedal. Tema isa Artur oli Gloucesteri krahvi vaimulik, onu ülemdiakon

ja hilisem Llandaffi piiskop Lõuna-Walesis. Hariduse omandas Geoffrey Oxfordis. Ta sõbrunes sealse ülemdiakoni Walteriga, kes soovitas tal kirjutada Briti saarte ajaloo. *Briti kuningate ajalugu* (Historia Regum Britanniae), mille Geoffrey lõpetas ligikaudu 1135. a, saigi tema peateoseks.

Teos annab ülevaate Britannia ajaloost kaugest minevikust kuni viimase kuninga Cadwaladr Vendigaidi ajani. Geoffrey käsitluses põlvnevad britid Aenease pojapojast Brutusest, kes pärast pikki eksirännakuid jõudis hiljem Britanniaks nimetatud Albioni saarele. Edasi kõneleb teos roomlaste ja anglosakside sissetungist, kuningas Arturi hiilgeaegadest ning nendele järgnenud allakäigust. Suurelt osalt toetub teos pärimustele ja fantaasiale, mistõttu ajalooallikana pole ta kuigi usaldatav. Sellegipoolest pälvib ta suure populaarsuse ning temast valmistati rohkesti ärakirju, mis levisid ka mandril. Teos on andnud tõuke muganduste ja järgede tekkeks, millest tuntuimad on *Kuningate kroonika* (Brut y Brenhinedd) ja *Vürstide kroonika* (Brut y Tywysogyon). Esimene neist sisaldab XIII–XV saj. tekste, mis tuginevad Geoffrey *Ajaloole*. Geoffrey teose järjena kavandatud *Vürstide kroonika* omakorda on Walesi vanema ajaloo tähtsamaid allikaid. Kroonika algab viimase brittide kuninga surmaga 681. aastal ja lõpeb viimase Walesi vürsti langemisega 1282. Ajalooliste sündmuste kirjeldust on mõnevõrra kirjanduslikult töödeldud. Õigupoolest on *Vürstide kroonika* näol tegu tõlkega ladinakeelsest *Walesi valitsejate kroonikast* (Cronica principum Wallie), mille algtekst pole säilinud.

Walter Mapi (ka Mahap või Mapes; u 1140–1209) sidemed Walesiga on nõrgemad, pole isegi täpselt teada, kas tema sünnipai-ka tuleks otsida Herefordshire'ist, Pembrokeshire'ist või koguni Gloucestershire'ist. Ta sai hea hariduse Pariisis ja siirdus sealt Inglismaa kuningakotta, paistes silma taibukuse ja taktitundega. Ta täitis mitmesuguseid diplomaatilisi ülesandeid ning tegutses 1170. aastatel rändkohtunikuna. 1197. a sai ta Oxfordi ülemdiakoniks.

Walter Map ilmutas oma kirjutistes elavat huvi Walesi ajaloo ja pärimuste vastu. Rohkesti tähelepanu pöörab ta Walesile ka oma peateoses *Õukondlikest pisiajadest* (De nugis Curialum).

Giraldus Cambrensis (Gerald de Barri, Gerallt y Cymru; u 1146–1223) sündis ja veetis lapsepõlve Manorbieri lossis Pem-

broke'i poolsaare rannikul. Gerald'i isa William de Barri oli normanni rüütel, ema Angaharadi vanavanaisa oli aga Deheubathi vürst Rhys ap Tewdwr, kelle tütre Nesta austajate hulka olid kuulunud Inglismaa kuningad Henry I ja Stephen.

Hariduse omandas Gerald Gloucesteri benediktiinlaste kloostrikoolis. Seal siirdus ta õppima Pariisi ülikooli, kus viibis umbes aastail 1165–1174. Aastal 1175 sai Gerald Kesk-Walesis Breconi ülemdiakoniks. Mitmel korral üritas ta saada St. Davidi peapiiskopiks, kuid neid katseid ei soosinud edu. Mais 1176 suri St. Davidi piiskop David, Gerald'i onu, kuid Geraldil puudus kuninga soosing ja uueks piiskopiks valiti normanni vaimulik Peter de Leia. Pettunud Gerald pöördus tagasi Pariisi, kus täiendas end ja pidas ise loenguid. Pariisi jäi ta aastani 1179, mil talle tehti ettepanek siirduda Bolognasse. Gerald keeldus ja tuli tagasi kodumaale. 1184. a sai ta kuningas Henry II õuekaplaniks. Kui prints John 1185. aasta lihavõtete ajal Iirimaaale purjetas, saadeti Gerald temaga kaasa kaplani ja nõuandjana. Selle reisi tulemusena sündis kaks teost — *Iirimaa topograafia* (Topographia Hibernica) ning *Iirimaa vallutamine* (Expugnatio Hibernica).

1188. a reisis Gerald koos Cantebury peapiiskopi Baldwiniga läbi Walesi. Eelmisel aastal oli Saladin vallutanud Jeruusalemma ning Euroopa valitsejad organiseerisid uut ristiretke; Baldwin'i ülesandeks oligi veenda Walesi ülikuid "risti võtma". Reisil nähtu-kogetu põhjal kirjutas Gerald raamatu *Teekond läbi Walesi* (Itinerarium Cambriae). See on kirja pandud päevikuvormis ja registreerib detailselt piiskop Baldwin'i ja tema kaaskonna reisi-juhtumisi, ent ka uelslaste pärimusi ja rahvalikke ütlemissi. Eriti üksikasjaline on Lõuna-Walesi kirjeldus, kus viibiti peaaegu neli nädalat.

Gerald'i sulest pärineb teinegi Walesist kõnelev teos — *Walesi kirjeldus* (Descriptio Cambriae). Selle esimene osa kirjeldab maa geograafiat ja kõneleb elanike positiivsetest omadustest. Teises osas on autor kriitilisem, nimetades nende peapuudustena vähest usaldatavust ja muutlikku meelt.

Aastail 1189–1190 viibis Gerald taas Prantsusmaal. 1190. a pakuti talle piiskopi kohta Bangoris Lõuna-Walesis, kuid Gerald keeldus, hellitades endiselt lootusi St. Davidi piiskopitoolist. 1191. või 1192. a külastas ta Glastonbury kloostrit Edela-Inglismaal ja kirjeldas põhjalikult seal nähtud kuningas Arturi

oletatavat hauda. 1194–1195 oli Gerald Oxfordis. 1196. a siirdus ta Lincoln ja pühendas elu viimased paarkümmend aastat kirjanduslikule tegevusele, tõmbumata siiski lõplikult tagasi avalikust elust: nii sooritas ta reisi Rooma, kus kohtus paavst Innocentius III-ga. Gerald suri 1223. aastal, pärandades järelpõlvedele 17 teost.

Kogumikud. Mabinogion

XIII sajandist pärineb kõmri kirjanduse üks vanemaid käsikirjalisi kogumikke — nn *Carmartheni must raamat* (Llyfr Du Caerfyrddin). See sisaldab 14 religioosset luuleteost, võlur Merlinile omistatud ennustused, oode ja eelegiaid, 8 luuletust legendaarsetel teemadel (sealhulgas kuningas Arturist) ning juhuluulet. Raamatu saamisloost puuduvad lähemad andmed, ilmselt pandi ta kirja ühe või kahe inimese poolt Carmartheni linnas.

Veel varasem on ladinakeelne *Llan Davi raamat* (Liber Landavensis) aastaist 1120–1140. Llandaff (Llan Dav) oli piiskopkond Lõuna-Walesis, mille piiskop Urban vaidles naabruses paiknevate Herefordi ja Meneviase piiskopkondadega maa, vara ja piiride pärast. *Llan Davi raamat* sisaldabki nende vaidluste ja arutluste tekste.

Mõlema kogumiku käsikirjad asuvad tänapäeval Walesi Rahvusraamatukogus Aberystwythis.

Kõige tuntum käsikirjaline kogumik pärineb XIV sajandist. See on nn *Hergesti punane raamat* (Llyfr Coch Hergest), u 1375–1425). Raamatu juhatab sisse “Daredi lugu” (Ystorya Dared), VI saj. ladinakeelse teksti tõlge, mis järgib veendumust, et Rooma impeeriumi rahvad pärinevad troojalastest. Tõlge on tehtud 1300. a paiku ja oli algselt mõeldud Geoffrey of Monmouthi *Briti kuningate ajaloo* sissejuhatuseks. Järgnevad muinasjutulised *Seitsme Rooma targa lood* (Chwedlau Saith Ddoethion Rhufain). Kogumik sisaldab ka “Bown de Hamtwni lugu” (Ystorya Bown de Hamtwn), kaotsiläinud prantsuskeelse värssteose proosatõlget. Veel väärivad mainimist XI–XIII sajandil Carmartheni lähedal elanud Myddfaiide arstisuguvõsa meditsiinilased kirjaneped.

Hergesti punase raamatu teine osa sisaldab luulet ja vanasõnu. Käsikirja säilitatakse Oxfordis Bodley raamatukogus.

Hergesti punase raamatu ja nn *Rhydderchi valge raamatu* (Llyfr Gwyn Rhydderch; u 1300–1325) vahendusel on jõudnud meieni keskaegse kõmri kirjanduse suurteos *Mabinogion*. Selle tuumiku moodustavad neli omavahel liituvat jutustust, mida nimetatakse "*Mabinogion*"i neljaks haruks": "Pwyll, Dyfedi vürst", "Branwen, Llyri tütar", "Manawydan, Llyri poeg" ja "Math, Mathonwy poeg". Nendele on lisatud veel seitse iseseisvat lugu: "Macsen Wledigi unenägu", "Lludd ja Llefelys", "Culhwch ja Olwen", "Rhonabwy unenägu", "Allikanaine", "Peredur, Efracgi poeg" ning "Gereint, Erbini poeg". Lugude tegevusaja võib paigutada ligikaudu V sajandisse, kuid juttude enda vanus on tekitanud rohkesti vaidlusi. Kirjandusteadlase Saunders Lewisi arvates on *Mabinogion*'i teksti kirja pannud XII saj. lõpul keegi munk Strata Florida tsistertslaste kloostri Kesk-Walesis. Mõnede uurijate hinnangul on "neli haru" kirja pandud ühe ja sama inimese poolt, ülejäänud lood aga pärinevad mitmelt üleskirjutajalt. Tõenäoliselt käibisid nad enne kirjalikku jäädvustamist pikka aega suuliselt.

Kirjandusteadlane Eric Hamp seostab sõna *mabinogi* keldi mütooloogia päikesejumala Maboniga, kelle raidkuju on leitud Põhja-Inglismaalt. "Nelja haru" tegelaste, üleloomulike võimetega Pryderi, Brani, Rhiannoni ja Manawydani taga on püütud näha kunagisi keldi jumalaid. Mõned tegelased on iiri päritolu ja võib oletada, et osa *Mabinogion*'i ainekust pärineb varajastelt goideli sisserändajailt Dyfedis ja Gwyneddis, kus lugude tegevus enamasti aset leiab. Sõna *mabinogi* algset tähendust on tõlgendatud ka "(noore) kangelase loona"; hiljem mõisteti selle all lihtsalt "lugu"⁶.

"Macsen Wledigi unenäo" ja "Lluddi ja Llefelyse" tegevus toimub roomlaste invasiooni ajajärgul, kaks järgnevat juttu — "Culhwch ja Olwen" ning "Rhonabwy unenägu" — kõnelevad kuningas Arturist. Need on varaseimad säilinud Arturi-lood kõmri kirjanduses, mida pole mõjutanud Mandri-Euroopa hilisemad versioonid.

---

⁶*Mabinogion*'i nimetus on õigupoolest ekslik; selle tõi käbele teose tõlkija Charlotte Guest XIX sajandil, tõlgendades seda mitmuse vormina sõnast "mabinogi". Originaalis esineb sõnakuju *mabynnogyon* vaid ühel korral. U. T.

Mabinogion'i kolm viimast jutustust — “Allikanaine”, “Pere-dur, Efracgi poeg” ja “Gereint, Erbini poeg” — on tõenäoliselt kõige hilisemad ja neis on nähtud prantsuse kurtuaasse kirjanduse mõjutusi.

Luule

1177. a kutsus Lõuna-Walesi valitseja Rhys Cardigani kindlusesse kokku Walesi bardid, rändlaulikud ja harfimängijad. Toimus esimene *eisteddfod*, mis tähendabki laulikute kokkutulekut, koosistumist (*eistedd* ‘istuma’). Esimese *eisteddfod*'i ülesanne oli koguda kokku bardide ordu liikmed: selline ordu eksisteeris Walesis ligikaudu tuhande aasta vältel. Ordu kaitses elukutselisi luuletajaid isehakanud värsiseppade eest, töötas välja ja kinnitas luulereegleid. Bardiks saamiseks tuli läbida õpipoisiaeg, hiljem loodi ka vastavad koolid.

Luuletaja oli õukonnas olulist osa etendanud juba sajandeid. XII saj. lõpuks olid kujunenud kolm erinevat õueluuletaja astet: õuepoet (bardd teulu), laulumeister (pencerdd) ning lõbustustening naljameister (cerddor).

Selle ajajärgu luuletajaid on hakatud tähistama üldnimetusega “üsna varased luuletajad” (*Y Gogynfeirdd*); paralleelselt käib nimetus “vürstide luuletajad” (*Beirdd y Tywysogion*). Neist varasem on Meilyr Brydydd (loomeaastad 1100–1137), kes oli Gruffudd ap Cynani õueluuletaja. Tema tuntuim luuletus on Gruffuddile pühendatud eeleogia, mis kõneleb Gwyneddi taassünnist. Luulevormina kasutab ta 20–40 9-silbilisest värsireast koosnevat *awdl*'i.

Esimesi *Y Gogynfeirdd*'i esindajaid ühendab VI–VII saj. *Y Cynfeirdd*'i poeetidega arhailiste sugemetega keelekasutus ja soosijate ülistamise tava. Lahknevus ilmneb suuremas kodumaateadlikkuses ja religioossete sugemete kasvus.

Meilyri koha Gwyneddi õukonnas päris tema poeg Gwalchmai ap Meilyr (loomeaastad 1130–1180). Gwalchmai pühendas luuletusi nii vürst Gruffuddile, Gruffuddi pojale Owainile, viimase poegadele Dafyddile ja Rhodrile kui ka Powyse viimasele valitsejale Madog ap Mareuddile. Tema isa oli järginud traditsioonilist luulelaadi, Gwalchmai seevastu tõi käibele mitmeid uuendusi, pöörates sealhulgas oma luules esimesena tähelepanu loodusele.

Tema tuntuim luuletus on "Rõõm" (Gorhoffedd), milles ta kirjeldab merd, linde ja jõgesid ning kõneleb oma tunnetest daamide vastu. Üldiselt on Gwalchmaile omane jutustav, lüüriliste sügemetega stiil.

Gwalchmail omakorda oli kolm poega — Meilyr ap Gwalchmai, Einion ap Gwalchmai ja (oletatavasti) Elidir Sais. Esimesest on vähe andmeid, säilinud on mõned ta religioossed luuletused. Einionilt (loomeaastad 1203–1223) on teada Nesta-nimelisele neiuale pühendatud eelegia, katkend Llywelyn ap Iorwerthile pühendatud luuletusest ja kolm religioosset luuletust. Einion väljendab sõjavastasust ja kõneleb kiitvalt kloostrielust. Ta ülistab ka õukonnapidustusi ning jahiretki, ent tema loomingus domineerib siiski religioosne element. Elidir Sais, kelle suguluses Gwalchmaiga on kaheldud, oli Llywelyn ap Iorwerthi poliitika suhtes kriitiline ja siirdus hiljem Inglismaale pagulusse, millest ka tema hüüdnimi "Sais" 'inglane'.

Üldiselt aga kujunesid õueluuletaja ja vürsti vahel välja tihedad sidemed: poeet võitles vürsti kõrval lahingus, oli tema käskjalg, viibis õukonnas valitseja lähedal, sai oma soosijalt kingitusi ja ülistas vastutasuks tema vaprust ning suuremeelsust.

Harvad polnud ka juhud, et vürst ise luuletas. Tuntuim neist on Howel ab Owain Gwynedd (surn. 1170), kes oli Gwyneddi valitseja Owaini vallaslaps. Luules astus ta välja inglaste vastu, elus aga võitles nende poolel nii Gwyneddi kui ka Lõuna-Walesi vürsti Rhys ap Gruffuddi vastu. Ta langes oma kahe poolvenna vastu sõdades ja tema elulugu näib täiel määral kinnitavat Gerald'i tähelepanekuid Walesi rahva vähesest usaldatavusest ja reetlikkusest. Erinevalt kutselistest õuelaulikutest ei pidanud Howel järgima kindlakskujunenud ülistusnõudeid, vaid piirdus endale meelepäraste teemadega. On arvatud, et Howeli loomingut on mõjutanud prantsuse luule; temalt endalt on saanud mõjutusi mitmed hilisemad kõmri luuletajad.

XII saj. lõpu väljapaistvamaid poeete on Cynddelw Bryddydd Mawr (loomeaastad 1155–1200), kes pärines Powysest. Cynddelw pühendas luuletusi killustatud Powyse juhtidele ja on ülistanud kõigi kolme Walesi riigi, Gwyneddi, Powyse ja Deheubarthi juhte. Elu lõpul lõi Cynddelw religioosset luulet; säilinud on mõned tema lembeluuletused. Cynddelw kasutas kahte traditsioonilist luulevormi *awdl'* ja *englyn'*, peaaegu ainsa *Y Godynfeirdd'*

esindajana sageli kombineeritud kujul. Tema oodides on tunda Taliesini ja Aneurini mõjutusi.

Gwyneddi õueluuletaja Llywarch ap Llywelyn (loomeaastad 1173–1220) pooldas Walesi ühendamist ja tema loomingus kajastuvad arvukad sisesõjad. Meieni on veel jõudnud mõned tema armastusluuletused ja luuletused loomadest. Luulevormina kasutas ta *awdl'*i.

Llywarch ap Llywelyni arvatav poeg Dafydd Benfras ülistas samuti Gwyneddi valitsejaid. Sõdurina oli Dafydd (loomeaastad 1230–1260) vahetuks tunnistajaks nii Gwyneddi võitudele kui kaotustele. Llywelyn ap Iorwerthi surmast masendatuna lõi ta kolm eeleegiat, kus nimetab maad mädasooks, mis parimad mehed oma sügavusse imeb. Dafydd langes lahingus; tema elule ja loomingule on pühendanud eelegia Bleddyn Fardd (loomeaastad 1268–1283), kellelt on teada veel viimase Walesi vürsti Llywelyn ap Gruffuddi mälestusele pühendatud pikem luuletus.

Llywelyni hukkamisele pühendasid luuletusi paljud poeedid; neist tuntumaid on Gruffudd ab yr Ynad Cochi eelegia.

Vürstide ajajärgu lõppedes säilisid selle ajastu luuletraditsioonid veel kaua. Jätkati soosijate ülistamist, oluline osa luuletajate loomingus oli loodus- ja armastuslüürikal. Sõnavara oli rikkalik, kasutati rohkesti arhailisi vorme ja liitsõnu.

Dafydd ap Gwilym

Keskaegse kõmri luule suurkuju on Dafydd ap Gwilym (u 1320–1370). Dafydd sündis Kesk-Walesis Aberystwythi lähedal. Tema suguvõsa positsioon oli üsna silmapaistev; Dafyddi esivanemate hulka kuulus ka XII saj. alguse luuletaja Cuhelyn Fardd.

Dafydd ap Gwilym valdas suurepäraselt kõmri keelt, sulandades oma värssidesse ka prantsuse sõnu. Traditsioonilistesse luulevormidesse tõi ta arvukalt uuendusi. Ta eelistas *cywydd deuair hirion*-vormi, mis hõlmab 15 kuni 100 seitsmesilbilist paarisriimidega värsirida, kus vahelduvad rõhulised ja rõhuta lõppsilbiga riimid.

Dafydd ap Gwilym on eelkõige armastus- ja loodusluuletaja, teised levinud teemad — soosijate kiitmine ning religioossed motiivid — on tema loomingus tagasihoidlikumal kohal. Ta lembelüürikas esineb muide populaarne armukadedada abielumehe mo-

tiiv. Loodusel on Dafyddi luules oluline osa — mitmes luuletuses saadab ta sõnumiviijana oma südamedaami juurde linde, loomi või isegi kalu. Eriti kiindunud on luuletaja lindudesse. Kirikusse on Dafyddi suhtumine mõnikord naljatlev ja parodeeriv, üldjoontes aga igati lojaalne. Dafydd ap Gwilym on loonud ka elegiaid oma sõpradest luuletajate surma puhul.

Tema uuendused põhjustasid traditsioone järgivate luuletajate vastuseisu, kuid leidsid samas rohkesti matkijaid. Dafydd kasutas rikkalikku metafoorikat ja personifitseerivaid võrdlusi, *dyfalu*. Tema meelisivõtteid on *sangiad* — värsirea katkestamine ühest sõnast või tervest lausest koosneva kiilundiga, mille oskuslik rakendamine kujunes pärastpoole oluliseks nõudeks kõrgele tasemele pretendeerivas kõmri luules.

Dafydd ap Gwilym rändas palju, kuid eelistas viibida Kesk-Walesis. Tal oli palju sõpru kaasaegsete luuletajate seas, kellega ta vahetas luuletusi, milles diskuteeris uuenduste üle. Dafydd ei loobunud täielikult traditsioonilistest luulevormidest ning ülistas vahetevahel ka soosijaid, kellest olulisim oli Ifor ap Llywelyn.

Dafydd ap Gwilymit võib lugeda tõeliseks revolutsionääriks kõmri luules, millel oli XIV sajandiks kujunenud juba omad vanaad traditsioonid. Oletatavasti on Dafydd ap Gwilym maetud Strata Florida kloostriisse; teistel andmetel puhkab ta põrm Talley Abbeys Carmartheni lähedal Lõuna-Walesis.

Dafydd ap Gwilymi luuleuuendusega läks kaasa ta sõber Gruffudd Gryg (loomeaastad 1357–1370), kellelt on säilinud armastuslühirikat, palveid, oode ja väitlusi. Gruffuddile kuulub üks väheseid mereluuletusi vanemas kõmri kirjanduses: naastes Hispaaniast, Santiago de Compostelast, palub ta laevahukku kartes külma ja tormist aprillikuist merd, et rahulik maikuu rutem saabuks.

Dafydd ap Gwilymi järgijate hulka kuulub ka Gruffudd ab Adda ap Dafydd (loomeaastad 1340–1370), kes on tuntud eeskätt lembeluuletajana. Tema loomingust on säilinud vaid kolm luuletust. Gruffudd langes omaenda sugulase käe läbi ja Dafydd ap Gwilym kirjutas tema surma puhul elegia, kus nimetas teda “armunud kuldseks ööbikuks”.

Tuntumatest Dafyddi uuenduste järgijaist tuleks veel nimetada Sypyn Cyfeiliogi, kelle loomingust on teada mõned armastusluuletused.

Paljud poeedid jäid ometi truuks traditsioonilisele *awdl'*ile. Kuna Dafydd ap Gwilymi ja teisi luuleuendajaid "üsna varaste luuletajate" hulka ei arvata, siis peetakse suurimaks *Y Gogyn-feirdd'* esindajaks peale Walesi iseseisvuse kaotust Gruffudd ap Maredudd ap Dafyddi (loomeaastad 1352–1382). Gruffuddil olid suured maavaldused Anglesey saarel ning paljud tema luuletused ongi pühendatud kodukohale. Ta on loonud ka lembeluulet, kus kirjeldab detailselt daamide ilu ja riietust. Kui Walesi tabab XIV sajandi keskel kogu Euroopat vallanud katkulaine, on luuletaja sügavalt puudutatud noorte inimeste surmast ning elurõõmu ja surma vahel valitsevast kontrastist. Gruffuddi tuntuim luuletus on Gwenhwyfari-nimelisele neiule pühendatud eeleogia.

Viimaste "üsna varaste luuletajate" hulka kuulub Llywelyn Goch ap Meurig Hen (loomeaastad 1350–1390), kes ülistas traditsiooniliselt oma soosijate vaprust, mida need ilmutasid Saja-aastase sõja lahingutes Prantsusmaal. *Awdl'*i kõrval kasutas ta ka Dafyddi poolt kasutusele võetud *cywydd'*i ning neid luuletusi on hinnatud märksa kõrgemalt, eriti luuletaja eelegiat, mis on pühendatud tema armastatule Lleucu Llwydiile.

Nii uusi kui vanu luulevorme kasutab veel Iolo Goch (1320–1398), kes pärines Clwydi orust Põhja-Walesis. Ta pühendas luuletusi paljudele ülikutele, sealhulgas Tudorite dünastia esindajatele, ent ka Owain Glyndwile, suurimale kaasaegsele Walesi vabadusvõitlejale. Üsna erandlikult selle ajajärgu kõmri kirjanduses kirjeldab ta luuletuses "Tööline" (*Y Llafurwr*) lihtsa talupoja elu. Lisaks on ta loonud lembelüürikat, religioosset luulet ja eeleogia Dafydd ap Gwilymi surma puhul.

Vähehaaval asendus vürstide ajajärgu luule nn "ülikute luulega" (*Beird yr Uchelwyr*). Täpse piiri tõmbamine kahe perioodi vahel oleks aga üsna meelevaldne.

*

Poliitiliselt kulgesid XIII sajandi lõpp ja XIV sajand Walesis üsna rahulikult, ehkki juba 1290. a üritati inglaste ülemvõimu murda. Mõningatel andmetel olevat selles ülestõususes hukkunud 4000 kõmri. Tõsine vastuhakk toimus 1294. a; olukord oli nii tõsine, et kuningas Edward oli sunnitud edasi lükkama sõjakäigu Prantsusmaale. Kuid need ja järgnenud ülestõusused lõppesid lüüa-

saamisega. 1316. a toimus väiksem vastuhakk Llywelyn Brani juhtimisel. Kuningas Edward II saatis seda maha suruma Herefordi ja Sussexi krahvid. Llywelyn, tema naine ja lapsed vangistati ning viidi Londoni Towerisse.

Giraldus Cambrensis täheldas, et Walesi rahvas on harjunud sõjaga ega tunne peaaegu üldse kaubandust. XIV saj. keskel elavnes kaubandus siiski märgatavalt. Mitmed linnad (näiteks Shrewsbury ja Carmarthen 1332. a) omandasid laadapidamisõiguse ja muutusid olulisteks kaubanduskeskusteks.

XIV saj. keskel Walesi tabanud laastav katkuepideemia jättis paljud külad inimtühjaks. Arvatakse, et "musta surma" ohvriks langes kolmandik kuni pool elanikkonnast. Katku järel valitsenud tööjõupuuduse tõttu tõusid aga töötasud, mis lihtrahva elujärge mõnevõrra parandas.

Suhteline rahu valitses Walesis XV saj. alguseni, mil Owain Glyndwri juhitud ülestõus pööras Walesi ajaloos uue lehekülje.

Kirjandus

- Bradley, A. G. 1902. *Owen Glyndwr and the Last Struggle for Welsh Independence, With a Brief Sketch of Welsh History*. New York—London: The Knickercocker Press
- Davies, J. 1993. *The Welsh Language*. Cardiff: University of Wales Press
- Gerald of Wales 1978. *The Journey Through Wales and The Description of Wales*. Transl. and with an Introduction by L. Thorpe. London: Penguin Books
- Gwasg Prifysgol Cymru 1935. *Dafydd ap Gwilym*. Cardiff: University of Wales Press
- Gwasg Prifysgol Cymru 1947. *Gerallt Cymro*. Cardiff: University of Wales Press
- Lambert, D., R. Gray 1991. *Kings and Queens of Britain*. Glasgow: Harper & Collins
- The Mabinogion*. 1991. Transl. by G. Jones and T. Jones. London: Dutton & Dent. (Everyman's Library)
- Rhys, J., D. Brynmor-Jones 1982. *The Welsh People: Chapters on Their Origin, History and Laws, Language and Characteristics*. New York: Greenwood Press
- Rollleston, T. W. 1993. *Celtic*. London: Studio Editions. (Myths and Legends Series)

Walesi ajaloost ja kirjandusest

- Stephens, M. 1986. (Ed.) *The Oxford Companion to the Literature of Wales*. Oxford: Oxford University Press
- Stephens, T. 1901. *Welshmen: A Sketch of Their History from the Earliest Times to the Death of Llywelyn, the Last Welsh Prince*. London—Cardiff: Tudor Printing Works
- Stone, G. 1915. *Wales: Her Origins, Struggles and Later History Institutions and Manners*. London: George Harrap & Co.
- Williams, G. 1992. *An Introduction to Welsh Literature*. Cardiff: University of Wales Press

SIIRI MERILA-HUBBARD (sünd. 1959. a), lõpetas Tallinna Pedagoogilise Instituudi 1981. a, seejärel töötas Tallinna Polütehnilise Instituudi raamatukogus ja automaatika kateedris. Alates 1991. a elab Inglismaal Walesis.

Peet Aren. ***
(1920)

EBASTABIILSUSE FILOSOOFIA

Ilya Prigogine

Tõlkinud Triin Kallas

Sõnal "ebastabiilsus" on imelik saatus. Seda kasutatakse mõnikord kergelt negatiivse alatooniga, justkui see oleks miski, millest tuleb üle saada. Tegelikult võeti see termin kasutusele üsna hiljuti. Mõnikord kasutatakse seda füüsikas, et kirjeldada lihtsat, kuid püsivat nähtust: kui panna võnkuma pendel, mille raskus on allpool, peatub see viimaks algasendis, s.t nii madalal kui võimalik. Aga on üldteada, et kui pendlit hoida tagurpidi, võib see kukkuda paremale või vasakule; ning piisab väga väikesest vibratsioonist, et panna ta kukkuma ühele ja mitte teisele poole.

See fenomen on silmanähtavalt lihtne ja tõenäoliselt teada juba aastatuhandeid — tõepoolest, varased teosed mehaanikast näitavad, et kõik uurisid pendli liikumist eriti detailselt. Ometi on väga vähe kirjutatud ümberpööratud pendlist. Ebastabiilsuse mõiste on mõnes mõttes olnud ideoloogiliselt alla surutud, kuna see viib meid väga tähtsate, tõsiste probleemide juurde.

Esimene neist on ennustamise probleem. On selge, et kui ma võtan pendli ja panen ta võnkuma, võib ette näha, mis juhtub: ta pöördub tagasi minimaalse võnkumiseni (s.t jääb seisma). Kui ma aga hoian pendlit ümberpööratult, on väga raske ennustada, kas ta kukub paremale või vasakule — see oleneb fluktuatsioonidest. Niisiis on meil ühelt poolt midagi ennustatavat ja teiselt poolt midagi, mis seda pole. Siinkohal jõuame determinismi küsimuseni. Minimaalselt võnkuv pendel on deterministlik objekt: me teame, mis juhtub. Ent "pea peale" pööratud pendli küsimus toob mängu mitte-deterministliku objekti.

The Philosophy of Instability. — *Futures*. August 1989, pp. 396–400.

Erinevus deterministlike looduseaduste ja nende vahel, mis seda pole, viib meid üldisemate probleemide juurde, mille kohta püüan tuua mõned üldised järeldused.

INIMENE JA LOODUS

Esiteks küsime endalt, miks tänases loodusteaduses käib jutt ebastabiilsusest, kui varem räägiti determinismist. Ebastabiilsus on mingil moel asendanud determinismi. Ebastabiilsusega tutvumine loob meile selgema pildi inimese tegevusest looduses ja võimaldab seega inimkonda loodusega täielikumalt ühte liita. Tutvumine ebastabiilsuse, ennustamatuse, järelikult lõppkokkuvõttes aja kui põhilise muutujaga, on vägagi tähtis praeguse kultuurilise killustatuse vähendamisel ühiskonnateaduste ja loodusteaduste vahel.

Miks muudab see mõiste inimese suhet loodusega? Deterministlikus maailmas on loodus kontrollitav, inertne objekt, mis allub meie tahtele. Kui aga loodus on põhiolemuselt ebastabiilne, peame temasse suhtuma austusega, kuna me ei saa ennustada, mis võib juhtuda.

Teiseks jõuame ebastabiilsuse mõistega tutvudes teaduse üldisema mõistmiseni, avades rohkem 17. sajandi, lääneliku teaduse sünni ajastu kultuurikonteksti. Sel moel juhib teadus meid universaalsema sõnumini, arvestades enam teiste tsivilisatsioonide kultuuritraditsioone.

Tänase maailma kultuurielu iseloomustab killustatus. Raamatus, mis oli USAs väga populaarne, kirjutas Allan Bloom, et teadus on materialistlik, reduktsionistlik ja deterministlik ning et selles pole kohta ajal (Bloom 1987). Allan Bloomi lähenemine on rakendatav 20–30 aasta tagusele teadusele, kuid ei kehti tänapäeva teaduse puhul, mis pole ei materialistlik, reduktsionistlik ega deterministlik.

LEIBNIZ JA EBASTABIILSUSE KÕRVALDAMINE

Et mõista teaduse arengut, peame enesele teadvustama, et teadus on kultuurinähtus, mis on tekkinud teatud kultuurikontekstis.

Kuulsaim tunnistus sellest on ilmselt vaidlus Leibnizi ja Newtonit esindanud Clarke'i vahel. Leibniz heitis Newtonile ette kujutlust maailmast, kuhu Jumal pidavat aeg-ajalt naasma, et seda täiustada. Ta väitis veel, et Newtonil on Jumalast halb arvamus, kuna Ta pole nii võimekas kui hea Šveitsi kellassepp, kes võib endaloodud süsteemi ühe korraga käima panna ja töös hoida seda uuesti kohendamata.

Leibnizi maailmakontseptsioon sai võitu newtonliku üle. Leibniz apelleeris Jumala igavesele kõigeteadmisele, mis tähendas, et Jumalal pole vaja Maale tagasi pöörduda. Ta uskus, et teadus jõuab ühel päeval samasuguse kõigeteadmiseni — et teaduse abil õnnestub teadlastel tõusta jumaliku tarkuse kõrgusele. Jumaliku tarkuse jaoks ei ole erinevust mineviku ja tuleviku vahel, kuna kõigeteadjale eksisteerib vaid olevik. Nendel tingimustel oli aja väljajätmine vältimatu, tõestades, et oleme saavutamas pooljumalikku tarkust.

Just klassikaline ideoloogia tegi tasakaalustatud pendlist huviobjekti ja tasakaalustamata pendlist ebaloomuliku asja, mida tuleb mainida vaid kui kurioosumit ja kui võimalik, teadusest kõrvaldada. Kuid selles igavikukontseptsioonis polnud muidugi kohta üksikjuhtudele, samuti nagu nn Newtoni-lähenedes polnud kohta uuendustele. Materia oli lihtsalt liikuv mass, liikumine igikestev — sellel polnud algust ega lõppu. Sellest hetkest alates ei võinud olla ei üksikjuhtusid ega ajalugu.

Ebastabiilsuse kõrvaldamine, pöördumine determinismi ja aja eitamine kujundasid kaks maailmanägemise viisi:

* maailm, mida näeme enda ümber — see on Leibnizi järgi reguleeritud automaat, mis on alatises liikumises; ning

* kujutlus maailmast, mille saame iseend jälgides — see on välisilmast küllalt erinev, nagu Bergson on öelnud:

“Ma usun, et kogen igal eluhetkel loovust” (Bergson 1975).

Selle mõjul väljendab kogu inimtegevus nagu ka kogu kirjandus ebakindlust homse suhtes ja tuleviku tõlgendusi. Tänapäeval, mil füüsika teeb katset ebastabiilsust meie maailmapilti liita, on maailm, mida näeme enda ümber, ja maailm, mida näeme enda sees, teineteisele lähenedes. See kahe maailma ühtekoondumine on ehk üks meie ajastu tähtsamaid kultuurisündmusi.

UUED AVASTUSED

Ebastabiilsusega tutvumine ei ole kindlasti 20. sajandi teaduslooa vaatenurga tulemus. Selle on põhjustanud rea eksperimentaalsete ja teoreetiliste avastuste kokkulangemine:

- * avastused tasakaalustamata struktuuride vallas, milles kujuneb iseorganiseeruv süsteem põhjustatuna pöördumatuse ja aja poolt;

- * eelmisest lähtuv aja konstruktiivse rolli avastamine; ning

- * uute ideede avastamine dünaamilisest, ebastabiilsest süsteemist, mis täielikult muudab meie ettekujutust determinismist.

Aastal 1986 kirjutas Sir James Lighthill, kes sel ajal oli Rahvusvahelise Rakendusemehaanika Ühingu president, et tahab oma kolleegide nimel vabandust paluda, sest on "kolme sajandi vältel haritud üldsust eksiteele viinud, kinnitades Newtoni süsteemil põhinevat determinismi, kuna 1960. aastal tõestati selle ebaõigsus." (Lighthill 1986: 35–50). See on hämmastav avaldus — kuigi me kõik teeme vigu ja vabandame nende pärast, on üpris ebaharilik, et keegi palub vabandust kogu teadlaskonna nimel selle eest, et on propageeritud väärarusaamu kolme sajandi vältel.

Need väärarusaamad on mägingunud põhirolli kõigis teadusharudes — loodusteadustes, meie ettekujutuses ühiskonnateadustest, majandusteadustest, filosoofiast, mis on loonud Kanti *problématique*'i, ja peaaegu kogu läänelikus mõtlemises, mis on olnud lõhestatud kahe kujutelma vahel — deterministlikust välisilmast ja sisemisest, mittedeterministlikust maailmast.

Lõpuks tuleks mainida avastusi elementaarosakeste vallas, mis näitavad, et materia on ebastabiilne, ning avastusi kosmoloogias, mis näitavad, et universumil on ajalugu, ehkki traditsiooniliselt ei võinud tal seda olla, sest universum oli tervik, sisaldas tervikut ja ajalool polnud tema jaoks tähendust. Järgnevalt vaatleme mõningaid selle arenguloo etappe.

Kõige lihtsamad ja seetõttu meile kättesaadavamad avastused kuuluvad makroskoopiliste, keemiliste ja atmosfääriliste nähtuste valdkonda. 19. sajandil sõnastati kuulus entroopia kasvu seadus — selles nähti enamasti vaid korratuse kasvu, kuna usuti, et ajakategooria tuleb kõrvale jätta. Taas on meie ees ideoloogiline

arusaam. Tuleb rõhutada, et teadus on ideoloogia — teaduski baseerub kultuuril ja tihti kasvavad uued olulised, teadust noorendavad küsimused välja teiste kultuurialadega seotud probleemidest. Usun, et teiste kultuurialade osalemine tänapäeva teaduses on lootustandev fakt. Esitatakse uusi küsimusi, mis viivad uute uuringuteni, mis omakorda haaratakse teaduse põhivooludesse.

KORD JA KORRATUS

Praegu me teame, et entroopia suurenemine ei ole korratuse suurenemine, kuna kord ja korratus tekivad samaaegselt. Kui me võtame kaks ühendatud anumad ja täidame need kahe gaasiga, näiteks vesiniku ja lämmastikuga, ning kui me soojendame üht ja jahutame teist, leiame, et temperatuuride erinevusest tingituna on ühes anumad rohkem vesinikku ja teises rohkem lämmastikku. Siin on meil tegemist dissipatiivsusega, mis tekitab korratust, samal ajal kui soojuse voog tekitab ka korda: vesinik ühele, lämmastik teisele poole. Kord ja korratus on lahutamatu seotud — üks tähendab ka teist. See on muutus maailmatunnetuses, mille tunnistajaks oleme tänapäeval.

Meie maailmanägemine oli pikka aega osaline. See oli nagu vaade, mis avaneb lennukilt näiteks Veneetsiasse saabudes — me näeme suurejoonelisi hooneid ja väljakuid ning imestame: "Milline ebatavaline struktuur!" Aga kui me oleme juba Veneetsias, näeme ka saasta ja moskiitosid — näeme mõlemat aspekti. Huvitaval kombel on kaasaegses kosmoloogias universum suurel määral — ütleksin isegi, põhiolemuselt — tekkinud korratusest, milles hõljub korrapära.

Nüüd me teame, et iga miljardi korrapäratu soojusfootoni kohta leidub üks elementarosake, mida peetakse võimeliseks nende hulgas korrapäraseid struktuure tekitama. Meie maailmatunnetus on muutunud dualistlikuks — korra ja korratuse aspekt eksisteerivad samaaegselt ja annavad meile erineva kujutluse universumist. Tasakaalu puudumine ei vii ainult korra ja korratuse tekkeni, vaid suurendab ka üksikjuhtumite toimumise tõenäosust, sest nendele avaneb siin rohkem võimalusi kui tasakaaluseisundis. Tasakaalustamata seisundit iseloomustavad mittelineaarsed võrrandid ja nendel on harilikult rohkem kui üks lahend. Me teame

nüüd, et igal antud hetkel on esile kerkimas uued lahendused: bifurkatsiooni fenomen juhib meid uute lahendusteni, tuues kaasa objekti uue ruumilis-ajalise organiseerumise. Näiteks keemiliselt kellaks nimetatakse nähtust, kui kõik molekulid muutuvad üheaegselt siniseks, siis veidi hiljem punaseks, siis siniseks, ja jälle punaseks.

Niisiis võivad molekulid omavahel suhelda. Tasakaaluta olekus kasvab molekulide käitumise koherentsus väga suurel määral võrreldes tasakaaluseisundiga. Tasakaalus võib molekul näha ainult oma lähimaid naabreid. Väljaspool tasakaalu võib süsteem näha süsteemi tervikuna. Võiks peaaegu öelda, et tasakaalus on materia pime, väljaspool tasakaalu saab ta nägijaks. Seetõttu on tasakaalustamata süsteemis olemas juhtumid, fluktuatsioonid, mis valmistavad juhtumeid ette, ning toimub süsteemi mõõtmete avardamine, suureneb tundlikkus välisilma suhtes, tekib ajalooline perspektiiv, s.t võimalus teiste, võib-olla täiuslikumate organiseerumisvormide esilekerkimiseks. Ja peale selle tekib uute fenomenide kategooria, mida kutsutakse atraktoriteks.

Kui me liigutame pendlit, pöördub see lõpuks tagasi ühte punkti — see on punkti atraktor, keemiliste kellade puhul räägime aga perioodilistest atraktoritest. Hiljem avastati hoopis keerulisemad atraktorid — veidrad atraktorid, mis vastavad mitmele punktile. Süsteem liigub ühest punktist teise — see on stabiilsuse ja ebastabiilsuse segu. Paljude füüsikute, keemikute, meteoroloogide ja ökoloogide huviobjektiks on huvitav asjaolu — nimelt on meie keskkond, meie kliima, meie ökoloogia ja isegi meie närvisüsteem mõistetavad ainult selliste süsteemide valguses, mis on ühtaegu stabiilsed ja ebastabiilsed. Nad on määratletud veidrate atraktorite, järelikult stabiilsuse ja ebastabiilsuse segu poolt, ja seetõttu on raske ennustada, mis juhtub tulevikus.

AUSTA, ÄRA KONTROLLI

Ebastabiilsuse tunnistamine ei tähenda, et sellised süsteemid on teadusele kättesaamatud. Me ei ole valinud maailma, mida kirjeldame, me oleme sündinud kindlasse maailma ja peame seda võtma niisugusena, nagu ta on, vältides nii palju kui võimalik oma *a priori* tundeid. Meie maailm on ebastabiilne — see töö

demus pole alistumine, vastupidi, see on üleskutse läbi viia uusi eksperimentaalseid ja teoreetilisi uuringuid, mis arvestaksid meie maailma ebastabiilset loomust. Maailm ei ole ohver, mis on kutsunud meid end valitsema, meil tuleb teda austada. Me peame endale teadvustama, et ei suuda kontrollida meid ümbritsevat ebastabiilset maailma, nagu me ei saa kontrollida ühiskondlikke protsesse, nagu klassikalise füüsika ekstrapolatsioon meid uskuma pani.

Tasakaalustamata struktuuride avastamise ajal toimus pööre ka trajektooride uurimises. Praegu me teame, et paljude süsteemide trajektoorid on ebastabiilsed — veel kord esineb siin sõna “ebastabiilsus”, sest me võime toimuvat ette näha vaid lühikeseks ajaks. See lühike ajavahemik, mida kutsutakse ajahorisondiks ehk Ljapunovi eksponendiks, tähendab seda, et kindla aja möödudes kaob trajektoor meil käest ja me kaotame informatsiooni. Tuleb mees pidada, et meie teadmised on siiski veel piiratud aken kõiksusesse, ebastabiilsuse tõttu tuleb meil loobuda unistusest teada kogu tõde. Oma aknast tuleb meil seda kõike ekstrapoleerida ja oletada, millised võiksid olla selle maailma mehhanismid. Ebastabiilne maailm tähendab seda, et kuigi me võime lõpmata täpselt tunda algtingimusi, jääb võimatuks ette näha tulevikku.

Sellel on suur sarnasus kirjandusteosega: esimeses peatükis algab romaan hetkeseisu kirjeldusega, kuid on siiski avatud mitmete võimalikele arenguteedele ja selles ongi lõppeks lugemise nauding: avastada, missugust võimalikku arenguteed kasutatakse. Samamoodi pakub Bachi fuugas esitatud teema arvukalt arenguvõimalusi, mille hulgast helilooja on valiku teinud. Kunstilooming erineb paljuski klassikalisest maailmapildist, laienedes aga kogu füüsikale ja kosmoloogiale. Ebastabiilsus viib meid uue ratsionaalsuse juurde, mis teeb lõpu absoluutse kontrolli ideele ja ühes sellega lõpu igale võimalikule absoluutselt kontrollitava ühiskonna ideele. Reaalsus ei ole kontrollitav nõnda, nagu väitis varasem teadus.

NARRATIIVNE TEADUS

Tänapäeva teadusesse ilmub narratiivsuse algeid. Kadumas on senine dihhotoomia narratiivsusel põhinevate ühiskonnateaduste ja loodusseadustel põhinevate loodusteaduste vahel. Vana ideoloogia

gia järgi peeti üksikjuhtumeid — olgu see elu sünd või universumi sünd — peaaegu antiteaduslikeks. Selle parim näide on Asimovi kuuluis lugu (Asimov 1986). Kõrgeltarenenud tsivilisatsioon küsib raali käest, kuidas võita termodünaamika teist printsiipi. Raal vastab, et tal pole piisavalt andmeid, ning jätkab arvutamist miljoneid ja miljoneid aastaid, kuni pole enam inimesi ega midagi muud peale hiiglasuure raali, mis on otsetühenduses aegruumiga. Lõpuks saab raal aru, kuidas võita teist printsiipi, ja samal hetkel sünnib uus universum. Nüüd me mõistame, kuidas siseneb meie maailmapilti narratiivne element ehk sündmuse element.

Freud ütles: “Teaduse ajalugu on progresseeruva võõrandumise lugu.” Galilei näitas meile, et me pole Päikesesüsteemi keskmes. Darwin näitas meile, et oleme üks loom teiste hulgas. Freud näitas meile, et meie teadvus on vaid üks osa teda ümbritsevast mitteteadvusest. Teaduse ajalugu on võõrandumine — idee, mille leiame ka Monodi teosest (Monod 1972). Tänapäeva teistsuguses teadusekäsituses toimub ometi just vastupidine. Põhiliselt ebastabiilsusele ja loovusele toetuv universumis on inimkond mõnes mõttes jälle kord universumi fundamentaalseaduste keskpunktis.

See on ka tähtis tegur kahe tsivilisatsiooni vahelise kultuurilise killustatuse kaotamisel. Näiteks Hiina arendas välja mõjuvõimsa teaduse, kuid seal ei vaevatud kunagi pead kivi kukkumise uurimisega, sest loodusteaduste mõiste, seaduspärana, nagu meie neid vaatleme, oli Hiina tsivilisatsioonile võõras. Hiinlased nägid ühtset maailma, maailma, kus iga sündmus on teistega seotud. Ma loodan, et tänapäeva teadus säilitab lääneliku analüütilise tunnetuse, kuid tunneb muret ka globaalse, tervikliku perspektiivi pärast, eemaldudes klassikalisele kultuurile omasest killustatusest.

RISK JA VASTUTUS

On selge, et deterministlikus maailmas ei ole riski. Risk esineb maailmas, mida vaadeldakse teisiti, eriti inimeste maailmas. Ma ei hakka seda probleemi siin detailsemalt käsitlema, aga on selge, et kui minna tagasi teaduse põhialusteni sellest vaatenurgast lähtudes, on inimkonnale jäetud valikuvõimalus, ja valik tähendab eetilist vastutust. Valéry kirjutab: “Aeg on konstruktsioon.” Ma arvan, et see on täpselt nii. Aeg ei ole midagi varem valmis teh-

tut, mis avaneks üleiniplikule teadvusele. See on miski, mida luuakse igal hetkel. Inimkond võib selle konstrueerimisest osa võtta.

Kirjandus

- A s i m o v , Isaac 1986. The last question. — *Robot Dreams*. New York: Berkley Books
- B e r g s o n , Henri 1975. *The Creative Mind*. Totowa, NJ: Littlefield and Asams
- B l o o m , Allan 1987. *The Closing of the American Mind*. New York: Simon and Schuster
- L i g h t h i l l , James 1986. *Proceedings of the Royal Society*, A 407, London: Royal Society, pp. 35–50
- M o n o d , Jacques 1972. *Chance and Necessity*. New York: Vintage Books

ILYA PRIGOGINE (sünd. 1917), Nobeli keemiapreemia laureaat (1977), on Brüsseli Vaba Ülikooli professor. Käesoleva artikli aluseks on tema kõne Rooma Klubi 20. aastapäeva koosolekul Pariisis, 24.–28. 10. 1988.

IDEOLOGIA JA UTOOPIA: KAS UTOPISMI LÕPP?

Leonidas Donskis

Tõlkinud Küllike Saks

KAS UTOOPIATE LÕPP?

Kahekümnendat sajandit peetakse lõplikult täide läinud utopiate ajajärguks. Kahtlemata heidavad XX sajandi õudused tõepoolest uut valgust utoopilise mõtlemise algupärale ning eriti utopismi ohtlikele aspektidele nii inimkogemuses kui -käitumises. Totalitarismi, vägivalda ja orjuse moodsate vormide ajastul ei saa utopistlikud ideaalid enam kõlada paeluvalt.

Utopismi ülikriitiline hindamine, mis moodsas poliitilises filosoofias on nii laialt levinud, peegeldab uut liiki moodsat inimteadvust ja samas kahtlusi utoopilise teadvuse "sooja" (kui kasutada Blochi terminit) inimliku aluse suhtes. Et ajaloo ja kultuurina levivat inimlikku maailma käsitatakse vabal tahtel ja inimeste vabadusel põhinevana, siis näib utopism olevat tee, mis toob kaasa sotsiaalset konstruktivismi, projektide loomist eksisteeriva reaalsuse vastu ja inimvabaduse hülgamist koos selle ainulaadsuse ning ettearvamatusega. Maailmakuulsad antiutoopiad (või düstoopiad) nagu Zamjatini *Meie* (Мы), Huxley *Uus uljas maailm* (Brave New World) ja Burgess *Mehaaniline apelsin* (A Clockwork Orange) ründavad jõuliselt ja sädeleva geniaalsusega kõige hullemaid võimalikke utoopilisel mõtteviisil põhinevaid, niihästi sotsiaalset tegelikkust kui ka inimeste hinge konstrueerivaid ühiskondi ja sa-

---

Tõlgitud käsikirjast "Ideology and Utopia: The End of Utopianism".

muti utopistlikku žanri, võttes üle, kuid tümber pöörates selle konventsioone. Ilukirjanduses teevad nad sedasama, mida Popper, Hayek, Oakeshott, Dahrendorf ja teised liberaalsed mitteutopistlikud mõtlejad teevad akadeemiliselt.

Pole siis ime, kui vene filosoof Nikolai Berdjajev kirjutas pärast vene kommunismi reaalsuseks muutunud bolševistlikku *coup d'état*'d paguluses, et ilmselt on utopiaid peetud väga kergesti täideviidavaks (meie sajand on seda hirmuäratava kõnekusega näidanud) ning seetõttu on inimkonna kaitsmine nende edasise teostamise eest intellektuaalide kõrgeks kohustuseks (need Berdjajevi sõnad leidis Huxley motoks oma *Uuele uljale maailmale*). Hilisem Lewis Mumford, kes alustas oma varases töös *The Story of Utopias* utopilise mõtlemise innuka õpilasena, pidas utopiaid täideviidavateks luupainajateks.

Siiski leidub märke, mis näitavad, et utopism on endiselt elus ja terve. Kommunismi allakäiku ja langust, samuti nagu natsionaalsotsialismi ja fašismi lagunemist — kui viimast üldse saab tõeks pidada — ei saa kasutada tõenduse ega mitte ka näitena utopismi väidetavast suurejoonelisest läbikukkumisest. See on pigem märk fundamentaalsete, sakraliseeritud ideoloogiate suurest läbikukkumisest kui utopistliku teadvuse väidetavast möödapääsmatust hukulemääratusest.

Kuigi absoluutses mõttes on vaevalt võimalik ideoloogiaid utopiatest eristada (piisab, kui siinkohal meenutada Paul Ricoeuri olulist panust kaasaegsesse ideoloogia- ja utopiauuringusse: tema jaoks on ideoloogia ja utopia kultuurilise kujutlusvõime teineteist täiendavad ilmingud; vt Ricoeur 1982 ja 1986), tuleks nende vahel teoreetiliselt vahet teha, sest sellisel eristamisel on nii ideoloogiate kui utopiate võrdleval uurimisel suur tähtsus.

Nagu eespool öeldud, on utopism veel mitmes mõttes elus. Utopilist mõtteviisi on kasutatud uute radikaalsete mõtete kandjana. Samal ajal on utopilise teadvuse nähtused ikka veel niihästi poliitilise filosoofia kui ka ühiskonnateaduste akadeemilise huvi objektiks. Barbara Goodwini sõnastuses (Goodwin 1991: 537–538):

1960. aastate radikaalne poliitika tekitas uue huvi utopilise mõtteviisi vastu. Akadeemilisel tasandil on loodud palju uusi utopismi kommentaare. [---] On olemas ökoloogilisi utopiaid nagu Cal-

lenbachi ökotoopia (*Ecotopia*). Feministlikust liikumisest on tõusnud ka mitmeid ilukirjanduslikke utoopiaid, millest tuntuimad on LeGuini *The Dispossessed* (1974) ja Piercy *Woman on the Edge of Time* (1976). On tähelepanuväärne, et naised on kasutanud utopistlikke vahendeid feministlike ideaalide — näiteks leppimise ja hoolitsuse — väljendamiseks, mis ortodoksses “maskuliinses” poliitilises teoorias kuigi kergesti tunnustust ei leia. Peale selle usuvad feministid, et isiklik ongi poliitiline, ja vajavad seega oma ühiskonnakontseptsiooni täielikuks väljendamiseks seda laiemat haaret, mida võimaldab utopism. Säärased mõtlejad kasutavad utopistlikku laadi samadel põhjustel, mis panid More'i utoopia välja mõtlema: et teatud radikaalsed hüpoteesid ja püüdlused lükatakse järsult tagasi, kui neid esitada konventsionaalses vormis (sest nad ohustavad võimukaid huvigruppe), et ilukirjandus leiab laiema publiku kui poliitiline poleemika, eesmärgiks aga on ümberpööramine, ning viimaks sellepärast, et teatud tõesed väljenduvad kõige jõulisemalt sümboliliselt või näidete kaudu. Sellised on utopistliku mõtte eelised konventsionaalse poliitilise teooria ees ja põhjused lootuseks, et utoopiaid kirjutatakse ka edaspidi.

On tõepoolest liiga vara utoopiaile leinalaulu laulda või nende lõpust mõelda ja seda mitmel põhjusel. Esiteks tekib utopia marginaalse kogemuse ilminguna. Teiste sõnadega: piirkogemus ja perspektiiv kokku moodustavad utoopia kui ihaldusväärse tervikliku ühiskonna mudeli. Allasurutud vähemustel või ka suurte ühiskonnagrupidel, mis kannatavad enamuste/dominantsete rühmade sallivuse- ja paindlikkusepuuduse all erinevuste ning mitmekesisuse suhtes, mõistmise puuduse all teiste vajaduste ja ootuste suhtes ning viimaks retsiprookuse puudumise all inimeste ja rühmade vahel, on alati kaldumus oma ainulaadsust ja eksklusiivsust asendada uue ühiskonnakorraga, s.t sotsiaalse tervikuga.

Sellepärast nõuab niisugune asendamine üsna erisugust kujutlust terviklikust ühiskonnast. Selle kujutluse aluseks on tavaliselt põhimõte *pars pro toto*. Osa kaldub saama tervikuks; erand kaldub muutuma normiks; partikulaarne muundub seega univer-

saalseks¹. Seda võib öelda ka “võõras ja allasuruvus sotsiaalses tervikus” pettunud eliidi kohta.

Lühidalt: isolatsioon ja äärmine meeleheide võivad luua eksklusiivsuse müüdi. Niihästi surve kui meeleheite kogemine nõuab tavaliselt sümboolset kompensatsooni. On täiesti võimalik, et kaasaegset ajalooliselt uute väikeriikide messianismi — need riigid on väidetavalt “haprad”, äärmiselt haavatavad ja igavesti kannatavad —, milliste hulka kuuluvad ka idapoolse Kesk-Euroopa maad, põhjustab eelmainitud ja enamasti ajalooliselt põhjendatud ebaadekvaatsus eneseteadvuse või kollektiivse identiteedi ja sotsiaalse reaalsuse vahel. See ebaadekvaatsus on sageli nende riikide orientatsioonisteede aluseks.

Toon ühe näite. On oluline, et paljud idapoolse Kesk-Euroopa tagasivaatavad utopiad — mõnel juhul ka edasivaatavad — on loodud ilmse messianistliku rõhuga. Vene slavofiilide “Kolmas Rooma” ja Leedu uusromantikute “Põhjamaa Ateena” (viimast ideed arendas leedu päritolu prantsuse luuletaja Oscar Milosz) näivad toetuvat ühele ja samale Lääne kaasaegse tsivilisatsiooni eiramise ilmingule.

Teisisõnu näivad Ida-Euroopa rahvaste messianismil olevat ühised juured — antimodernism ja puristlik või etnotsentriline ideoloogia, mis on kaasnenud kõigi ebaõnnestunud moderniseerimiskatsetega selles piirkonnas: näiteks vene slavofiilide reaktsioon Lääne ja ühtlasi kaasaegsuse vastu, mis rõhutatult ilmnis nende ideoloogiliste vaidluste ajal zapadnikega (vene hegeliaanide-läänestajatega), tekkis negatiivse vastusena täieliku

---

¹Philip Bagby väljendeid kasutades oleks see hävitav **subkultuur**, mis kaldub lõhkuma kõiki sidemeid valitseva **kultuuriga** ja isegi seda asendama. Seega võib agressiivne, hävitav ja paljudel juhtudel marginaalne **subkultuur** küündida isegi kultuurilise konfiguratsiooni hierarhia kolmanda — Bagby järgi **superkultuuri** — astmeni. See põhimõistete asendamisele või isegi teadlikule segijamisele rajatud ühiskondlik-kultuurilise eneseteostamise loogika lubaks meil selgitada selliste mõistete liikumisseadusi nagu “proletaarne kultuur” (marksismi mõistelistes raamides) ja “feministlik kultuur” (feminismi mõistelistes raamides). See on puhas *pars pro toto* juhtum, mida kriipsutab alla nende liikumiste kaheldamatult marginaalne kogemus.

läänestamise, s.t moderniseerimise väljakutsuvale programmile, mille algatas Peeter Suur.

Kuulsa vene panslavisti Nikolai Danilevski ülimõjukas filosoofiline teos (Venemaa ja Euroopa, 1869) mitte üksnes ei aivanud ette morfoloogilist kultuurikontseptsiooni, mis on välja töötatud Leo Frobeniuse teostes *Ursprung der Afrikanischen Kulturen und Naturwissenschaftliche Kulturlehre* (Aafrika kultuuride päritolu ja loodusteaduslik kultuuriõpetus, 1898) ja eriti *Paideuma* (1921), samuti Oswald Spengleri teoses *Öhtumaa allakäik* (*Der Untergang des Abendlandes*, 1918–1922); see esimene tsivilisatsioonide võrdlevale uurimisele pühendatud töö Venemaal — ja võib-olla ka Euroopas — rõhutas Vene tsivilisatsiooni eraldatud, ajalooliselt ainulaadset tulevikuteed pärast Lääne tsivilisatsiooni, kui viimane kokku variseb ja oma elutsükliga lõpule jõuab.

Selle asemel et kasutada termineid “kultuur” ja “tsivilisatsioon”, kujundas Danilevski uue kultuurilis-ajalooliste tüüpide tähistusviisi ja peamiselt tsüklilisel lähenemisviisil põhineva teooria. Samal ajal tunnistas Danilevski ka Heinrich Rückerti teose *Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung* (Maailmaajaloo õpik orgaaniliselt esitatuna, 1857) inspireerivat mõju oma käsitlusele.

Sellest seisukohast pakub huvi ka moodsa Leedu näide. XX sajandi Leedus elas kujutus “Põhjamaade Ateenast” rahulikult kõrvuti mõõduka utopistliku konstruktsiooniga, mille kohaselt Leedu on tsivilisatsioonisild Ida ja Lääne vahel (Ida on kummalisel kombel sageli taandatud slaavi tsivilisatsioonile või lihtsalt Venemaa-ale). Tuleks märkida, et tsivilisatsioonide sünteesi kontseptsiooni — Ida ja Lääs — on arendanud leedu filosoof Stasys Salkauskis (eriti oma uurimuses *Sur les confins de deux mondes* (Kahe maailma piiridest)); teised leedu filosoofid, sealhulgas Salkauskise õpilane Antanas Maceina, on seda teravalt kritiseerinud. Tegelikult jõudis niihästi messianism kui ka kujutus ristilöödud rahvast leedu kultuuri poola romantismi kaudu.

Seetõttu saamegi osutada inimõtlemist, -käitumist ja inimeste vastastikust toimumist hõlmavais vormides ilmneva kaasaegse utopismi marginaalsele päritolule. Osa ühiskonnast (või selle marginaalne kiht) — Platoni “valvurid”, Marxi “proletariaat”,

feministide “naiselik hing ja kultuur”, mõne rahvuse messianistlikuna nähtud majesteetlik ajalooline missioon (viimane visioon on Ida- ja Kesk-Euroopa maade natsionalistliku või isegi reaktiivse *intelligentsia* looming) — kaldub rääkima kogu ühiskonna eest. Teiste sõnadega: osa kaldub esinema ja ennast väljendama tervikuna mitte terviku **kaudu**, mis viitaks mitmekesisusele ja paljumõõtmelisusele, vaid terviku **asemel**.

Järgmine põhjus utopismi tõsiselt võtta, millele osutada saame, on pigem metodoloogiline kui ideoloogiline. Metodoloogiliselt valitseb meie ajastut idealism või nominalism. Reaalne, “lihast ja verest”, iseennast loov ning ideid, suhtumisi ja seisukohti produtseeriv inimolend, keda “avastatakse” nii filosoofiliselt kui antropoloogiliselt, heidab väljakutset terviklikule ühiskonnale — või seda asendavaile nähtustele nagu “süsteem”, “struktuur” jne. Imselt kaasneb sellega tervikliku ühiskonna kui teoreetilise mõtte objekti kadumine.

Popperi kallaletungid holismile ja metodoloogilisele essentsialismile tema teostes *The Open Society and Its Enemies* (Avatud ühiskond ja tema vaenlased, 1945) ja eriti *The Poverty of historicism* (Historitsismi viletsus, 1957) püüavad jätta ei millegi muul kui holismil ja metodoloogilisel essentsialismil põhineva tsivilisatsioonilise dimensiooni peegeldumist filosoofias vaevu võimalikuks. Üksnes kaasaegses tsivilisatsioonisotsioloogias (mille probleemiasetuses langeb tsivilisatsioon kokku sümbolse kujundiga) on tsivilisatsiooniline perspektiiv jälle tähehdust võitmas (vt Kavolis 1986: 125–140).

On ütlematagi selge, et utopia iseenesest pole ei teadus ega teooria. Ent sihiks on rõhutada utoopilise mõtlemise elementide dispersiooni üle kogu kultuurivalla, kaasa arvatud selle maailma nähtuste teoreetiline liigendamine. Tegelikult toimivate utoopilise teadvuse elementide näiteks võib tuua igasuguste veel avastamata maailmanähtuste etteaimamist, rääkimata veel avastamata ruumi ja aja ootusest. (Minu probleemiasetuses käsitatakse etteaimamist utopistliku teadvuse teljena, kus “veel” viitab oodatava dimensiooni invariandile inim mõtlemises ja *Weltanschauung*’is.)

Nüüdsest peale tuleks rõhk asetada utopismile kui holismi ja metodoloogilise essentsialismi puhtale väljendusele. Tänapäeva maailmas, mis on kahtlemata läbi teinud killustumise ja partikula-

riseerumise, võib utopia (täpselt nagu Toynbee *Saviour with the Time Machine* (Lunastaja ajamasinaga) ilmnedu pigem kutsena inimliku ühtsuse ja solidaarsuse taaselustamiseks kui ühemõõtmelise sotsiaalse korra ja väidetava ühetaolisuse kehtestamisele, nagu seda paljud utopismi kriitikud on liialdatult kujutanud. Samal ajal võib kaasaegne utopia ilmnedu kutsena ületada inimlikku hüljatust ja lootusetust ning üksikisikut taas ühiskonnaga ühendada.

Utopia võib nagu oma kujud muutev Vana-Kreeka merejumal Proteus ilmnedu sotsiaalse kriitika uue vormina, mis on suunatud inimeste kasvavale emantsipeerumisele ja sellest tulenevalt ühiskondlik-kultuurilist pärandit, väärtuste hierarhiat ja põhilisi aksionormatiivseid dimensioone sisaldava traditsioonilise väärtussüsteemi eiramisele ja mittetunnistamisele. See tähendab, et utopia võib uuesti avastada mineviku ja anda sellele uue tähenduse või väärtuse.

Lühidalt võib utopiat mõista kui peaaegu ununenud holistlike ideaalide häält. Veel tähendab see, et utopiat võib defineerida vihjena püsivale pingele sotsiaalse harmoonia ja sotsiaalse konflikti vahel. See pinge näib olevat üks kaasaegsete sotsiaalteaduste ja poliitilise filosoofia võtmeprobleeme.

Utopiast, mis moodustab suure osa inimteadvusest, saab teatav inimkogemuse raamistik, mille kaudu mees või naine saab väljendada oma põhilisi eksistentsiaalseid vaateid ja ootusi; pole siis ime, et ühest küljest kutsu utopia modernismile ja lõppematule progressile, teisest küljest aga antimodernismile, mis seab halba valgusse niihästi progressimüüdi kui ka optimistliku usu selle maailma tulevikku, maailma, mida on defineeritud parimaks kogu universumis (viimane arvamus on tekkinud ilmselt Leibnizi *harmonia predestinata* kontseptsiooni lihtsustusena). Sellepärast elabki utopia kahenäolise Vana-Rooma jumala Janusena üle need, kes teda ühenäoliseks ja ühemõõtmeliseks nähtuseks pidades talle kadu kuulutavad.

KAHENÄOLINE JANUS

Utopiate uurimine nõuab vältimatult ranget ja täpset vahetegevist utopistliku teadvuse teoreetiliste või teaduslike ilmingute ja kunstilise kujutlusvõime vaba mängu vahel; viimane on aluseks niinimetatud kirjanduslikele utopiatele. Utopistliku teadvuse kõrvaleheidetud vormide päritolu ja nende sotsiokultuuriline lahknevus näib olevat utopiate uurimise võtmeprobleem.

Utopism kui ainulaadne meetod mõelda inimkogemuse ja sotsiaalse tegelikkuse üle ei kuulu täielikult ei kujutluse ega tõeluse valdkonda. See ei põhine kaasaegsel reaalsusel, kuid sellest hoolimata ei saa seda mõista ka ajalooliselt ja ontoloogiliselt piiratud inimmaailma täieliku hülgamisena. (Candide'i ja dr. Panglossi tagasipöördumine Eldorado majesteetlikult täiuslikust utopilisest kuningriigist küünilisse ja julma ajaloolisse maailma, nagu seda kirjeldatakse Voltaire'i teoses *Candide ou l'optimisme* (Candide ehk optimism), näib olevat utopilise ja ajaloolise maailma üpris keerulise ning mitmekülgse seose tahtlik kirjanduslik lihtsus.)

Seega ei tohiks sel lihtsal põhjusel utopiat taandada puhtalt ajaloolise tõeluse alternatiivsele visioonile (kuigi mitmed pealiskaudsemad utopistliku teadvuse kaasaegsed kriitikud on seda teinud), rääkimata selle väidetavast immanentsest revolutsioonilisest või konstruktivistlikust olemusest, milles on utopiat muide sageli süüdistanud liberaalsed mitteutopistlikud mõtlejad.

Pealegi "on selge, et utopism pole ideoloogia (hoolimata "ismist"), sest on välja mõeldud palju eri liiki utopiaid, parema ja vasakpoolseid ning ka neist kategooriaist välja jäävaid. See on ainulaadne viis mõelda poliitika ja ühiskonna üle, mis püüab leida täiuslikku, parimat või õnnelikemat ühiskonnavormi, laskmata end segada kohustustest eksisteerivate institutsioonide vastu." (Goodwin 1991: 533).

Seetõttu tuleks meeles pidada, et utopia ja ideoloogia vahele pole kerge ranget piiri tõmmata. Ideoloogia, Algis Mickunase definitsiooni kohaselt puhas tahtemetafüüsika ilming, kaldub alati tõde samastama reaalsuse tahtliku ja teadliku teisendusega (vt Mickunas 1992: 125–145). Ideoloogia sümboolse konfiguratsiooni ja eriti preskriptiivse diskursusena ilmutab end tööpoolest konstruktivistlikus raamistikus. Ratsionaalne konstrukti-

vism, kui kasutada väljendit, mida Hayek tarvitas utoopia, mitte ideoloogia defineerimiseks, peaks minu arvates olema ideoloogia oluline iseloomuomadus.

Edasi juurdub ideoloogia vastandina utoopiale sügavalt olemasolevas tegelikkuses, kuna utoopia sooviks enamasti ilmselt tegelikkuse eest põgeneda või "avastada" uut või peidetud tegelikkust. Ideoloogiad ilmuvad sotsiaalset reaalsust moodustava või ülalhoidva jõuna, samal ajal kui utoopiad jäävad pigem inimajaloo "stsenaariumi" ettevaatlikuks ja mõõdukaks paranduseks, saamata selle konstruktiivseks või revolutsiooniliseks teisenduseks.

Seega pole utoopiline maailm purifitseeritud taevane ega maine tõelus; see on pigem empiirilisel eksisteeriv sotsiaalne reaalsus või kui olla täpsem, pigem selle reaalsuse mudel, mida utoopia autor on kergelt parandanud, kui pahupidi pööratud maailm, nagu kaasaegsed utopismikriitikud upsakalt ja pinnapealselt on arvanud.

Mitte utoopiad, vaid nimelt reformatsiooni tõusev ideoloogia või *Weltanschauung* tegi Inglismaast selle, mis sai lähtepunktiks Thomas More'i *Utopias* rõhutatud ühiskonnakriitikale; kalvinistlik Genf jättis sügava mulje Johann Valentin Andreaele ja inspireeris teda looma nägemust *Christianopolis*'est; kogu oma utopistliku vormistuse varjus on Francis Baconi *Uues Atlantises* kirjeldatud Bensalemi saar James I aegse Inglismaa ideaalkujutis.

Kuigi üldtunnustatud utoopiate arv ulatub paljudesse tuhandesse (vt Sargent 1979), oleks vaevalt võimalik leida näidet, kus utoopia täielikult vastanduks olemasolevale tegelikkusele. Tegelikusest vaba utoopia kuulub pigem vabalt triiviva kujutluse kui teoreetilise arutluse või empiirilise uurimuse valda. Nagu eespool märgitud, ilmneb utoopia empiirilisel eksisteeriva reaalsuse ja selle veel avastamata osade aimatapiüüdmise mitmekülgse ja keeruka kombinatsioonina.

Ideoloogiate missiooniks ajaloolises maailmas on inimeste loomingle ja vastastikusele toimimisele mõtte või aksionormatiivse raamistiku andmine, samal ajal kui utoopiad eelistaksid sellesse raamistikku kriitiliselt suhtuda. Ideoloogiate kvintessentsiks võib pidada nende püüet teha ajalugu *per se* ja luua ajaloo tähendust. Erinevalt ideoloogiatest ilmneb utoopiate kvintessents

paroodias, satiiris ja kahtluses nihhasti ajaloo kui ka selle väidetava ratsionaalsuse üle (muidugi võivad utopiad olla ka ratsionaalsed). Oma loomuse ja sihi kohaselt on utopistlik mõtlemine pigem antiteetiline, s.t empiirilisel ja negatiivselt määratud kui konstruktivistlik.

Pole ime, et see on igasuguse sotsiaalse ja isegi kultuurilise kriitika alus. William Blake'i *Golgonooza* (tüvest *golgas*: kolju) on tööstusrevolutsioonieegse linna antitees; romantiline idee keskaja ainulaadse sünteesi elluärkamisest on teadlikult konstrueeritud moodsa kultuuri antiteesina; Lewis Mumfordi *Herman Melville*'is peegelduv nägemus uuest ameerika kultuurist (Poe, Whitmani, Thoreau ja Emersoni kultuurist) on antiteetiline XX sajandi tehnoloogilise tsivilisatsiooni suhtes.

Utopia on seega kaheldamatult paljutahuline ja paljukihiline ühiskondlik-kultuuriline nähtus. Selline utopistliku teadvuse vorm nagu antižanr, Morsoni terminit kasutades, oli satiirilises ehk mittetavapärases ja ümberpööratud ajaloonarratiivis olemas juba ammu enne "klassikaliste" või paradigmaatiliste utopistlike tekstide ilmumist (piisab sellest, kui meenutada näiteks iidseid Kreeka antitragöödiad või keskaegseid parodeerivaid grammatikaid ja liturgiaid). (Vt Morson 1981.)

Morsoni analüüsile ja eriti tema terminile "antižanr" tuleks utopismi kui kummutava ajaloolise narratiivi tekkeloo selgituses anda auväärne koht ja osa inimajaloo esitamisel kummutavas vormis, satiirilises ja parodeerivas raamistikus. Morsoni lähenemine võiks pakkuda uusi otsustamisaluseid klassikalise kirjanduspärandi, kaasa arvatud François Rabelais', Jonathan Swifti, Daniel Defoe meistriteoste hindamiseks. See võib heita uut valgust kaasaegsele *science fiction*'ile ja selle utopistlikule päritolule. Lühidalt, ajaloolise narratiivi võtmeprobleemi ei tohiks taandada üksnes historiograafiale. Näib, et siin on tegemist ajaloolise kujutlusvõime ja seega pigem metaajaloo kui empiirilise ajaloo küsimusega.

Utopilist mõtlemist kui nähtust pole tõepoolest kerge rangeisse žanripiiridesse paigutada. Kes oskaks tänapäeval selgelt vastata esmapilgul lihtsale küsimusele: kuidas žanriiseloому kirjeldades täpselt defineerida François Rabelais *Gargantua ja Pantagrueli* või Jonathan Swifti *Gulliveri reise* või Daniel Defoe *Robinson*

*Crusoe*d? Millisesse žanri nad kuuluvad? On need kirjanduslikud meistriteosed lihtsalt satiir (või kui täpsem olla, siis pamfletid)? Või on nad tõelised antiutoopiad? Või on nende autorid uute omapäraste tsivilisatsioonide antropoloogilise avastamise ettekuulutajad?

Utopiaal ja antiutoopial on ühised juured. Nende ühine olemus seisneb seda laadi tegelikkuse eiramises, mida kiputakse ainsaks kuulutama. Sel viisil esindab utopia alternatiivi põhimõtet. Samal ajal peaksime tegema teoreetilist vahet utopia ja antiutoopia vahel. Utopia balansseerib alati kujutusvõime ja tegelikkuse põhimõtete piiril (ta ei kuulu kunagi lõplikult ühe ega teise alla), kuna antiutoopia puhul on ülekaalus teine. Antižanrina on antiutoopial alati oma sihttekst (näiteks Samuel Butleri *Erewhon* — anagramm sõnast *nowhere* — versus More'i *Utopia* või Aldous Huxley *Uus uljas maailm* — versus Herbert Wellsi teaduslikud eliitutoopiad, sealhulgas *Ajamasin*). Algupäralt on see nii tekstuaalne kui intertekstuaalne nähtus.

Loomulikult pole utopiad empiirilisel kontrollitavad. Popperi epistemoloogias pakutud väljendit kasutades: nende petlikkus pole tõendatav. Et utopiatel puudub rangelt defineeritud empiiriline sisu, tähendaks nende vastu võitlemine võitlust tühja ruumiga. Utopistlikku mõtlemismeetodit põlatakse ka sellepärast, et see püstitab väiteid, mida pole võimalik empiirilisel tõestada, sest nad jäävad väljapoole käibivat kogemust.

Eelistaksin teha selget vahet antiutoopia ja düstooopia vahel. Viimane kaldub kritiseerima küünilist, inimsusevastast ideoloogiat (või mitmesuguseid moodsa sotsiaalse mütoloogia liike), mille varjus ühiskond saab õigustada või jaatada inimliku eneseväljenduse ja interaktsiooni perversseid vorme, kuna esimene tahab alati vabastada ühiskonda üpriski ohtlikest eelarvamustest ja naiivseist uskumustest, heites halba varju pigem sihttekstile kui ideoloogiale endale, mis on sedalaadi teksti peamine põhjus.

Orwelli 1984, Burgessi *Mehaaniline apelsin* ja Zamjatini *Meie* on düstoopiad, samal ajal on aga hulk hästituntud antiutoopiaid sügavalt seotud satiirilise kirjanduspärandiga. Teiste sõnadega: erinevalt antiutoopiast ja selle ajaloolisest taustast on düstooopia XX sajandi nähtus.

Antiutoopia ilmub hoiatusena liialt kaugele viivate ennustuste ja avastuste eest, mida pakub utopia. Seega viitab utopia oma usule inimõistuse, teadvuse ja teadmiste piiramatusse, kuna antiutoopia kaldub alati rõhutama inimeksistentsi, kogemuse ja mõtlemise ontoloogilisi ning moraalseid piiranguid. Mis tahes utopist, kes teostab oma projekti teoreetilises vormistuses, nagu ka too, kes teeb seda kirjanduslikult, jagab kindlasti moodsa historitsismi põhilist seisukohta, mida on selgesti väljendanud krahv Giovanni Pico della Mirandola.

Pico arvates võib inimene endast teha, mis talle iganes meeldib. (Kahtlustav utopismikriitik leiaks siin ilmse "utopistliku sotsiaalse konstrueerimise", rikastatud koitvast moodsast historitsismist, mis ilmutab end ontoloogiliselt paikapandud püsiva inimloomuse idee kõrvaldamise kaudu.) Sel juhtumil saab antiutoopiast utopia vastand: ta kaldub meelde tuletama haavatava, hapra inimliku tegelikkuse eest hoolitsemise vajadust. Utopia ja antiutoopia peamine erinevus seisneb niihästi põhiküsimuste ja rõhkude modaalsuses kui ka jutustaja rollis ja asukohas. Sellest veel edaspidi.

Lühidalt: antiutoopia on utopia tasakaalustaja — Januse üks nägu teise vastu. Poleks õige öelda, et utopia on üksnes purustav ratsionalistlik konstruktsioon või koletislik lagundav jõud, mis ohustab inimeksistentsi, selle spontaansust ja ettearvatust. Ilmselt poleks säärane lause teoreetiliselt piisavalt argumenteeritud, tal puuduks intellektuaalne vastutus.

Esiteks on vaja teha vahet lokaalse või lokaliseeriva ja teiseks globaalse või globaliseeriva utopia vahel. Utopiate väikesed ja ahta ulatusega eksperimentidel põhinevad kogukonnad pole vastutavad globaalsete poliitiliste protsesside ega nende hirmuäratavate tagajärgede eest. Teiseks näivad viited totalitarismile ja selle avaldustele natsionaalsotsialismis, fašismis ja kommunismis olevat nõrk alus teoreetilistele väidetele utopismi vastu.

On ütlematagi selge, et totalitarism koos oma rahvuslike variantidega on selleks liiga mitmemõõtmeline, komplitseeritud, ajalooliselt ja ideoloogiliselt põhjendatud nähtus, et teda ta väidetavasse utopistlikku raami suruda. Hannah Arendt on näidanud, et totalitarism on ilmunud uue ja spetsiifiliselt modernse valitsus-

vormina, mida ei tohiks traditsiooniliste rõhumisvormidega segi ajada (Arendt 1951).

Pealegi tuleb totalitarismi utopistlikku päritolu tõestada, mitte lihtsalt väita või kuulutada: ühest küljest ei piisa teoreetilise põhjenduse asendamisest retoorilise köitvusega, teisest küljest kõlab utopia ilmne segiajamine ideoloogiaga vaevalt kuigi veenva argumendina.

KAS UTOPISM ON HALB NÄHTUS?

Siiski võib tekkida paar küsimust: kas utopistlik mõtlemine on totalitaarse mõtlemise eriliik, mis käib kaasas ühiskonna "suletud" ja väljamõeldud loomusega? Kas on tegelikult olemas mingit põhilist sarnasust utopismi ja totalitarismi vahel?

Moodsad mõtlejad nagu Popper, Hayek, Oakeshott ja Talmon on karmilt kritiseerinud sotsiaalse struktuuri, poliitika ja valitsuse käsitlemist paljudes tuntud utopiates. Popper on avastanud utopistlikku raamistikku peidetud "ühiskonna seadistamise", mis ohustab ühiskonna ja inimolendi spontaansust ning mittemanimuleeritavat loomust. Hayeki arvates on utopiate "konstruktiivistlik ratsionalism" ühiskonna spontaanse arengu vastandiks. Oakeshotti väitel on ühiskonna aluseks traditsioonide orgaaniline juurdekasv, mitte tema ratsionaalne rekonstrueerimine ega revolutsioon.

Lühidalt on need kriitikud põhiliselt ühel meelel, et utopiat ei tohi segi ajada **moodsa ideoloogia rahvuslike versioonidega**, nagu ütleks Louis Dumont, rääkimata utopistliku teksti vaevalt mõistetavast äravahetamisest totalitaristliku praktikaga. Sellepärast näib Barbara Goodwini kriitiline hinnang — vähemalt siinkohal — päris õigena. Ta kirjutab (Goodwin 1991: 536):

Utopistlikku mõtteviisi saab nende kriitikute eest kaitsta mitmel moel: näiteks tõendades, et ratsionalistlikul lähenemisel ja pühendumisel ühele tõeale on voorusi, mis Popperi ja teiste empiristlikul, tükatisel, "avatud", *laissez-faire*-lähenemisel puudub. Peale selle võib näidata, et antitotalitaarsed ja antiutopistlikud mõtlejad petavad ennast, kui kujutavad liberaaldemokraatlikku ühiskonda paradigmaatilisel avatuna. Kõige kõnekamalt räägib Popperi tiraadi vastu võib-olla asjaolu, et enamik utopistlikke mõtlejaid pole tei-

nud ettepanekuid oma plaane revolutsiooni või sunduse abil ellu viia: kõige rohkem on utoopiale viivate teedena eelistatud haridust, väikese ulatusega eksperimenti või isegi demokraatlikku valikut.

Kuigi Goodwini kriitiline hinnang meie aja utopismist vabadele poliitilistele filosoofidele näib olevat üsna veenev, tuleks — vähemalt käesoleva teema juures — osutada mõningaile suure tähtsusega probleemidele ja siis neid lähemalt arutleda. Käibivas angloameerika poliitilises filosoofias samastatakse utopismi enam või vähem ratsionalismiga, kindlasti aga perfektsionismiga. Just sealt pärinevadki järgnevad negatiivsed hinnangud utopismile.

Lubatagu mul tuua paar üpris kõnekas näidet. Oakeshotti järgi (Oakeshott 1977: 5–6):

Ebatäiuslikkusest hoidumist võib nimetada ratsionalisti usutunnistuse esimeseks punktiks. Tal ei puudu alandlikkus; ta on võimeline kujutlema probleemi, mis tema enda mõistusele läbimatuks jääb. Mida ta aga kujutleda ei suuda, on poliitika, mis ei koosne probleemide lahendamisest, või poliitiline probleem, millele ei leidu üldse mingit “ratsionaalset” lahendust. Säärane probleem peab olema võltsing. Ja mis tahes probleemi “ratsionaalne” lahendus on loому poolest täiuslik lahendus. Tema kavas pole kohta “antud tingimustes parimale”, vaid üksnes “parimale”; sest mõistuse funktsiooniks ongi just tingimuste ületamine. Muidugi pole ratsionalist alati üldises mõttes perfektsionist, kelle meelt valdaks igal korral kõikehõlmav Utopia; kuid üksikasjades on ta alati perfektsionist. **Ja sellest täiuslikkuse poliitikast saab alguse ühetaolisuse poliitika; kavas, mis ei arvesta asjaoludega, ei saa olla kohta mitmekesisusel.** (Minu rõhutus. *L. D.*)

Oakeshotti antiutopistlik arutus vastab ilmselt Popperi omale. Mõtlen Popperi **ühiskonna seadistamise** (*social engineering*) mõistet, mis paistab olevat olnud — vähemalt *Avatud ühiskonna ja selle vaenlaste* kirjutamisel — üks tema võtmemõistest. Sel põhjusel ei kõhelnud Popper tõmbamast teravat joont kurjakuulutava **utopistliku seadistamise** ja nähtuse vahele, mida ta metafooriliselt kirjeldas kui **tükikaupa seadistamist** (*piecemeal engineering*)². Lisaks peab ta endastmõistetavaks, et utopismi põhialusesse kuuluvad omadused nagu nõndanimetatud “lõuen-

²Popperi järgi “kasutas väljendit “ühiskonna seadistamine” esimesena Roscoe Pound oma raamatus *Introduction to the Philosophy of Law*”. Peale selle viitab Popper ka Webbsile ja M. Eastmanile, kes samuti ka-

dipuhastamine”, estetism, radikalism ja viimaks romantism. Ta väljendab seda järgmiselt (Popper 1963: 168):

Estetism ja radikalism viivad meid paratamatult lasti üle parda heitmise kaalutlustele ja asendavad mõistlikkuse meeleheitliku lootusega poliitilistele imedele. Seda irratsionaalset suhtumist, mis tuleneb ilusast maailmast unistamise tekitatud uimast, nimetan ma romantismiks [---] Võidakse otsida oma taevast linna minevikust või tulevikust; võidakse jutlustada “tagasipöördumist looduse juurde” või “edasisammumist armastuse ja ilu maailma poole”; kuid alati pöördub romantism rohkem meie tunnete kui mõistuse poole. Ka parimate kavatsustega luua maapealset taevariiki õnnestub tal luua ainult põrgu — see põrgu, mida üksnes inimene võib oma kaasinimestele valmistada.

Popperi liialdatud üldistused nihästi Platoni sotsioloogilise diagnoosi (tema oma väljenduse kohaselt) kui ka utopismi päritolust jõuavad haripunkti järgmises lõigus (Popper 1963: 200–201):

Poliitiliste muutuste peatamisest pole abi; see ei too õnne. Me ei saa kunagi tagasi pöörduda suletud ühiskonna väidetava süütuse ja õnne juurde [---] Meie unistust taevast pole võimalik maa peal ellu viia. Olles kord hakanud toetuma oma mõistusele ja kasutama oma kriitikavõimet, olles kord kuulnud kutset isiklikule vastutusele ja koos sellega vastutusele teadmise kasvule kaasa aidata, ei saa me tagasi pöörduda kõhklematusse allumisse hõimumaagiale. Nende jaoks, kes on sõõnud teadmise puust, on paradisi kadunud. Mida rohkem me püüame naasta kangelasliku hõimuajastu juurde, seda kindlamini jõuame välja inkvisitsiooni, salapolitsei ja romantiseeritud gangsterluse juurde. Alustades mõistuse ja tõe allasurumisega, jõuame välja kõige inimliku brutaaalseima ja vägivaldseima hävitamise juurde [---] **Tagasiteed looduse harmoonilise oleku juurde ei ole. Kui pöörame ümber, siis peame minema lõpuni — tagasi loomalikkuse juurde.**

---

sutasid seda terminit enne, kui ilmus Popperi *Avatud ühiskond ja selle vaenlased*. Vt Popper 1963: 210–211.

Peale selle tunnistas Popper veel Henri Bergsoni prioriteeti mõistete “avatud ühiskond” ja “suletud ühiskond” kasutusele võtmisel. Bergson kasutas neid raamatus *Les deux sources de la morale et de la religion*. Lähemalt vt selle teema kohta Popper 1963: 202–203.

Samasugune on ka Talmoni seisukoht. Tema käsitlusest, mille kohaselt utopism on teatav poliitilise messianismi vorm romanti-lises faasis, võib leida nii Popperi kui Oakeshotti utopismikriitika elemente. Popperit esindab siin Talmoni märkus “[---] nendest fantastilistest psühholoogilistest konstruktsioonidest ja tehnilis- test väljamõeldistest, nagu ka **paradiislikest kujunditest** (Minu rõhutus. *L. D.*), millest [---] utopiad kubisevad” (Talmon 1960: 224), kuna Oakeshotti arusaamad kahtlemata lähenevad Talmoni probleemiasetusele ja analüütilisele rõhule, millega ta märgib utopistlikku püüdlust “leida sotsiaalse pahe probleemile sidus, täielik ja lõplik lahendus” (Talmon 1960: 15).

Hayekil viib *contradictio in adjecto*’na ja seega ei millegi muu kui Suure Utoopia nähtud niinimetatud demokraatliku sotsia- lismi kriitiline analüüs vältimatult kaugeleulatuvate järeldusteni. Hayeki järgi ei ole utopiaal/sotsialismil (=kollektivismil) vaba- dusega põhimõtteliselt mingit pistmist, sest viimane pole — ei definitsiooni ega oma tõelise loomuse kohaselt — seotud millegi muuga peale indiviidi. Et Hayeki arvates seisneb sotsialismi ole- mus täpselt nietzschelik-spenglerlikule *Wille zur Macht*’ile vas- tavas võimutahtes, siis samastub vabadus utopismi kõnepruugis paratamatult kas võimu või jõukusega. Õigupoolest toob Hayek selle asjaolu selgemini esile kui keegi teine. Ta kirjutab (Hayek 1944: 26–27):

Pole kahtlust, et suurema vabaduse töötamisest on saanud sotsia- listliku propaganda kõige efektiivsem relv ning et usk koos sotsia- lismiga saabuvasse vabadusse on võltsimatu ja puhtsüdamlik. Kui aga selguks, et meile lubatud Vabaduse Tee osutub Suureks Orjuse- teeks, siis oleks tragöödia seda suurem. Vastutus aina suurema ja suurema hulga liberaalide meelitamise eest sotsialismi teele, nende pimestamise eest liberalismi ja sotsialismi peamiste põhimõtete va- helise vastuolu suhtes ja tihti ka sotsialistidele vana vabaduspartei nime usurpeerimise võimaluse andmise eest lasub kahtlemata suu- rema vabaduse töötusel. Suur osa *intelligentsia*’st võttis sotsialismi omaks kui liberaalse traditsiooni näilise jätkaja; sellepärast pole ime, et neile näis arusaamatuna see, kuidas sotsialismiidee võib viia vabaduse vastandini.

(Järgneb)

Peet Aren. ***
(1920)

LASER

Habent sua fata verba

Henn Käämbre

Oma raamatu *Laserite printsiihid* alguses osundab itaalia õpetlane Orazio Svelto¹ Plinius Vanema ligemale kaks tuhat aastat tagasi kirjutatud sõnu: "Laser [---] inter eximia naturae dona numeratum plurimis compositionibus inseritur"² (*Looduslugu*, XXII, 49). Eks kõla üllatavalt ja uskumatult kaasaegselt? Kas tõesti tunti lasersereid juba antiikmaailmas? Nii et õigus on neil, kes usuvad müüti, nagu vääranguks Archimedes vaenulaevu kiirekimpudega rubiinikristallidelt, mis ergastati laserikiiri genereerima sõdalaste poleeritud nõgusailt kilpidelt peegeldunud lõunapäikese ereda valgusega? Ja imerelva nimetati juba siis laseriks? Ootuspäraselt osutuvad nii sõnakõla kui ka kaasaegsus petlikuks.

Orazio Svelto selgitab Pliniuse tsitaati niiviisi: "Kreeka—Rooma tsivilisatsiooni aegadel (umbes VI sajandist eKr kuni II sajandini pKr) oli laser laialt tuntud ja kuulus. Erinevalt nüüdislaserist oli see õigupoolest taim, millel olid aga niisama tähelepanuväärsed omadused. Looduses esines see tõenäoliselt sarikõieliste hulka kuuluv taim laialdaselt Küreene³ linna lähistel (nüüdsel Lii-büa territooriumil). Mõnikord nimetati taime ka *Laserpitium*'iks

---

¹Minu käsutuses oli venekeelne tõlge (Svelto 1990).

²"Laser [---] on üks imelisemaid looduse kinke, millel on palju kasutusviise."

³Küreene — antiikaja linn Põhja-Aafrikas, Kürenaika keskus, üks vanaaja suurimaid kaubalinnu ja kultuurikeskusi, mida kõrvutatakse Ateena, Rooma ja Aleksandriaga. Küreene asutasid u 630 a eKr kreeka (dooria) väljarändajad Thera (Santorini) pisisaarelt, kust nad Herodotose sõnutsi lahkusid nälja sunnil ja suundusid Aafrikasse Delfi oraakli nõuandel. Karavaniteede ristumispunktina oli ta tähtis Sise-Aafrika kaupade ümberlaadimise koht; sealse sadama kaudu veeti välja

ning tema peaaegu imepäraste omaduste tõttu peeti teda jumalate anniks. Teda tarvitati paljude haiguste raviks — külmetusest mitmesuguste endeemiliste tõbedeni, samuti vastumürgiks madu- ja skorpionide salvamistele või mürgistatud noolte tabamuste korral. Tänu oma oivalistele maitseomadustele tarvitati taime kõige hõrgema maitseainena parimais köökides. Ta kujutas endast nõnda suurt väärtust, et teda peeti Küreene õitsengu põhiallikaks, teda eksporditi nii Kreekasse kui Rooma. Rooma ülemvalitsuse ajal oli see ainus andam, mida Küreene elanikud maksid roomlastele, kes hoidsid imetaime oma kullakirstudes.⁴ Tõendiks, et laseritaim tõepoolest olemas oli, on tema kujutis tuntud Arkesilaose jooginõul.” (Vt joonis.)

O. Svelto kirjutab: “Pildilt näeme, kuidas kuningas Arkesilaos jälgib laserilaadungi laevale lastimist. Nii kreeklased kui ka roomlased üritasid laserit kultiveerida Lõuna-Itaalias Apuulias ja Joonia eri paigus, kuid tagajärjetult. Hiljem jäi laser üha haruldasemaks ja nähtavasti meie ajaarvamise teisel sajandil kadus sootuks. Vaatamata pingsaile otsinguile Küreenest lõunasse jäävail kõrbealadel ei leitud teda sest ajast enam kusagilt ja nõnda jääb ta Kreeka—Rooma tsivilisatsiooni kadunud aardeks.”

Küreene vaase, vilja, veini, aed- ja puuvilja, eriti aga siin kirjeldatud droogi. Laseritaimet kui riigi ülima aarde kujutis oli vermitud ka Küreene müntidele. Kuulsad olid Küreene meditsiini- ja filosoofiakoolkonnad. Küreenest pärines luuletaja Kallimachos (u 310–240 eKr), Aleksandria raamatukogu juhataja ja kataloogija; matemaatik, astronoom ning geograaf Eratosthenes (275–194 eKr) ning filosoof Aristippos (u 435–u 360 eKr), Sokratese jäunger, kes rajas kürenaikute hedonistlike vaadetega koolkonna. Aastal 521 eKr läks Küreene lühiajaliselt pärslaste, 322. aastal eKr — Ptolemaioste, 96. aastal eKr — Rooma võimkonda. Pärast kohalike juutide ülestõusu (115. aastal pKr) verist ning linna laastavat mahasurumist tühjenes Küreene elanikest, VII sajandil jäi araablaste vallutatud aladele. Küreenest on säilinud rohkesti Kreeka- ja Rooma-aegsete ehitiste jäänuseid. Praegu on tema järglaseks Liibüa väikelinn Šahhat.

⁴Julius Caesar olevat võtnud riigikassast sõjakulude katteks koos kulla ja hõbedaga ka 111 naela laserivaiku (*Enciclopedia...* 1936: 768; *Grand... s.a.:* 731).

Joonis. Arkesilaose jooginõu (Brockhaus 1987: 115), u 550 eKr, leitud Vulcist, praegu Pariisi Rahvusraamatukogus. Maaling kujutab mõnede uurijate arvates laserikimpude kaalumist ja laevale laadimist, kuid on ka kahtlejaid, kes peavad kompse vaid villakottideks. Vasakul troonib ülik pealiskirjaga "Arkesilas". Arvatakse, et see on Küreene kuningas Arkesilaos II, kes valitses aastail 560–550 eKr. Ta kihutas minema oma vennad, kes rajasid lähikonnas Barka linna ja sõbrustasid liibülastega. Hiljem sai Arkesilaos II nendelt lüüa ja ta hukati.

Kreeklased kutsusid Küreene peamist ekspordiar tiklit silfioniks (*σιλφιον*, latiniseeritult *Silphium*): “*lasercium, quod Graeci silphion uocant, in Cyrenaica prouincia repertum, cuius succus laser uocatur*”⁵ (Plinius, *Looduslugu*, XIX, 38). Kreeka keelse nime all tutvustab teda ka enamik teatmeteoseid. Paraku on informatsioon tihti üsna kõhklev ja oletuslik, märgitakse, et antiikallikais näib tõene olevat lootusetult segunenud väljamõelduga. Kõige põhjalikuma artikli koos ulatusliku bibliograafiaga pühendab silfionile Itaalia entsüklopeedia (*Enciclopedia...* 1936: 768). Üksikasjalik tekst leidub ka Prantsuse entsüklopeedia mõeldunud sajandi väljaandes (*Grand... s.a.: 731*). Et liik on hävinud, pole tema täpne identifitseerimine ilmselt enam võimalik. On vihjeid sellele, et kasutust leidis just taime juur. Väljajuurimine seletaks siis ka liigi suhteliselt kiire hävi. Teisal jälle märgitakse, et tarvitati laseri-silfioni kõiki osiseid, juurtest-vartest viljadeni. Muide, on allikaid, mis laserivaiku samastavad meiegi rahvamedit siinis tuntud arstimis — juudasitaga.

Eestikeelses trükisõnas olen trehvanud viidet kõnealusele taimetele vaid Petroniuse *Trimalchio pidusöögi* tõlkes (Petronius 1974: 16): “Egiptlasest noor ori ulatas hõbetaldrikul leiba ja kõõrutas koleda häälega laulukest miimist “*Laserpicarius*.” Ülo Torpats kommenteerib: “Pealkirja [*Laserpicarius*] võiks tõlkida “*Laserivaigu kaupmees*”; laser oli mingi lõhnaaine, mida veeti sisse Musta mere mailt.” — Võib-olla polegi siin tegu eksitusega, sest Prantsuse entsüklopeedias on juttu ka silfioni sisseveost Armeenias, Meedias ja Pärsias (*Grand... s.a.: 731*).

Kas pole veider semantiline kurioosum! Nüüdislaser — valgusgeneraator — on ristitud esitähedest koostatud lühendiga sõnaühendist *Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation*, “valgusvõimendus stimuleeritud kiirguse kaudu”. Ent sõna on läinud juba kõikide kultuurkeelte pruuki nii üldiselt, et vaevalt enam keegi mõtleb tema lühendipäritolule. Kuid üllatused jätkuvad. Osutub, et vanaaja laser oli lühendsõna, moodustatud sõnadest *lac serpicium* (või *sirpicium*) — serpiitsiumi piim. Nii

⁵“Laserpiitsiumi, mida kreeklased kutsuvad silfioniks, leidub Küreenaika provintsis, tema mahla nimetatakse laseriks.”

nimetati nähtavasti tolle taime vaigustuvat piimmahla, kandes vahel nimetust üle ka taimele endale (vt nt Glare 1985: 1004, 1762; *Langscheidts...* 1988: 426).

Tähelepanuväärne kokkusattumus on seegi, et ka nüüdislasereid rakendatakse laialdaselt arstikunstis: kirurgias, diagnostikas, teraapias (vt nt Käämbre 1978). Tartugi arstidel on laserravi ammu kasutusel ning nad võiksid oma saavutustest mõndagi pajatada. Siinseis kliinikuis on arstidel koos füüsikutega praegugi käsil uued otsingud laserteraapia vallas. Pole küll kuulda olnud, et lasereid oleks pruugitud toitude maitseomaduste parandamiseks, aga kes teab, ehk tasuks proovida... Igatahes taimeseemnete idanemuse parandamist laserkiirituse abil katsetati omal ajal üsnagi agarasti ja justkui mõningase edugagi.

Niipalju siis laserist läbi kahe aastatuhande. Vormiti vanal hallil ajal see sõna, näib olnud hulk sajandeid üldtuntud ja aukartusegagi lausutav, siis ununes tublisti rohkem kui aastatuhandeks (polnud enam, mida temaga nimetada!), et siis jälle imeliku juhuse tõttu ärgata hoopis uude ellu. Justkui hingede rändamine.

Kas ei pane muistse laseri saatus meid taas mõtisklema ka tsivilisatsiooni varjukülgedest, looduse inimkahjustustest, päev-päevalt üha kiirenevast liikide väljasuremisest? Oleme harjunud kujutlema, et see protsess on tänapäine pahe. Laseri ehk silfioni lugu aga näitab, kui ammu juba see algas. Missuguseid imepärase omadustega taimi ei või kaotsi minna tänapäev, nii siinsamas meie ümber kui ka maailma kaugeis paigus? Mõne sellise ärateelise juurtes või õites võib peituda nii mõnegi tõve otsitud ja veel mitte leitud ravim. Palju suudab maailmast hävitada inimese kasuhimu ja võimetus oma tegevust loodusele talutavais piires hoida. Hakka või mõtlema inimesest kui looduse vähkkasvajast, mis ta lõpuks tervikuna hävitab. Jah, mõtiskleda võib, aga mida teha? Kõigi keskkonnahoidjate ning roheliste pingutused on lõppude lõpuks ju vaid vastutuult puhumine.

Ja teisalt — hakkad kujutlema, et nüüdislaseritki võib ükskord tabada tolle antiikilma meelistaimede saatus. Kas ei või tulla kunagi ka aeg, mil tuleviku arheoloogid, tuumatalvest imekombel kusagil pääsnute järeltulijad, leiavad sügavaist kultuurikihtidest mingite aparaatide poolpõlenud jäänuseid, millelt võib lugeda salapäraselt sõna *LASER* või *ATTENTION, DANGER, LASER LIGHT!* koos

kolmnurkse märgiga, mille pika kriipsu otsast väljub kiirtevihk. Ehk leiavad nad kusagilt isegi muistseid kahekümnenda sajandi tekste, mille kaudu taastatakse valgusgeneraatori saladus. Või peavad nad selle uuesti leiutama?

Taimset laserit aga vaevalt õnnestub inimesel taasluua. Või on molekulaargeneetika ning geenitehnika selleks võimelised? Siiski — kahjuks pole enam võimalik ka “projekteerimisülesannet” formuleerida. Ehk suudaks just too Liibüa kõrbete ammukadunud taim pakkuda tervistust ka mõne meie aja üldlevinud häda, ehk koguni AIDSi vastu? Kes teab. Keegi ei saagi kunagi teada, sest laserit, toda muistset, ei ole enam.⁶ Või ehk maksaks siiski veel otsida? Leiti ju ka *latimeeria* juhuslikult.

Lõpuks väärrib ehk ses kurioosses kontekstis märkimist seegi, et tegusõna *laseerima* on kunstnike hulgas ammu tuntud ja tähendab teatavat maalimistehnikat (õrnalt läbipaistva värviga katmist). Inglise füüsikakeeles tähistatakse analoogilise sõnaga ka laserkiirguse eritamist, nt *the ruby started to lase, lasing conditions* jne.

On nii mõndagi müstilist ja salapärast tolle vanaaja laseri ümber. Kuid üks ole ajaloouringud tihti näidanud, et rahvaste müüdimälus on säilinud tõtt sootuks rohkem kui esialgu arvatud. Igatahes oli tegu millegi tähelepanuväärsega.

---

⁶Et terve taimeperekond veel hävinud pole, sellest annab tunnistust nt märksõna *Laserkraut* (laserrohi) saksa bioloogialeksikonis (*Lexikon...* 1985: 200): “Laserrohi (lad. laser = ühe Aafrika sarikõielise vaigune mahl), *Laserpitium*, u 30-liigiline sarikõieliste perekond; meil [Saksamaal] tavaline: laialehine L. (*L. latifolium*), kuni 1,5 m kõrge taim meetripikkuseni ulatuvate laiade munajate lehtedega [---]; sarikas 20–40-haruline, õied valged; esineb kuivades metsades ja kõrgnurmedel. Halleri L. (*L. Halleri*) — kuni 50 cm kõrge, peeneharulise lehega, peavars kiudja tutiga; Kesk-Alpide kivistel happemullastel niitudel.”

Veel väärrib märkimist, et iidne taimenimi *Silphium* on nüüdseks rännanud Põhja-Ameerikasse, Mehhikosse, tähistades seal hoopis hiiglaslike, mitmemeeetrise varrega kollaste korvõitega ilutaimede perekonda (preeriasau, kompassitaim), mis sügiseti õitsedes kaunistavad seal-seid luksusaedu.

Kirjandus

- Brockhaus Enzyklopädie*. 1987. Bd. 2. Mannheim: F. A. Brockhaus
- Enciclopedia Italiana*. 1936. T. 31. Roma: Istituto della Enciclopedia
- Glare, P. G. W. (Ed.) 1985. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon.
- Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle. s.a.* T. 14. Paris K ä ä m b r e , Henn 1978. *Laseriraamat*. Tallinn: Valgus
- Langscheidts Grosswörterbuch Lateinisch*. 1988. Teil I, 23. Aufl. Berlin—München—Wien—Zürich: Langscheidt
- Lexikon der Biologie*. 1985. Bd. 5. Freiburg—Basel—Wien: Herder
- Petronius 1974. *Trimalchio pidusöök*. Tallinn: Eesti Raamat
- Svelto 1990 = Звелто О. *Принципы лазеров*. Москва: Мир

HENN KÄÄMBRE (sünd. 1935) on lõpetanud Tartu ülikooli füüsikuna 1957. aastal, aastast 1990 füüsikadoktor. Töötanud pidevalt Eesti Teaduste Akadeemia Füüsika Instituudis, praegu — teadusdirektor.

PEREKOND JA LAPSEEALISTE KURITEGEVUS

Lembit Auväärt, Silvia Kaugia

Meid teeb üha rahutumaks lapsealiste kuritegevus. Vastavalt mitmele normatiivaktile lõpeb lapseiga 18-aastaseks saamisega. Osa kuritegude eest algab kriminaalvastutus 13., tavaliselt aga 15. eluaastast. Seega on lapsealised kurjategijad 13–18-aastased inimesed. Muidugi ei tähenda see, et ka alla 13-aastased lapsed ei võiks panna toime tegusid, millel on mõningaid kuriteo tunnuseid.

Lapsealiste kuritegevuse juured peituvad ilmselt sotsialiseerumisprotsessis. Järgnevalt püüamegi seda teesi põhjendada.

Sotsialiseerumine on sotsiaalse keskkonna ja indiviidi vaheline protsess, mille käigus indiviid omandab teadmiste, normide ja väärtuste süsteemi, mis võimaldab tal antud sotsiaalses keskkonnas osaleda täieõigusliku liikmena. Sotsialiseerumine hõlmab sotsiaalselt kontrollitavaid eesmärgipäraseid protsesse (kasvatamine) ja stiihilisi spontaanseid protsesse. Sotsialiseerumise käigus muutub niihästi indiviid ise kui ka teda ümbritsev sotsiaalne keskkond.

Teadmiste, normide ja väärtuste süsteemi omandab inimene sotsiaalsete kogemuste kaudu.

Kui loomade kogemus jaguneb kaheks — 1) individuaalseks, indiviidi elu jooksul omandatud ja 2) liigikogemuseks, mida antakse edasi peamiselt bioloogiliste kanalite kaudu —, siis inimühiskonnas on lisaks neile kahele olemas veel sotsiaalne kogemus. Sotsiaalne kogemus on kehastunud materiaalse ja vaimse kultuuri teostes, ühiskonna struktuuris, keeles ja isiksuse tüüpides.

Uue sotsiaalse kogemuse omandamise aluseks on inimesel üldjuhul kujunenud varasema sotsiaalse kogemuse süsteem. Selle süsteemi baasil on tal juba tekkinud teatavad kujutlused heast

ja halvast, õigustest ja kohustustest, arusaamine oma kohast ühiskondlike suhete ja ühiskondliku struktuuri süsteemis. Tavaliselt mõistab ta, et tema eksisteerimine väljaspool neid suhteid on võimatu. Ta saab aru, et temalt oodatakse teatavat käitumist, et ta peab tunnistama teatavaid sotsiaalseid väärtusi ja kinni pidama ühiskondliku käitumise normidest. Paraku võib sotsiaalne kogemus ühiskonnas tunnustatud sotsiaalsete normide suhtes olla negatiivne. See esineb näiteks juhul, kui olemasolev kuritegelik keskkond taastoodab uusi kurjategijaid. Sotsiaalselt negatiivsete kogemuste edasiandmine pole välistatud ka Eesti Vabariigis.

Sagedamini toimub see perekonna vahendusel. Tahes-tahtmata omandab laps perekonna suundumuse ja valitsevad tõekspidamised. Enamasti ei formeeri sotsiaalsete defektidega perekond lapsel negatiivseid iooni küll ise, kuid see võib seda teha välise keskkonna asotsiaalsetel teguritel. Sellistes perekondades ei saa laps vajalikke kõlbelisi teadmisi, oskusi ja harjumusi ega omanda ka moraalselt karastatust, mille abil vastu seista negatiivsetele välismõjudele.

Ei ühiskonna võimalused sotsiaalse kogemuse edasiandmisel on piiramatud. indiviidi võimalusi piiravad aga aeg ja ruum, siis on vaja leida indiviidile antava informatsiooni optimaalne maht, mis on küllaldane tema sotsialiseerimiseks, ühiskonnas vajalike teadmiste omaksvõtmiseks. Otsustavat osa etendavad seejuures sotsialiseerimisagendid. Ühiskond kujundab isiksusi kõigi oma suhete, institutsioonide ja kultuuriga, kusiures indiviid pole ühiskonnaga seotud vahetult, vaid mitmesuguste komponentide kaudu. Neid komponente nimetamegi sotsialiseerimisagentideks. Tähtsamad sotsialiseerimisagendid on:

- 1) sotsiaalsed grupid ja institutsioonid,
- 2) kasvatus- ja õppeasutused,
- 3) massikommunikatsioonivahendid.

Vastsündinu pole kaugeltki puhas leht. Evolutsioon pole inimesele andnud üksnes oskust meda emarinda, hingata, süüa ja nutta, vaid ka vajalikud võimed ümbritseva keskkonna (nii sotsiaalse kui ka loodustiku) tajumiseks. Sellesse pagasisse kuulub eelkõige võime imiteerida tegevusi ja helisid, uudishimuinstinkt jne. Last ei jäta üksikõikseks ümbritsevate inimeste nägudel

ja tegudes väljenduv hirm, meeleheide, rõõm ja muud tundmused. Talle on omane sünnipärane vabaduserefleks, mille igasugust piiramist võtab ta vastu raevu ja protestiga. Tuleb silmas pidada, et vanuse kasvades muutub laps üha aktiivsemaks. Psühholoogia ei vaatle käitumist passiivse vastureaktsioonina välisele mõjule, vaid kui aktiivset, keskkonda muutvat tegevust.

Sotsiaalse kogemuse, sealhulgas ka sotsiaalsete normide edukaks omandamiseks on vaja indiviidi enda aktiivsust. Inimese aktiivsust, millel on sotsiaalne tähendus, nimetatakse tegevuseks. Teadlased vaidlevad, kuidas tegevust liigitada. Dmitri Uznadze eristab kaht suurt liiki: ekstrogeenset, väljapoole suunatud, ning introgeenset, sissepoole, iseendale suunatud tegevust. Ekstrogeenseks peab ta tarbimist, teenindamist, hooldamist, tööd ja õppimist, introgeenseks aga esteetilist naudingut, loomingut, mängu, sporti, meelelahutust. Sotsialiseerimisprotsessis on tegevuse tähtsamaks liigiks suhtlemine, mis on ühtaegu ekstrogeenne ning introgeenne. Suhtlemine ehk kommunikatsioon on tegevuse käigus toimuv vastastikune mõjustamine. Suhtlemise käigus vahetatakse teavet sotsiaalse tegelikkuse kohta. Sellel teabel peab olema mõlema poole jaoks teatav tähendus, s.t ta peab olema seotud indiviidi või indiviidide grupi väärtuskujutlustega.

Elu eri etappidel domineerivad erisugused tegevused. Koolieelikute peamiseks tegevuseks on mäng, kuid alates 6.–7. eluaastast peavad kõik lapsed õppima koolis. Pärast vastava ettevalmistuse saamist asuvad noored tööle jne. Sellistes sotsiaalselt tüüpilistes tegevustes osaledes omandab indiviid vajalikud kogemused sotsiaalsete rollide täitmiseks. Mis puutub õiguslikku sotsialiseerimisse, siis algab seegi juba varases lapsepõlves. Kõrva kõlblusteadvusega areneb ka õigusteadvus. Näiteks hakkab laps varakult taipama, et punase tule all ei tohi üle tänava minna, jne. Juba varakult harjutavad lapsed oma mängudes ka õiguslike rollide täitmist. Need on lapselikult lihtsad, kuid siiski õiguslikud.

Sotsiaalse kogemuse omandamine toimub kogu elu jooksul, kuid ta vormid ja mehhanismid muutuvad sõltuvalt domineerivast tegevusest ja domineerivatest rollidest. Algul täidab indiviid vaid üht rolli, lapse oma. Varsti aga lisandub sellele õe või venna roll jne. Elu lõpupoole tuleb vanaema ja vanaisa roll, pensionäri roll jne. Iga uue sotsiaalse rolli täitmiseks on vaja täiendavat

sotsiaalsed, sealhulgas ka õiguslikku kogemust. Meile on vastuvõetamatu küllaltki laialt levinud vaade, et sotsialiseerumine lõpeb koos töötamisega. Peamiseks sotsiaalseks väärtuseks on inimene. Inimese kutsumuseks on olla inimene. Siit tuleneb, et sotsialiseerimine ei saa lõppeda pensionile minekuga.

Võtame öeldu kokku skeemina. Sotsiaalne kogemus ladestub sotsiaalsesse mällu, mis moodustab dialektiliselt tervikliku sotsiaalse süsteemi. Selles süsteemis võib tinglikult eristada: 1) materiaalsed kultuuri, 2) ühiskonna struktuuri, 3) keelt ja vaimset kultuuri, 4) isiksuse tüüpe. Sotsiaalne kogemus kandub indiviidile edasi sotsialiseerimisagentide süsteemi kaudu, millest tähtsamad on: 1) massikommunikatsioon, 2) kasvatusasutused, 3) grupid ja institutsioonid. Indiviidi aktiivsus moodustab sotsialiseerimismehhanismide süsteemi, millest olulisemad on: 1) ekstrogeenne tegevus, 2) introgeenne tegevus, 3) suhtlemine.

Noorte hälbiva käitumise üheks põhjuseks on ilmselt see, et nad elavad paljudes eri sotsiaalsetes gruppides, mille sotsiaalsed normid oluliselt erinevad.

Sotsialiseerimisagentide hulgas on elu algetapil kõige otsustavamata tähtsusega perekond. Just sellest tulenevalt ongi noorsookriminoloogiliste uuringute peamiseks ülesandeks perekonna ja noorsookuritegevuse vastastikuste seoste teaduslik uurimine. Ühtlasi võimaldab see saada informatsiooni noorte sotsialiseerumise kohta.

Moodsad kaasaegsed perekonnauuringud tegelevad üha rohkem perekonna tähendusega ühiskonnas ja kultuuris. Siin pööratakse peamist tähelepanu neile sotsiaalsetele suhetele, mis on ühiskonnas kehtivatest ühiskondlikest ja kultuurilistest normidest kõrvale kaldunud ja mille eest kohaldatakse sotsiaalseid või õiguslikke sanktsioone.

Kui perekonnast tuleneva mõju tõttu noor inimene ei suuda integreeruda ühiskonda ja kultuurikeskkonda ning on häiritud sotsiaalselt adekvaatse isiksuse areng, suureneb tõenäosus, et tema käitumine kaldub normist kõrvale (muutub delinkventseks).

Vaatleme mõningaid tähtsamaid faktoreid, mis seisavad perekonna ja noorte kuritegevuse vahel.

PEREKONNA PARATAMATUD STRUKTUURIMUUTUSED

Sotsioloogilised teooriad, mis käsitlevad funktsioonimuutusi, funktsiooni kadumist, perekonna desintegratsiooni ja desorganisatsiooni, lähtuvad seisukohast, et kui kaasaegsed perekonnad ajalooliste struktuurimuutuste baasil ei ole enam võimelised täitma oma kohustusi teiste ühiskonnaliikmete ega ühiskonna vastu ja tekivad funktsioonihäired, siis valmistab see ette soodsa pinnase noorte hälbivaks või kuritegelikuks käitumiseks. Siinjuures on oluline silmas pidada, et desorganisatsiooniilmingud perekonnas toimivad alati tihedas koosmõjus teiste faktoritega, mis kõik koos võivad põhjustada noorte normivastast või kriminaalset käitumist. Nii püstitas näiteks Lester D. Jaffe seoses Émile Durkheimi anoomiaõpetusega teesi, et tõuge normivastasele käitumisele antakse sageli esinevate kultuuri- ja väärtuskonfliktide poolt, millel on teatud tagasiside "desorganiseerunud" perekonnale. Sellise perekonna iseloomulikud tunnused on ühtsete väärtuste puudumine, noorte raskused identifitseerumisel oma vanematega jne. (Jaffe 1963: 146jj.)

Kaasaegses suure sotsiaalse mobiilsusega pluralistlikus ühiskonnas on mõistetav, et perekonnas mõjutavad nii vanemaid kui ka lapsi mitmesugused kultuurinormid ja -standardid. Kultuuri- ja väärtuskonfliktid ühiskonnas soodustavad perekonna desorganisatsiooni, mis omakorda mõjutab noorte kriminaalsust.

Need desorganiseerivad mõjurid võivad peale kultuuri- ja väärtuskonfliktide väljenduda ka perekonna struktuuri välistes ja sisemistes pingetes. Välistes pinged erinevad näiteks ühe või mõlema abikaasa elukutse pinnal. Üksikute perekonnaliikmete mitmekesised, tihti raskenevad elukutse- ja tööprobleemid tekitavad võõrdumist üksteisest. Huvi puudumine teise probleemide vastu, ka suutatus nende lahendamisele kaasa aidata, pingestab perekonnasuhteid.

Väliste pingete kõrval ohustavad perekonna ühtsust perekonnaliikmete omavaheliste suhete emotsionaalsed ja afektiivsed tegurid.

Sisemised ja välistes pinged perekonnas kutsuvad esile konflikte ja pingeid, mis soodustavad laste ja noorte kriminaliseerumist.

Eriti tugevaks perekonda desorganiseerivaks faktoriks on pere-ema koduväline kutsetöö. Oletatakse, et naine tunneb tihti oma kutsetegevuses vastuolu oma "juhtpildiga" ja seda, et koduvälised tööd tekitavad lahkarmumusi mehe ja lastega, kes ema kutsetöösse suhtuvad pigem negatiivselt kui positiivselt. Emal koduvälise tegevuse tõttu tekib lastel üksindus- ja ebakindlustunne, samuti frustratsioon, mis oluliselt häirib nende arengut sotsialiseerumisprotsessis.

Järgmise teesi kohaselt on noored perekonna ajalooliste struktuurimuutuste baasil enam kui varem "avatud välismõjudele", mis tuleneb sellest, et tänapäeval kulgeb noorte elu sagedamini väljaspool kitsast perekonnaringi. Noortekriminoloogias käsitletakse noorte lahtirebimist perekonnast ja nende lülitumist teistesse sotsiaalsetesse gruppidesse kahte moodi — see toimub kas subkultuuriga või ilma. Seejuures pööratakse tähelepanu ka noorte muutuval staatusele. Hõlbustub poja identifitseerimine isaga ühelt poolt ja sisemine vastasseis emaga identifitseerumise suhtes; noorte "põgenemine perekonnast" teistesse grupeeringutesse (nõndanimetatud noortekambad). Sellised staatuseprobleemid kerkivad noorte ette siis, kui neil tekivad küsimused oma sotsiaalse seisundi ja sotsiaalse tunnustuse kohta oma eakaaslaste silmis. Raskused võivad tekkida siis, kui nad vaatamata juba väljaarenenud bioloogilisele ja isiksuselisele küpsusele pole veel võimelised täielikult täitma täiskasvanurolle.

Selline olukord võib paljudel noortel soodustada agressiivsust, mis omakorda kutsub sageli esile vajaduse nende suhtes ühiskonnas kehtivaid norme rakendada.

Kaasajal ei saa perekond enam täita kõiki traditsioonilisi kasvatusülesandeid. Praegu on eelkõige kool selleks sotsiaalseks grupiks, mille ülesandeks on sotsiaalsete normide ja kultuuriliste väärtuste edasiandmine. Õigustatult pöördub kriminoloogiline uuring üha sagedamini noorte õigusrikkujate sotsiaalse käitumise selgitamiseks kooli poole.

Noortekriminoloogias on nõndanimetatud mittetäieliku perekonna probleemid juba pikka aega tähtsal kohal.

Desorganiseerunud perekonna juures eristatakse kaht peamist vormi:

- 1) struktuurselt ebatäielik ja
- 2) funktsionaalselt ebatäielik.

Struktuurselt ebatäielik perekond on n-ö osaperekond, millel on 5 vormi. Selline ebatäielikkus tuleneb: 1) isa surmast; 2) ema surmast; 3) vanemate lahutusest; 4) vanemate lahus elamisest; 5) illegitiimsest emadusest (ema on vallasema).

Peale nende faktorite mõjuvad siin kaasa ka teised, näiteks perekonna suurus, laste vanus, arv ja sugu, sotsiaalne seisund, majanduslikud sidemed jne.

Mõnel juhul leiab mittetäieliku perekonna struktuuris koha ka vanemarolli asendamine või täiendamine, mis samuti kujundab selle sotsiaalse grupi ühtset struktuuri.

Funktsionaalselt mittetäielikku perekonda iseloomustab suures osas perekonna struktuuri "laostumine", ilma et kumbki vanematest puuduks. Seda perekonda iseloomustavad pinged abikaasade ning laste ja vanemate vahel.

Mõlemad mittetäieliku perekonna vormid võivad viia neist pärinevate noorukite sotsialiseerumishäireteni. Et saada paremat ülevaadet vanemate tähendusest noore inimese sotsiaalsele käitumisele, tuleb vaadelda perekonna struktuuri, jälgides perekonnaliikmete vahelisi horisontaalseid ja vertikaalseid suhteid. Et näha, milliseid reaktsioone kutsuvad lastes ja noorukites esile mittetäieliku perekonna eri vormid, tuleb pöörata tähelepanu eri vanuseastmetele ja võtta arvesse sotsialiseerumise liiki ja suunitlust. Sotsialiseerumise juures on eriti olulise tähtsusega see, millises vanuses tekkisid lapsel mittetäieliku perekonna mõjul sotsialiseerumishäired.

Õigustatult juhib G. Kaiser siin tähelepanu sellele, et mittetäielik või purunenud perekond on ebadiferentseeritud ja abitu. On tähtis, et sellised perekonnad võitleksid ise oma väliste ja sisemiste probleemidega. Alaealiste hälbivat käitumist kutsub tavaliselt esile mitme faktori kogusumma (näiteks alkoholism, seksuaalne lodevus jne), mitte niivõrd üksikud tegurid.

Üheks eriliseks mittetäieliku perekonna tekkimise vormiks on laste orvuks jäämine. Üldiselt pole sellel laste kriminaalsuses enam nii suurt osa kui II maailmasõja ajal ja pärast sõda.

Abielulahutuse mõju lastele on vaadeldav mitmest aspektist. Mitte alati ei mõju lahutus laste arengule ebasoodsalt — tihti lõpetab see konfliktid, mis avaldavad laste individuaalsele arengule kahjulikku mõju. Probleem on selles, kas lahutamine kui pahe ise ja selle tagajärjed või ka lahutamisest tulenevad pinged ja konfliktisituatsioonid avaldavad lastele suuremat kahjustavat mõju kui üleskasvamine funktsionaalselt desorganiseerunud perekonnas. Ainult vähestel juhtudel on lahutamine kui selline vahetult süüdi noorukite hälbivas ja normist kõrvalekalduvas käitumises.

Üsna tähtsal kohal kriminoloogilistes uuringutes on väljaspool abielu sündinud laste ja noorukite seos kriminaalsusega. Lähtepunktiks selliste uuringute juures on asjaolu, et vallaslastel puudub üleskasvatamise juures *a priori* isa osa. See tähendab spetsiifilist ühekülgset (ühe poolega) kasvusituatsiooni, sest ema tegeleb üksi lapse kasvatamisega ja tema sotsialiseerimisega. Kui vallasema pühendab end täielikult oma lapsele, tuleneb sellest (eriti tugeva hellitamise puhul) oht ema ja lapse vahelisteks “üleorganiseeritud” suheteks, mis toob kaasa vastavad tagajärjed. Mõnikord on vallaslapsed passiivsed ja neil on tugev sõltuvustunne, tihti on nad aga agressiivsed ja afektiivselt tundlikud, mistõttu neil tekitab sotsialiseerumiskasvatus, vahel ka hälbiv või kriminaalne käitumine.

Perekonna kuulumine konkreetse sotsiaalsesse kihti võib olla seotud kriminogeensusega.

Sellealaseid uuringuid tehti Ameerikas juba 1930. aastatel, kui uuriti sotsiaalse kihi ja noorte kuritegevuse vahelisi seoseid. Huvipakkuvad on näiteks Milleri ja Coheni teooriad, mis käsitlevad ühiskonna alamkihtide kriminaalsuse probleeme.

Milleri teooria vaatleb alamkihtidest pärinevate noorte käitumishälbeid kui *lower class culture*'i eri vormi. Piisavalt pole selgitatud küsimust, kas noored võtavad üle antud kihti kuuluvate täiskasvanute spetsiifilisi (kihile omaseid) käitumismalle või kujuneb neil täiskasvanutest erinev “osakultuur”.

Cohen, Cloward, Ohlin jt näevad alamkihi noorte hälbekäitumise põhjusena püüdemist keskkihtide staatusse ja sellega kaasnevat frustratsiooni, millele järgneb agressioon. Asi on selles, et madalatest kihtidest noored tahavad saavutada keskkihi väärtusi.

Ja kui see nende piiratud vahendite ja võimaluste tõttu täielikult ei õnnestu, tunnevad nad end eemaletõugatuna. See staatusprobleem tekitab kuritegeliku subkultuuri, millega püütakse oma staatusprobleeme lahendada. Selle nimel rünnatakse agressiivselt keskklassi hüvesid ja väärtusi.

On mõistetav, miks noorte kuritegevust on seostatud just alamkihtidega. Asi on selles, et kesk- ja kõrgkihte on selles osas veel vähe uuritud.

Eriti tähtsad on kriminoloogiliste uuringute jaoks 2 erinevat mudelit: kitsam ehk sotsioloogiline ja laiem, mis koondab endasse sotsioloogilise ja psühholoogilise mudeli.

Range sotsioloogiline rollimudel, mida arendas eelkõige Dahrendorf, seob inimkäitumise grupi või kogu ühiskonna normiootusega, kusjuures üksikisikud peavad neid ootusi täitma. Puhtalt sotsioloogiline rollimudel huvitub inimkäitumisest, mis tuleneb üksikisiku positsioonist grupis ja ootusvormides ettenähtud sanktsioonijõust. Mis puutub perekonna sotsiaalsesse grupistruktuuri, siis on täiskasvanutel ja lastel kindlad rollipositsioonid (näiteks ema, isa, laps, vend või õde), mis viitavad kohe ka vastavatele normiootustele ja sotsiaalsetele reeglitele. Perekonna sotsiaalne struktuur, mille sees toimub ka sotsialiseerumisprotsess, mõjutab sotsiaalsete rollide ringi ja sisu ning tingib üksikisikute käitumist. Sotsioloogiline roll/tuumikmudel laieneb sotsiaalpsühholoogia baasil nii, et rollikäitumine (eriti konfliktisituatsioonides) ei orienteeru üksnes normidele ja nende sanktsioonidele, vaid ka individuaalsele struktuurile, näiteks "ise", "mina", "ülimina" ja "minaideaal". Sotsiaalse rolli tunnus avaldub sellest momendist, mis on oluline noorte personaliseerumise jaoks. Siin ei avaldu roll isiksuse sisemaailma peegelduses. Tähtis on siin *homo sociologicus*'e mudel rollikandja individuaalses arenguloos.

Kaasaegne sotsiaalpsühhiaatria ei uuri ainult ühiskondlikele normidele vastavat käitumisootust, vaid ka ebateadlikku ootusfantaasiat, mis võib ilmneda afektiivsete konfliktipingete survele. Sellised ootusmomendid tekivad spetsiaalsete psüühiliste protsesside (nartsilike projektsioonide) käigus. Nii võib väljenduda isa või ema püüdlus vähendada konflikte perekonnas, kui lapsele tehakse korraldus lõpetada jonnimine.

Rollikontseptsioon komplekteerub psühholoogiliste, sotsiaalpsühholoogiliste ja psühhiaatriliste seoste tõttu. Millist rollimudelit kriminoloogias kasutatakse, sõltub uuringu rõhuasetusest.

Sotsioloogilisest aspektist vaadatuna on uuringute keskmes sotsiaalsfäärist tulenevad kriminaalsed (hälbivad) rollinõuded, mis on vastuolus ühiskondlike "mittehälbivate" normidega. Edasi uuritakse delinkventsete lahendustega rollikonflikte, mis saavad alguse psühhopaatoloogilistest allikatest. Delinkventsus tuleb seejuures esile erinevate psühhosotsiaalsete konfliktide lahendamise käigus. Kategooria "psühhosotsiaalne" rõhutab, et tegemist ei ole puhtalt individuaalse konfliktiga, vaid tähtis osa on siin ka sotsiaalsetel teguritel.

Kriminoloogilise vaatluse juures jälgitakse rollikandjate käitumist. Keskpunktis on rollikonflikt, mis tuleneb vastandlikest ootusnormidest. Seejuures tekib küsimus, millistel tingimustel otsivad rollikandjad konfliktidele puhtalt "kuritegelikke" ja millistel "mittekuritegelikke" lahendeid.

Selle probleemiga tegeleb 3 teooriat: Kobrin ja Miller lähtuvad rangelt sotsiaalsetest mudelitest, kuidas ja millal kasutatakse mittedelinkventse eesmärgi saavutamiseks delinkventset käitumist; Edwin Sutherlandi rolliteooria koosneb sotsioloogilistest, sotsiaalpsühholoogilistest ja psühhooanalüütilistest komponentidest. Selle teooria järgi on kuritegeliku käitumisvariandi valiku põhjus rangelt sotsioloogiline — ühe kuritegeliku grupi subkultuurilise rollisuunitluse kohustav jõud allutab endale mittekuritegelikud rollid. Sutherlandi arvates on aga määravad edasised individuaalpsühholoogiliselt ja arengujalooliselt tähtsad muutused (psühholoogiline ja psühhooanalüütiline kriteerium), sest noor kurjategija elab oma rolli läbi varakult, sagedasti ja kehtvalt. Sellist sotsioloogilise kontseptsiooni rikastumist psühholoogilise elemendiga jätkas Harry M. Shulman.

Mertoni, Coheni ning Clowardi ja Ohlini anoomiateooria on rajatud "delinkventsi takistavate" normide struktuurilisele nõrkusele ühiskonnas, mis ei ole materiaalse ja staatusekohaste eesmärkide ületähtsustamise korral gruppide ja kihtide liikmetele kättesaadavad *de facto* ning pole saavutatavad "mittekuritegelikul" teel.

Sotsiaalpsühhiaatrias kasutatakse rolliteoorias psühhonaalüüsi, kusjuures tähelepanu keskmes on lapse ja nooruki individuaalne käitumine. Käitumine on juhitud isikliku arengu tingimustest ja võib olla häiritud vanemate psühhopatoloogiliste konfliktide tõttu. Sellistel konfliktidel on sageli sotsiaalne taust ning sotsiaalsesse keskkonda kandudes teravnevad nad veelgi.

Tähtis aspekt lapse sotsialiseerumisel on tema sotsiokultuuriline "ajaplaan", milles väljenduvad lapse eluplaanid või identiteet, mida ta püüab saavutada, realiseerida. Käitumishälbeid, mis on tihedalt seotud identiteediprobleemiga, on eriti raske korrigeerida. Osaline või täielik identiteedikaotus põhjustab hirmu- ja ohutunnet.

Psühhodünaamilised jõud, mis toimivad "konfliktrollide" taga, avalduvad tihti sellistes nähtustes nagu "ülekanimine" ja "nartsislik projektsioon".

Esimesel juhul omandab laps vanemate konfliktse partnerluse rolli (see kandub talle üle). Nartsisliku projektsiooni puhul peab laps esindama mingit vanemlikku aspekti. Nii on see näiteks siis, kui laps viib ellu (realiseerib) tema vanemate poolt teostamata idealistlikke püüdlusi. Sellised konfliktrollid võivad olla lapsele koormavaks, sest nad takistavad tal oma identiteedi saavutamist.

Konfliktroll ise või identiteediopositsioon võib põhjustada ka "negatiivse identiteedi" valikut. Tõsiselt ohtlik on negatiivne identiteet siis, kui ta tugevalt kujundab isikuse arengut. See juhtub sageli siis, kui teised isikud (kohtunikud, hooldajad, õpetajad jne) "identifitseerivad" noore inimese negatiivse identiteediga (näiteks "kurjategija" või "päevavargana") ja ta selliseks "tembeldavad", ükskõik, kas sihilikult või mitte. Lõpuks võib konfliktrolli efekt väljenduda depressioonides ja enesetapuni viivas enesevihakamises. Selline roll võib esile kutsuda normivastase käitumise sündroomi; muidugi võivad väliselt samalaadsetel käitumisaktidel olla erinevad konfliktipõhjused.

Rollide jaotumine ja nende kujunemine perekonnas on köitnud teaduse tähelepanu. Paljudest perekondlikest rollikombinatsioonidest on laste käitumist mõjutanud eelkõige ema ja isa rollid. Tugevaim psühhonaalüütiline mõju on ema ja lapse vahel, see on ka lapse sotsialiseerumisel otsustavaks faktoriks. Kauaaegne

lahusolek emast, temast ilmajäämine või emaomaduste puudumine ja "aseema" rahaline toetus või puudumine juhvad noore sotsiaalset käitumist tavaliselt ulaelu ja kriminaalsuse suunas.

Et ühiskonna ja perekonna suhete raames on isa rolli mõju lapse käitumisele veel vähe uuritud, siis nähakse isa puudumise seost eelkõige poiste identifitseerumise raskendajana. Isa puudumine mõjutab ka otseselt sotsiaalset kontrolli noorte käitumise üle.

Sotsialiseerumisprotsess peaks viima selleni, et inimesed käituvad oma elus vastavalt nende ühiskonnas kehtivatele normidele ja reeglitele. Eriline tähtsus on siin kultuurilistel ja sotsiaalsetel "juhtpildidel", normikujutlustel, sotsiaalsetel ja õiguslikel reeglitel. Kui üksikisikud ei pööra tähelepanu neile standardeile, reeglitele jne, tuleb kõigis sotsiaalsetes gruppides või vastavates instantsides hoolitseda selle eest, et üksikisikud täidaksid norme ja standardeid tulevikus.

Sotsiaalne kontroll on protsess, mille käigus ühe grupi raames teadvustatakse üksikisikutele norme. See toimub kindla sotsiaalse reaktsiooni teel (töötasu, trahv).

Positiivsete sanktsioonide (näiteks töötasu) ja negatiivsete sanktsioonide (näiteks trahvi) kaudu "aktualiseeruvad" gruppide poolt soovitud normid üksikisikutele elamustes. Trahvide ja töötasu kaudu esilekutsutud normikujutlused tingivad inimeste sotsiaalse käitumise arengu sotsiaalses grupis. Sotsiaalne kontroll toetab sotsialiseerumisprotsessis normide süvendamist ja aitab seeläbi ehitada "sisemist instantsi" nn personaalse kontrolli mõttes.

Sotsiaalsel kontrollil on 2 funktsiooni: ta tugevdab grupiliikmete solidaarsust ja kasvatab üksikisikut ühiskonnas. Sotsiaalsel kontrollil on tähtis koht perekonna jaoks ja laste sotsiaalseks käitumiseks oma vanemate suhtes. Sotsiaalse kontrolli tähtsus sotsiaal-kultuurilise isiksuse arengu jaoks sõltub vanemate kasvatustehnikast ja nende käitumisest lastega.

Teoreetikud käsitlevad sotsiaalset kontrolli erinevalt. Nii näiteks kasutab anoomiateooria (Dunkheim, Merton jt) sotsiaalse kontrolli kontseptsiooni kuritegelikkuse selgitamiseks.

Robert K. Merton lähtub anoomia sotsioloogilisest poolest, kus ta näeb anoomias eelkõige ühiskonna struktuuriprobleemi.

Pole ju hälbiv käitumine mitte ainult sotsiaalne, vaid ka individuaalne probleem. Hälve on tihti sotsialisatsiooniprotsessi, personalisatsiooni häirete tulemus. Ka noore õigusrikkuja individuaalset seadumustruktuuri on vaja jälgida psühholoogilisest ja sotsiaalpsühholoogilisest aspektist. Üldiselt võib väita, et sotsiaalsete ja õiguslike normide omaksvõtmine perekonnas sõltub olulisel määral sellest, kas üksikisik käitub delinkventselt või mitte.

Sisemiste kontrolliinstantside uurimisel täheldasid Redel ja Wineman üliagressiivsetel lastel tugevat personaalse kontrolli puudumist. Nende autorite arvates juhib personaalne kontroll isikute "mina" ja "ülimina" ning takistab nõnda hälbivat käitumist. See teooria ei tunnista seoseid sotsiaalse ja personaalse kontrolli vahel. Puudulik sisemine kontroll on tihti ebasoodsalt toimiva sotsiaalse keskkonna (eelkõige perekonna mõju) tagajärg.

Sotsiaalse ja personaalse kontrolli tähendust noorte kuritegevusele uurib Reiss. Tema arvates on sotsiaalne kontroll tingitud perekonna majanduslikust seisundist, sest viimane võimaldab üksikutel perekonnaliikmetel rahuldada oma vajadusi. Selle kõrval omavad veel tähtsust perekondlike suhete iseloom ja vanemate poolt oma laste suhtes kasutatavad kasvatusemeetodid. Nõrk "mina" ja "ülimina" kontroll suurendab ohtu retsidiivideks. Ka Reiss ei lähtu sotsiaalse ja personaalse kontrolli arengusest.

Reckless ja tema kaastöötajad on noorte hälbiva käitumise uurimiseks kasutanud "enesekontseptsiooni". "Hea" või "halvasti väljakujunenud" enesekontseptsioon võib olla otsustavaks, kas üksik hälve tekib või mitte. Reckless leiab, et sotsiaalne kontroll kaotab personaalse kontrolli juures tihti oma tähenduse käitumise suunajana. Nagu Reiss, nii ei omista ka Reckless oma töödes erilist tähtsust sotsialiseerumisele perekonnasfääris.

Perekonda ja tema võimalikku mõju laste hälbekäitumisele on uurinud Nye. Ta lähtus hüpoteesist, et noorte delinkventne käitumine on suures osas seletatav sotsiaalse ja personaalse kontrolli puudumisega perekonnas. Ta tõi esile ergutamise ja karistamise võimaliku disfunktsionaalse toime noorte käitumisele. Nye uuris ka "perekonnadistsipliini", eelkõige seoses trahviprobleemidega. Ta leidis, et perekonnas on ebaõiglastel karistustel kahjulik mõju sotsiaalsele käitumisele. Teisalt uskus Nye, et õiglane trahv võib

tugevdada ka laste tähelepanu seaduse suhtes. Kui laps lubab oma käitumise üle järele mõelda ja seda parandada, kasvab ka tema seadusetunnetus. Laste suur vabadus ja kõigi soovide täitmine valmistab pinda hälbivaks käitumiseks.

Inimpsüühikas kajastuvad väärtused hinnangulise suhtumise-na, mida inimene tunnetab emotsiooni või arutlusena. Siinjuures on kohane meenutada Karl Marxi mõtet, et inimeste vajadusi rahuldavatele esemetele ja nähtustele annavad inimesed liiginimetused. Nad püüavad harvemini või sagedamini korduva tegevusega neid saada ja oma valduses hoida. Nad hakkavad neid kutsuma "hüvedeks" või veel kuidagi teisiti. Sellest järeldub, et praktiliselt kasutavad nad neid esemeid, mis on neile kasulikud. Nad omistavad esemele kasulikkuse, nagu kuuluks see eseme juurde. Kõiki objekte hinnatakse varasema kogemuse abil, kusjuures hinnang antakse lähtuvalt sellest, mida on oodatud. Kõike seda, mis kuulub vajaduse rahuldamiseks kasutatava eseme juurde, hakatakse pidama positiivseks väärtuseks, ja kõike seda, mis takistab vajaduste rahuldamist, negatiivseks. Inimesed püüavad säilitada ja omandada seda, mida nad peavad positiivseks väärtuseks. See tendents leiab väljenduse sotsiaalsete moodustiste kõikidel tasanditel. Riigi tasandil fikseeritakse eluliselt olulised väärtused õigusnormides. Õigusliku sotsialiseerimise käigus võtab inimene need omaks isiklike, s.t enda poolt tunnustatud ja sisemiselt heakskiidetud väärtustena.

Isiksuse tasandil on väärtuste süsteem omapäraseks läätseks, milles murdub väliskeskkonnast ja ka isiksuse enda struktuurist tulev mõju. See kindlustab teadvuse ja tegevuse ühtsuse. Õiguspühholoogias tähendab see, et õigusliku sotsialiseerumise eesmärgiks on positiivselt aktiivse õigusteadvusega isiksuse kujundamine. Õigusliku aktiivsuse all mõistame inimese omadust ja sellest tulenevat võimet mõjutada eesmärgipäraselt sotsiaalset keskkonda õiguse valdkonnas. Aktiivsusest ei saa rääkida mitte igasuguse tegevuse puhul õiguse sfääris. Tegevuses väljendub aktiivsus vaid siis, kui ajendina esineb indiviidi vabatahtlik otsus ja algatusvõime. Õiguslik aktiivsus nõuab inimeselt saadud teadmiste praktikas kasutamise oskust ja nende tegude hindamise oskust, millega tal tuleb kokku puutuda.

Perekonnal on teiste sotsialiseerimisagentide hulgas eriline koht. Perekond on ainus sotsialiseerimisagent, mis kujundab sotsialiseerumise bioloogilisi eeldusi. Alaealised õigusrikkujad kõiguvad sageli normi ja patoloogia vahel. Selliste piiriseisundite põhjuseks ei ole paraku niivõrd halvad geenid kui just mitmesugused kahjulikud tegurid, mis mõjuvad lootele enne sünni ja sünni ajal. Esimesel kohal on siin kahtlemata ema negatiivsed emotsioonid, distress ja frustratsioon. Oluline osa on ka loote mehaanilistel kahjustustel, eriti peaaegu kahjustustel, mis tekivad sünnituseelisel perioodil ja sünnituse ajal.

Perekond on sotsialiseerumise esmane mõjutaja. Laps sünnib reaktiivse olendina. Sotsialiseerumise algstaadiumis kohtneb ta sotsiaalse mikrokeskkonnaga ning täidab selle keskkonna nõudeid. Koos sotsialiseerumise edusammudega hakkab ta üha aktiivsemalt sekkuma ümbritseva keskkonna ellu, üha aktiivsemalt muutma ümbritsevat keskkonda. Siinjuures on eriti tähtis perekonna struktuur. Just oma isikliku perekonna alusel loob laps perekonna mudeli. Eriti katastroofiliselt mõjub lapsele ema puudumine varases nooruses. Meie uuringute põhjal on kolm neljandikku ilma emata kasvanud noortest saanud alaealisteks õigusrikkujateks. Suhteliselt suur on ka isata (ainult emaga) kasvanud alaealiste õigusrikkujate protsent. Üldtuntud on tõde, et kõige paremini mõjub lapsele tervikperekond. Lahtine on aga küsimus, mis on põhjuseks, mis tagajärjeks. Arvame, et lahutamist ei saa pidada põhjuseks, vähemalt mitte algpõhjuseks. Lahutamine signaaliseerib teatavate ebakõlade olemasolust perekonnas. Igapäevases elus hinnatakse formaalselt terviklike perekondade osa sageli üle. Formaalselt terviklik, kuid faktiliselt lagunenu perekond mürgitab laste psüühikat, nad võõrduvad kodust, millega sageli kaasneb ka võõrdumine koolist. Vanematele endile võib selline kooselu lõppeda olmekuriteoga. Eriti huvitavad on V. Jermakovi uuringu tulemused. Tema andmete järgi pärineb juriidiliselt mitteterviklikest, kuid faktiliselt terviklikest perekondadest alaealiste õigusrikkujaid 4,5 korda vähem kui juriidiliselt terviklikest perekondadest. See tõendab ilmekalt, et perekonna formaalsest terviklikkusest tähtsam on perekonna üldine suundumus ja suhted perekonnas. Lapse normaalseks arenguks on vaja, et tal oleks emotsionaalne kontakt vähemalt ühe täiskasvanuga.

Perekond määrab kindlaks esmased elutingimused, sealhulgas ka sotsiaalse päritolu. Meie uuringute põhjal on 2/5 alaealisi kurjategijaid pärit perekondadest, kus isa on kvalifitseerimata tööline. Seaduskuulekate hulgas on selliseid noori vaid üks viiendik. Vaid iga kümnenda kurjategija isa ei ole tööline. Emade puhul võib märgata sama tendentsi. Tingimustes, kus puuduvad sotsiaalse iseloomuga takistused, sõltub eneseteostus üha enam inimesest endast. Inimesed, kellel puudub kindel eesmärk ja positiivne sotsiaalne suundumus, lasevad oludel end juhtida ja lähevad kõige kergema vastupanu teed. Tavaliselt teevad sellised inimesed kvalifitseerimata tööd või on omandanud mingi lihtsama eriala. Loomulikult ei ole sellised vanemad võimelised oma lastele andma ka vajalikul hulgal ja tasemel sotsiaalseid kogemusi. Sellepärast satuvadki just nende lapsed kõige sagedamini õigusrikkujate hulka. Noorsoopolitsei ei vaevu lastele individuaalselt lähenema. Tuleb tunnistada, et varase profülaktika osas saavutatakse suuremat edu just teenistujate ja insener-tehnilistel aladel töötajate laste juures, tööliste laste juures on saavutused minimaalsed. Esmase tähtsusega on kujundada individuaalne lähenemine tööliste lastele.

Perekonna sissetulek määrab kindlaks need materiaalsed võimalused, millega laps harjub juba maast-madalast. On üldteada, et õigusrikkujate perekondade sissetulek on madalam. Et enamik õigusrikkujaid kuulub töölis perekondadesse, tööliste sissetulekud on aga suhteliselt kõrged, siis viitab õigusrikkujate halb materiaalne kindlustatus sellele, et nad pärinevad niisuguste tööliste perekondadest, kes täidavad oma tööülesandeid lohakalt või jätvavad hoopis täitmata.

Küllalt tähtsal kohal on noorte võimalused oma vajadusi rahuldada. Kuid tähtis ei ole mitte vajaduste absoluutne rahuldamine aste. Õigusrikkujate hulgas on rohkem just selliseid noori, kellel oli võimalik rahuldada kõiki vajadusi, ja teisest küljest neid, kes ei saanud peaaegu üldse oma vajadusi rahuldada.

Perekond on kõige emotsionaalsem sotsialiseerimisagent. Sotsialiseerimist perekonnas saadab vanemlik armastus. Ümbritseva keskkonna emotsioonid on sotsialiseerumise algstaadiumis üks tähtsamaid kanaleid. Millist informatsiooni perekond lapsele annab, sõltub eelkõige perekonna mikrokliimast ja suundumusest. On vajalik, et perekond propageeriks tunderikkust, human-

sust ja kollektiivsust. Need sotsiaalsed väärtused peavad saama iga perekonna elutegevuse domineerivaks suunaks. Uuringud on näidanud, et alaealistel õigusrikkujatel pole formeerunud mitte niivõrd sisult amoraalne, kuivõrd kaootiline, ilma domineerivate suundumusteta isiksus.

Perekond on pikka aega kõige mõjukam sotsialiseerimisagent. Ent teatava aja saabudes loovutab ta oma koha teistele agentidele. Selline dominantide vaheldumine pole sotsialiseerumise defekt, vaid sotsialiseerumisprotsessi loomulik areng. Oluline on, mida perekond on jõudnud lapsele domineerimisaja jooksul edasi anda, millisel määral on perekond suutnud oma lapsed mitmesuguste negatiivsete sotsiaalsete mõjude vastu immuunseks muuta. Pärast perekonda hakkavad domineerima sõbrad, kes sotsiaalse küpsuse saabudes loovutavad oma koha töökaaslastele. Formaalsed ja mitteformaalsed suhtlemispartnerid sulavad suures osas kokku. Ja jällegi hakkab domineerivale kohale jõudma perekond, nüüd juba uuel tasemel.

Mitteformaalsete noortegruppide tegevuse juhtimine on pedagoogide ja noorsoo-organisatsioonide tähtsaim ülesanne. Antud juhul ei ole probleemiks mitte see, kuidas vältida noorte ühinemist mitteformaalsete gruppidega, vaid see, kuidas juhtida noorte õiguslikku sotsialiseerimist mitteformaalsete gruppide formeerimise ja tegevuse kaudu. Noortel on üheks tähtsamaks vajaduseks suhtlemisvajadus. Nad pöörduvad intuitiivselt selle sotsialiseerimisagendi poole, mis kõige tõenäolisemalt seda rahuldada aitab. Kui perekond on oma võimalused ammendanud, saab selliseks agendiks mõni mitteformaalne grupp. Grupid on vajalikud eelkõige rolli harjutamiseks (kurameerimine, agressiivsuse väljendamine jne). Noored teevad suuri jõupingutusi, et saada ihaldatud gruppide liikmeks. Kui grupis valitseb asotsiaalne vaim, siis võivad grupi pürgijad sooritada isegi raskemaid üleastumisi, kui see grupi liikmetele kombeks on. Noorte lülitumine gruppi ei ole mitte ühepoolne protsess. Mitteformaalsed grupid värbavad aktiivselt oma liikmeid, näiteks L. Kanevski uuritud kuritegelikud grupid kasutasid uute liikmete värbamisel 31,1% juhtudest palvet ja veenmist, 2,9% pettust, 1,4% halba eeskuju, 2,9% juhtudest amoraalseid tegusid, 2,9% alkoholi, 2,9% vägivalda, 24% lubadusi ning 8,1% pettust ja ähvardusi alaealiste sugulaste aad-

ressil. Et noored ei alluks mitteformaalsete gruppide negatiivsele mõjule, selleks on vaja kujundada noorte antiväärtusi. Antud juhul mõtleme viimaste all käitumisšabloone, mida noored ei võta mingil juhul omaks. Antiväärtused on positiivsele sotsiaalsele suundumusele tõhusaks toetuseks.

Kirjandus

- C l o w a r d , Richard, Lloyd E. O h l i n 1961. *Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs*. Glencoe
- D e r M e n s c h als soziales und personales Wesen: Beiträge zu Begriff und Theorie der Sozialisation. 1963. Hrsg. Gerhard Wurzbacher. Stuttgart
- J a f f e , Lester D. 1963. Delinquency Proneness and Family Anomie. — *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*
- G l a s e r , Daniel 1955/1956. Criminality Theories and Behavioral Images. — *The American Journal of Sociology*, Vol. LXI
- K a i s e r , G. 1960. Entwicklung und Stand der Jugendkriminalität in Deutschland. — *Kriminologische Gegenwartsfragen*, Heft 7
- K a i s e r , G. 1994. *Kriminologie*. Berlin
- K r i m i n e l l e Jugend: Soziologie jugendlichen Bandenwesens. 1961. Hamburg
- M e r t o n , Robert K. 1959. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe
- M i l l e r , Walter B. 1958. Lower Class Culture as a Generating Milieu of Gang Delinquency. — *Journal of Social Issues*
- N y e , F. Ivan 1958. *Family Relationships and Delinquent Behavior*. New York
- R e c k l e s s , Walter C. 1961. *The Crime Problem*. New York
- R e c k l e s s , Walter C., Simon D i n i t z , John E. S i m p s o n , Kay Barbara S i m p s o n 1960. Delinquency of Pre-Adolescents in High-Delinquency Areas. — *Brit. Journ. of Delinquency*
- R e d l , Fritz, David W i n e m a n 1951. *Children Who Hate: The Disorganization and Breakdown of Behavior Controls*. Glencoe
- R e i c h , Wilhelm 1925. *Der triebhafte Charakter*. Leipzig, Wien, Stuttgart
- S h a w , Clifford R. 1924. *The Delinquency Area*. Chicago
- S h u l m a n , Harry Manuel 1961. *Juvenile Delinquency in American Society*. New York, Evanston
- S p e c k , Otto 1956. *Kinder erwerbstätiger Mütter: Ein soziologisch-pädagogisches Gegenwartsproblem*. Stuttgart

- Sutherland, Edwin 1955. *Principles of Criminology*. Chicago, Philadelphia
- Würtenberger, Thomas 1964. Das Menschenbild unserer Zeit und die Kriminalität als sozial-kulturelles Phänomen. — *Vorbeugende Verbrechensbekämpfung*. Hrsg. v. Bundeskriminalamt. Wiesbaden
- Würtenberger, Thomas 1968. *Familie und Jugendkriminalität: Die Familie als Sozialisationsfaktor*. Stuttgart
- Wurzbacher, Gerhard 1958. *Leitbilder gegenwärtigen deutschen Familienlebens*. Stuttgart
- Wurzbacher, Gerhard, Chr. M. Hasse 1962. Funktionen und Funktionsbeeinträchtigungen der heutigen Familie unter besonderer Berücksichtigung ihrer Erziehungsaufgabe. — *Grundfragen des Jugendhilferechts*. Hrsg. v. H. Muthesius. Köln, Berlin

LEMBIT AUVÄÄRT (sünd. 1940. a), lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1972. ja psühholoogiaosakonna 1977. a. Õiguspsühholoogia kandidaat Moskvas 1982. a. Tartu linna abiprokurör. Õiguspsühholoogide ja -sotsioloogide Tartu Ühingu esimees. *Akadeemias avaldanud artikli "Käitumishälbed ja nende uurimine"* (1994, nr 8, lk 1637–1642).

SILVIA KAUGIA (sünd. 1963. a), lõpetas TRÜ õigusteaduskonna 1988. a. Sotsioloogiamagister 1994. a Tartus. TÜ õigusteaduskonna avaliku õiguse instituudi võrdleva õigusteaduse õppetooli lektor.

Peet Aren. ***
(1920)

ARVUSTUS

PIIP PUUDU JA MUUD

Oskar Kruus. Kirjanik Raimond Kolk: *Elukäik ja looming*. Tallinn: Kuldvillak, 1995. 175 lk.

Piibumehed on tavaliselt ka head jutumehed. Piibutõmbamine nagu hea jutuvestminegi ei pruugi olla pelgalt ajaviide, see võib olla ka kunst. Rituaal koguni. Piip puhastatakse, topitakse, läidetakse tubakas hõõgvele, alustatakse lugu, ning muhedasti vestetud jutt kandub kuulajate kõrvadesse nagu tubakasuitsu mõnus lõhn nende sõõrmeisse. Tulemuks saab ühtne ja terviklik nauding. On isegi üks omaette jutuliik — piibujutt. Niisiis võib mõnel juhul piip olla stiili oluline atribuut. Aga stiil — nagu mäletame koolipäevilt —, see on inimene.

Miks alustasin arvustust just piibust? Mitte tubakatarvitamise propageerimiseks, nagu arvan juba kuulvat etteheidet. Ega mitte ka meenutamaks eesti tubakapoeesia kaugeleulatuvaid lähteid. Vaid sellepärast, et Raimond Kolk oli hea jutumees ja mõnus piibumees. Seda on tunda tema poolt kirjapandus — romaanides, jutustustes, eriti muidugi vestetes, ent ka arvustustes, artiklites ja trükis ilmunud kõnedes. Piip ise näibki olevat rohkem eepilise kirjanduse atribuut, sellest omakorda eelistades väikevormi.

Käsitlus, monograafia kirjanikust peaks ootuspäraselt olema vastavuses, sünonüümne tema isiku ja loominguga. Või — nagu enamasti öeldakse maalikunstist laenatud terminiga — peaks olema tema portree. Muidugi on igal sünonüümil, igal ümberütlemisel oma stiilivarjund ja eripärased nüansid. Mida lähemal sõnakunstile, seda vabam, metafoorsem ja paljutähenduslikum, mida lähemal teaduskeelele, seda enam mitmetimõistetavusi vältiv ja täpsust taotlev. Mis ei pruugi põrmugi tähendada ainult faktide loetelu ja kuiva asjalikkust. Tähtis on, et pilt saaks olgu siis mahulistes või kuidagi teisiti valitud raamides võimalikult täielik ja tõepärane. Oskar Kruusi raamat Raimond Kolgast seda enestmõistetavalt taotlebki. Kirjaniku biograafia ja sellega järjekindlalt

seostatud looming on selles äratuntavad ning suhted aktsepteeritavad. Kuid miski kipub teost lugedes siiski vastavust ja järjekindlalt realiseeritud meetodit häirima. Järele mõeldes saab selgeks, et kuigi ka Kruusi stiilile on üldiselt omane ladus vestelisuus, puudub selles oluline tarvik — piip!

Argumenteeritud kriitikat ootava lugeja, ilmselt ka autori enese jaoks jääb selline kujundlik ja tagasihoidlik etteheide raamatule küllap ebapiisavaks. Kui mitte arusaamatuks. Otsesõnu öeldes asendavad Kruusi lühimonograafias Kolga muhedat stiili ebakorrektned, kohati isegi lobe ja mõtlematu heast maitsest hälbiv sõnakasutus. Muidugi võib nüüd asuda väitlema selle üle, kas maitse üle vaieldakse või mitte, ning kanda terve rea trüki- ja hooletusvigu toimetaja või korrektori kontosse. Viimaseid pole aga raamatu sünni juures nähtavasti abiks olnud ja kogu töö on tulnud teha autoril enesel trükkalitega kahasse. Käsikirja paarikordne kriitiline ülelugemine punase pliiatsiga ja andmete hoolikam kontrollimine võinuks siiski teksti märgatavalt paremaks muuta ja mõningaid liigseid kordamisi kärpida. Positiivseid eeskujusid leidub — piisab, kui nimetada Kolga enese käsitlust August Mälgust või ka eelmist, Ivar Grünthali lühimonograafiat Kolgast, mille Eesti Kirjanike Kooperatiivi arhiivis leiduv käsikiri kirendab punasest, kuid mida sellele vaatamata mitmesugustel põhjustel pole trükimustaga vääristatud. Grünthal tsiteerib tavatult pikalt Kolga mälestusi, Kruus jutustab rohkem ise ja akadeemilise tava kohaselt allikatele viidates. Kuid teda paelub ka kirjandusväline apokriiva, oletused ja lood, mille Kolk ise on muretult "varjude maailma" heitnud ja millel ei ole loomingu seisukohalt mingit tähendust. Biograafilise vaateviisi valinud uurijast — ja sel vaateviisil olgu teiste meetoditega võrdne eluõigus! — näib üldse ähvardavat oht libiseda kõrvalistesse, vaid pikantset huvi pakkuvatesse seikadesse, või libastuda sõnavalikus. Kuid samas nõuab biografism erilist diskreetsust — on ju tegemist otseselt inimese endaga.

Kolga loomingu käsitlus on teoses läbivalt ühtlane, olles ühelt poolt suhestatud eluloo taustaga, teiselt poolt vaadeldud eesti ja väliskirjandusegi avaramas ajalis-ruumilises ümbruses, mis laiemale lugejaskonnale küll vajalik, kuid rohkem kirjandusega kursis olijale teada ja tuntud (siit ka ulatuslik nime register). Vahest oodanuks siiski enam keskendumist nii Kolga luule kui proosa poeetikale, kuid eluseikade loomingus kajastumise ja psühholoogilise usutavuse ning tõepära jälgimine annavad iseenesest terviklikkuse. Napilt on ruumi antud või andmeid leitud Kolga tegevusele arvustaja, kõnemehe ja poleemikuna, kuigi just tema osa oli suur kirjanduskäsituse lahtirääkijana paguluses 1950. aastate lõpupoole. Maapaokirjanduse ennekõike poliitilist ümbrust on siinmail

aastate möödudes üsna riskantne vaid vanadele ajalehtedele toetudes kirjeldada ega püri seda tegema ka siinkirjutaja. Üks suurem faktiviiga leheküljel 113 tahab küll õiendamist: esimene Eesti Maja Stockholmis avati 1958. aastal Regeringsgatanil ja praegusesse tuntud kohta asus see ümber alles 1971. Kirjandusliku tausta maalimisel pole päris õige Arvo Mägit juba Soome päevil kirjanikuks või prosaistiks nimetada (lk 44, 48). Tõrke tekitab lk 112 *Mana* autorkonna loetlemine — kui Kolk kaastöö mahult ja isiklikult suhtlemiselt sinna veel sisse mahub, siis Kalju Lepik oli pigem küll eemalehoidev juhukülaline. Vähemalt ses suhtes polnud tuulisuilased nii üks- ja leppemeelsed ühtigi.

Imselt ebatäpsest sõnastusest tingituna jääb lk 54 mulje, nagu kirjeldaks August Gailit oma romaanis *Üle rahutu vee* sama ülesõitu Ruumast Örnsköldsvikki 1944. aastal, mille tegi läbi Raimond Kolk. Gailiti kirjeldus võib ju küll tolle raske meresõidu vahetust pärimusest inspireeritud olla, kuid romaan kõneleb selge sõnaga ikka kodurannast lahkumisest. Arusaamatuks jääb ka, kuidas võinukski Kolk 1944. aastal soomepoisina Jokelas kasutada Hella Wuolijoki külalislahkust (lk 45), kui teisel on teada antud, et juba 1943. aastal vangistatud Wuolijoki kirjutas tollal Helsinki läänivanglas memuaare (lk 48). Kas järeltada sellest, et kuhjatud informatsioon ja liialt püüdlikult ühendatud seosed ei seostu tegelikult ei omavahel ega millegi muuga?

Mõnd veel iseäranis häirivalt silma torganud hälvet nimetades: kas ikka passib uurimusliku laadiga teoses öelda “Artur Adson ja teised vanamehed” (lk 112)? Või mida arvata väitest, et Henrik Visnapuu p u r j e t a s USA-sse (lk 92)? Visnapuu on oma lahkumise Euroopast luuleski jäädvustanud: “Ookean voogab/ ja jugase hooga/ pihustub laine auriku keulas/ lendlevaks vahuks.” Enesele vastumeelselt pean siinkohal olema pedant, öeldes, et sõna vajab enne lausumist või kirja panemist hoolikamat vaagimist. Sellist respekti keele ees, Sõna tunneta- mist, mida võib aduda näiteks EKK lühimonograafiate sarjas, kodumaal Endel Nirgi või Aarne Vinkeli kirjanike- ja Karl Muru luulekäsitlustes, Oskar Kruusi raamatust ei leia. Pajatamishoog teeb Kruusile eneselegi liiga nagu tema hinnangul Kolgale (vt lk 57). Sest mille muu kui mitte hoogsa minnalaskmisega lisaks eespool öeldule seletada vigaseid või ühtlustamata pealkirju (Hannes Oja luulekogu *Koputused eneses*, õige ongi lk 74), registrisse jõudnud isikunimesid (A. Reinans, veel täpsem olles S.-A. Reinans, J. Viigandi levinum nimekuju on Juhan Viidang, millele võinuks olla osutatud), ja Stockholmli tänavanimesid (Hantverkargatan, Garvargatan). Kui juba, siis olgu õigel kujul! Leheküljel 78 on ilmselt mõeldud Bromma kirikut ja Eralt Art ei ole pseudonüüm, nagu oletatud (lk 54).

Selliste iseenesest tähtsusetuna tunduvate detailide täpsustamine ei nõudnuks palju vaeva. Praegusel kujul vähendavad nad raamatu usaldusväärsust ja mõjuvad kahjuks nii terviku kui ka Kolga suhtes allakiskuvalt, kuigi tegemist on kahtlemata Kruusile hingelähedase autoriga. Kolk vääriks enamat. Muuseas seab Grünthal oma manuskriptis ilmse ülivõrdlemise käigus hoopis Kolga luule Lepiku omast ülemaks. Kuid võistlemisest ja edetabeldamisest olulisem on vahest siiski kirjanduse tõlgendamine.

“Elteade” raamatu sabas ütleb, et *Raimond Kolk* on esimene teos kirjastuse “Kuldvillak” üritatavast kirjastustevahelisest sarjast “Meie kirjanikke”, mis pürib jätkama paari varasemat hinguselelänud biograafiade seeriat. Kirjastuse nimi on ahvatlevalt põneva minevikuga, kuid vaevalt järjepidevust arbutate ajaga kandev. Kuid sellest hoolimata — miks ka mitte! Sarjas esinemise soovi osas tuleks kokku leppida kirjastuse esindajaga. Meenub, et 1969. aastal laenas Aleksis Rannit lepingu alusel oma luulekogule *Kaljud* Eesti Kirjanike Kooperatiivi nime ja märgi, kohustudes ise vastutama kõigi raamatuga seoses olevate kirjastamise ja autorile kuuluva tiraaži transpordikulude eest. Ilmselt käib asi ka siin nõndaviisi, ainult et “Eesti Raamatust” odavamalt. Kuid EKK tiibhobune oli juba oma ühes ja ainsas alguses väärikas märk kvaliteedist.

174. leheküljel paikneb rubriik “Samalt autorilt varem ilmunud”, tuues loetelu 17 Oskar Kruusi raamatust ajavahemikust 1961–1994. (Lisada tuleks tubli hulk arvustusi-artikleid ajakirjanduses, koostamis- ja toimetamistö, eesti kirjandus- ja kultuuriloo mitmekordne läbiküündmine, mida kõigiti respektierin ja olen harjunud teabe poolest usaldama. Konkreetselt Raimond Kolga puhul ka kirjaniku arhiivi ja raamatukogu kodumaale toomine.) Kõigi nende trükk on otsas. Soovime sama saatust ka käesolevale, kaheksateistkümnendale.

Janika Kronberg

EDITORIAL NOTE

The study of Toomas Karjahärm, professor extraordinary of Estonian history at Tartu University, deals with the formation of the ideas of Estonian nationalism in the late 19th and early 20th centuries. During the previous century the Estonians were an agrarian people without any upper classes. The Estonian elite did not evolve from the nobility or the upper strata of townspeople but from peasantry. At the turn of the century the Estonian spiritual elite consisted of academic intellectuals whose number was growing explosively. The Estonians had to find their own way as the ruling foreign elite — the Russian government and the Baltic German nobility — were either unable or unwilling to create an efficiently functioning social system and grant its stability on the basis of social and ethnic consensus. The main feature of Estonian society was that it evolved side by side with the earlier Baltic German and Russian societies, not as a part of them. The ideology of Estonian nationalism was influenced and inspired by the French Revolution, German classical philosophy and Romanticism. Hegel's theory of evolution, Herder's cultural nationalism, Kant's moral philosophy, Rousseau's ideas about the natural equality and sovereignty of individuals and nations provided impulses for the Estonian nationalist thought. At that time the ideologists of Estonian nationalism regarded the nation primarily as a linguistic and cultural community. To be an Estonian and a nationalist was not a matter of free choice for them but first of all a moral norm, an obligation and a high ethical ideal that every Estonian had to strive for. At the age of national awakening the Estonians were a people "without history" whose past still had to be discovered, studied and published. First, the Baltic German concept of history, which regarded the Estonians as inferiors, had to be refuted; it was necessary to prove that the Estonians were people and not draught animals, that they had a history at all. Si-

multaneously it was necessary to oppose cautiously the claims of official Russian historiography that Estonia was the ancient hereditary land of Russian princes and the Estonians naturally tied with Russia. The nationalists' politically motivated view on Estonian history was linked with contemporary issues and favoured a selective study of history with the romantic idealization of some periods and themes. Black-and-white contrasts were applied (ancient freedom and independence, the dark 700 years of serfdom). The nationalists studied Estonian history within the context of European culture, which regarded humanism and rationalism as the ideal values. One of the functions of history was to enlighten and educate the people. The first Russian revolution in 1905 politicized rapidly the whole life of Estonian society, the nationalist and social movement involved masses of people. Under these exceptional circumstances the strengthening of the Estonian society made it possible to voice a demand for ethnic autonomy. This envisaged the formation of the organs of local self-government and a legislative assembly on the basis of the general right to vote, which would have meant the transition of the local administrative power to the Estonians.

Ago Künnap, professor of Uralic languages at Tartu University, reports on the 8th International Congress of Finno-Ugric Linguists in Jyväskylä in August 1995. The principal question discussed at the forum was whether approximately 8,000 years ago a proto-Uralic language was spoken, or whether the Uralic (Finno-Ugric and Samoyedic) languages evolved independently, in contact with other languages. Although the theory of the unitary tree of languages could not be totally refuted yet, the outdated myth about the formation of the Uralic peoples through migration from the east to the west was completely discarded.

The conversative, highly intellectual and punning free-verse poetry of the Estonian poet Artur Alliksaar (1923–1966) is an excellent object for linguistic pragmatics and for analytical philosophy of language in general. Arne Merilai, associate professor of Estonian literature at Tartu University, uses the poem "Where to, where to, ugh!!!" as a starting-point for the analysis of the problems of pragmatics in Alliksaar's poetry.

In the belles-lettres section we publish the poem "The battle of Argoed Llwyfain" by the 6th-century Welsh poet Taliesin. It describes a battle in the second half of the 6th century when the troops of the Brits led by Urian, the king of Rheged, and his son Owain defeated the Angles. We add an article on Welsh history and literature by Siiri Merila-Hubbard.

The difference between the deterministic and non-deterministic laws of nature leads us to some more general problems. Ilya Prigogine, Nobel Prize winner in chemistry (1977) and professor at the Free University of Brussels, tries to draw some conclusions on them. In the deterministic world nature is a controllable inert object which yields to our will. If, however, nature in its essence is instable, we should regard it with respect as we cannot predict what may happen. Order and disorder are inseparably connected — one of them also means the other. Our worldview has become dualistic — the aspects of order and disorder exist simultaneously, giving us a different picture of the universe. Lack of equilibrium does not only lead to the emergence of order and disorder but also increases the probability of solitary instances as there are more opportunities for them than in the state of equilibrium. In the instable world, even if we know the preliminary conditions with infinite exactitude, we are not able to foresee the future. Instability leads us to a new rationality which makes an end to the idea of absolute control and, consequently, to the idea of any absolutely controllable society. Reality cannot be controlled in the way the science of former times claimed. Rudiments of narrativity are appearing in present-day science. The former dichotomy between social sciences based on narrativity and natural sciences based on laws of nature is disappearing. Nowadays, with physics trying to add instability to our mental picture of the world, the world around us and the world inside us are nearing each other. This convergence of those two worlds is perhaps one of the most significant cultural developments of our times.

The twentieth century has been considered an era when utopias have ultimately come true. Leonidas Donskis, professor of philosophy at Klaipeda University, finds that it is still early to think about the end of utopias, and so for several reasons.

Firstly, utopia comes into existence as a phenomenon of marginal experience. In other words, both marginal experience and perspective constitute utopia as a model of a desirable whole society. Oppressed minorities, or even the large social groups, suffering from majorities/dominant groups lacking in tolerance and flexibility toward differences and variety, in understanding of others' needs and expectations, and finally, suffering from the obvious lack of reciprocity between humans and groups, always tend to replace their uniqueness and exclusiveness by a new social order, that is a social whole.

The next reason we can point out for taking utopianism seriously is methodological rather than ideological. For now emphasis should be placed on utopianism as a pure expression of both holism and methodological essentialism. In the contemporary world, which undoubtedly has experienced fragmentation and particularization, utopia may come into existence as a call for the revival of the most human unity and solidarity rather than for establishing one-dimensional social order and alleged uniformity as many critics of utopianism have exaggeratedly claimed. At the same time, contemporary utopia may manifest itself as a call for overcoming the human forsakenness and hopelessness as well as for the individual's reintegration into society. Ideologies find their mission in the historical world by giving the sense, or axionormative framework, to human creation and interaction, while utopias would prefer to take this framework critically.

At the beginning of his book *Principles of Lasers* the Italian scholar Orazio Svelto quotes what Pliny the Elder has written nearly two thousand years ago: "Laser [---] inter eximia naturae dona numeratum plurimis compositionibus inseritur" ("Laser [---] is one of the most magnificent gifts of nature which can be used in a number of ways"). Unlike the present-day laser, this was actually a plant which also had very noteworthy properties. This semantic curiosity has given rise to an essay by Doctor of Physics Henn Käämbre, research director of the Institute of Physics at the Estonian Academy of Sciences.

Lembit Auväart, candidate in legal psychology and viceprosecutor of the city of Tartu, and Silvia Kaugia, lecturer at the department of comparative jurisprudence at Tartu University, as-

sert in their article that the roots of childhood delinquency lie in the socialization process. According to the child welfare law minority ends by the age of 18. A typical reproduction of the offenders' *Circulus citiosus* is: children born to asocial families lack the cultural environment necessary for the development and communication as well as pre-school education and training. At school they are likely to face conflicts with teachers and fellow-pupils because they are unable to study and associate with their schoolmates. As there are conflicts at home too, they look for security on asocial microgroups, begin to play truant and drop out of school. Such youngsters are unprepared for future life. They spend time with their peers in asocial groups. As a result of casual sexual intercourses they give birth to children who are likely to repeat the same life pattern.

In the section of book reviews Janika Kronberg, director of Karl Ristikivi Museum, analyses Oskar Kruus's biography of the Estonian writer Raimond Kolk (1924–1992). The issue ends with Part III of Ian Stewart's book *Does God play dice?*

**Pragmatics of
Artur Alliksaar's poetry I:
Deixis**

Arne Merilai

A. Alliksaar's conversative, highly intellectual language-game free-verse poetry makes an excellent object for linguistic pragmatics and for the analytical philosophy of language in general. Using the poem "Where to, where to, ugh!!!" as a starting-point, the present article begins an analysis of the problems of pragmatics in Alliksaar's poetry. The article deals with deixis, usage of speech acts, conversational strategies and implicatures as well as with referential and attributive usage of definite descriptions, modality, fictionality, intentionality and other philosophical issues.

Deixis is a basic element of discourse which relates the pragmatic field with the semantic one. It is an apparatus of linguistic orientation which encodes in the utterance the speaker's personality, subjectivity and spatio-temporal context from the egocentric perspective. Analogically to the speech act, the author calls the usage of deixis an orientation act or origo, which simply expresses the deed of relating the speech act with its context. Semantic deixis consists of indexical vocabulary (deictic terms) and grammatical means (deictic elements); the actual analysis of poetry also

calls for the notion of deictic reference because a large part of Alliksaar's deixis works non-literally, on the level of contextual inference. The implicatures with (time)deixis are particularly surprising. Alliksaar's deixis of person is original: instead of the solipsistic I-utterance a number of essential utterances in his poetry are based on the we-origo. The deixis of place in Alliksaar's poetry is characterized by the active application of the models of parquet, cascade, deck of cards and containers (the movement itself as a place is essential), the same is valid about his time systems as well (actually, in its essence deixis is localistic). The time in his poetry is not an unbroken linear series but is presented in analytically separated units, which can, or need not, exclude one another, serve mutually as one another's backgrounds or be a cosmically overwhelming paradoxical kairos where the past, the present and the future merge and lose their identity. We-deixis hints at a certain aristocratic group who, together with the fictional author, is acting and conversing in a narrower context within the poem, thus forming also the social deixis. The reference to 'we' often has a different structure and genesis, even within one and the same poem, thus requiring indexation. This lessens the importance of anaphora or repeated reference. Text deixis has been amplified, primarily due to the mutual indirect referentiality of pho-

netic, verbal, syntactic and semantic structures characteristic most of all of (parallel) poetry (Alliksaar does not use direct references to different parts of the text); mixed deixis is often used. We-deixis has a positive rigid designation, related de re with possible worlds, the third person is at the mercy of irony and associative chance, emotional deixis being directly connected with it. Modal deixis is very characteristic of Alliksaar; it is less epistemic than intensive deontic modality, which on the level of speech acts manifests itself in the abundant use of commissives and directives. Negation is also very interesting in Alliksaar's poetry. Like time and modality, it can also be formally interpreted by means of predicate logic.

Family and juvenile delinquency

Lembit Auväart, Silvia Kaugia

Juvenile delinquency has always disturbed society. According to the legislation of the Republic of Estonia, juveniles are people from 13 to 18 years of age. Most researchers have reached the conclusion that whether children develop into criminals or not, depends primarily on the peculiarities of their socialization process. Socialization is a process of mutual interaction between the individual

and the social environment, during which the individual acquires a system of knowledge, norms and values. Socialization includes controlled and purposeful processes as well as spontaneous ones.

Society moulds the individual with all its relationships, institutions and culture. The major agents of socialization are:

- 1) social groups and institutions;
- 2) educational establishments;
- 3) mass media.

Naturally, family occupies a special place among the social groups and institutions. It is namely disorganized families that exercise a negative influence on the socialization of juveniles. Families can be disorganized:

- 1) structurally;
- 2) functionally.

Both types of incomplete families can lead to disturbance in the socialization of juveniles descending from such families. It is also essential to which social group the family belongs. Juveniles from lower strata are most eager to improve their status in the social hierarchy.

All renowned criminologists have dealt with juvenile delinquency to a larger or smaller extent. The most widely-spread theory is the theory of roles, which in its turn can be divided into three.

Kobrin and Miller use strictly social models to explain how and when delinquent behavior is used to achieve non-delinquent aims.

Summaries

Sutherland's theory adds socio-psychological and psychoanalytical components to the sociological approach. Merton, Cohen, Cloward and Ohlin are of the opinion that the norms inhibiting delinquency are relatively weak and do not prevent juveniles from violating the ban when material and status-oriented aims are overemphasized by groups or strata.

All researchers emphasize the special role of the family in the legal socialization of juveniles. Family is the only agent of socialization which has its influence on the biological development of the child. Many juvenile delinquents are on the borderline between norm and pathology. This is caused not so much by bad genes as by various harmful factors influencing the embryo before and during birth.

Family is the primary agent of socialization. The child is born as a reactive being, and namely in the family he changes from a reactive being into an active personality.

Family determines the child's primary living conditions and his social background. Well-known criminologists have long since spoken about the criminality of the poor and the rich. Our research, which has been carried out in Estonia during 20 years, confirms the

same. Juvenile delinquents come more often from poor families and also from rich ones. The middle class produces less delinquents.

The family is the most emotional agent. Disorganization of the family also causes disturbances in the emotional sphere which cannot be compensated later.

For a long time, family is the most influential agent of socialization for juveniles, but during puberty it yields its role to peer groups. Which groups become dominant in the child's life then, depends on the system of values the family has shaped in the young person.

Thus, the typical path of juvenile delinquents is the following. They are born into disorganized families. As early as in the family they have conflicts with parents and other members of the family. The family does not prepare them for going to school. Therefore, they get into conflicts with teachers. They are unable to get along with their schoolmates and develop conflicts with them also. They feel confident only in groups with peers such as themselves. They drop out of school before graduating or acquiring any job skills. They do odd jobs, their sexual life is disorderly. Children are born of occasional intercoursés, and their socialization will repeat the same pattern.

KAS JUMAL MÄNGIB TÄRINGUID?

Kaosematematika

Ian Stewart

Tõlkinud Kristin Haljasorg

III

**Ian Stewart. *Does God Play Dice?: The Mathematics of Chaos.*
Penguin Books, 1990.**

©Ian Stewart 1989.

VIIMANE UNIVERSALIST

"Nelikümmend korda tuleb teil üldse kokku lennata, niipalju kui Õhujõudude kahekümne seitsmendasse peakorterisse puutub."

Yossarian juubeldas. "Siis ma saan koju, jah? Mul on juba nelikümmend kaheksa."

"Ei, ei saa," parandas teda eksjefreitor Wintergreen. "Oled sa segane või?"

"Miks siis mitte?"

"Catch-22*."

Joseph Heller, *Catch-22*.

Ise seda teadmata siplesid matemaatikud Catch-22 küüsis.

Kui võrrand on valemi abil lahendatav, on ta lahendite käitumine *ipso facto* korrapärane ja analüüsitav. Seda ju valem ütlebki. Ja kui te arvate, et mängu nimi, mida dūnaamikas mängitakse, ongi valemite leidmine diferentsiaalvõrrandite lahendamiseks, siis suudab teie matemaatika uurida ainult korrapärast käitumist. Te otsite usinasti välja probleemid, millele teie meetodid on rakendatavad, ja ülejäänuid ignoreerite. Te ei pühi neid vaiba ääre alla peitugi mitte — sel juhul te vähemalt teadvustaksite nende olemasolu. Elate oma ajutises paradiisis nagu narr — ainult et te olete nii kaval, et ei tee end narriks.

Sellisest köidikust väljarabelemine nõuab väga erilist asjaolude kokkusattumist. Õiged peavad olema nii aeg, koht, inimesed kui kultuur.

Kohaga oli kõik korras: kõigist matemaatikamaadest oli Prantsusmaa üks tugevamaid. On praegugi.

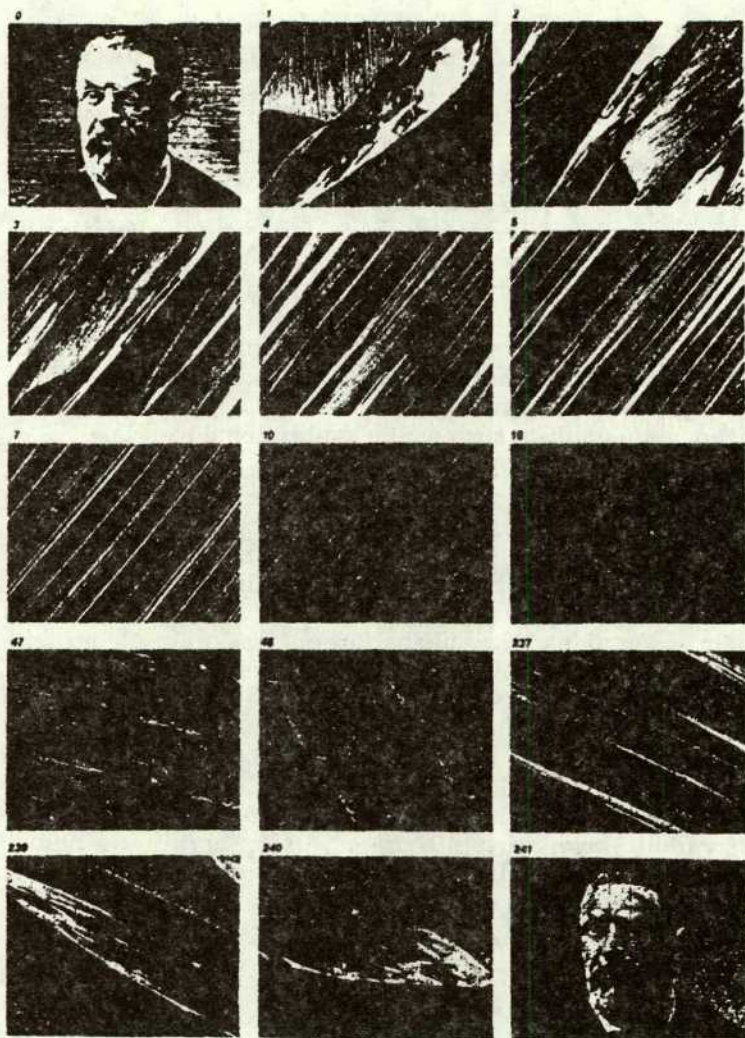
*Saladuslik ülim seadus, mille haardest on võimatu vabaneda.

Inimesel oli hajameelse professori leebe ja äraolev ilme, ta oli aga tõeline suurvaim. Üks jalg 19., teine 20. sajandis, seisis ta harkisjalu matemaatika ajaloo pöördepunktis — siis kui algas matemaatika armastus üldistamise ja abstraktsioonide vastu ning alguse sai suhe, mida paljud, kes olid armunud vaid konkreetseesse, ei mõistnud ega kiitnud heaks ega tee seda tänapäevani. See oli mees nimega Henri Poincaré (joonis 20), vahest viimane matemaatik, kes suutis oma uurimisasal liikuda viimseni kõigis nurkades ja soppides, nii nagu ise tahtis. Pärast teda tulid juba spetsialistid, kuid plahvatuslik matemaatilise informatsiooni kasv, mille jaoks neid vaja minema hakkaski, sai suurel määral teoks tegelikult just Poincaré ulatusliku ja sügavuti mineva matemaatikaalase tegevuse tõttu. Ta lugematute avastuste ja leiutiste hulka kuulub ka nüüdisaegne dünaamiliste süsteemide kvalitatiivne teooria.

Koht, inimene... Ent aeg ei olnud päris õige ning kultuur veel vähem. Kui teadlased ookeanisügavustest esimest korda midagi teada püüdsid saada, jäid võrkudesse kummaliste kolektide jäänukid — tuhmi värvi ja inetud kui patt. Alles siis, kui süvikutesse pääsesid helgiheitjatega batüskaafid, lasid end lõpuks oma pelgupaigas vaadelda ka sealne värvikus ja tihtigi habras kaunidus. Surnukeha järgi on raske ilu üle otsustada. Sama lugu oli Poincarél: ta vaatas üksiti kaosepõhjatusse, eristas mõningaid sealt piiluvaid kujusid, kuid kuristikus oli veel pime ja nii pidas ta koletiseks mõndagi kõige ilusamat asja matemaatikas. Poincaré oli kätte saanud sügavuse, kuid tal polnud seda millegagi valgustada. Läks vaja veel tervet ajastut, mis relvastas end just Poincaré enda diferentsiaalvõrrandite kvalitatiivse teooriaga, lisaks arvutite ja muude tehniliste abivahenditega — et heita kaosesügavusse valgust ja tuua niiviisi välja sealne ilu.

Seda poleks aga kunagi tehtud, kui Poincaré poleks rajanud teed kuristiku servale.

Kas Jumal mängib täringuid?

Joonis 20. Henri Poincaré portree illustreerimaks tema "Poincaré tsükli" avastust. Kui matemaatilises süsteemis mingit teistendust korduvalt rakendada, kusjuures see süsteem ei saa teatud tõkestatud piirkonnast väljuda, peab see süsteem lõpmatu arv kordi jõudma tagasi olekutesse, mis on lähedased algsele.

HAJAMEELNE UNELEJA

Henri Poincaré sündis 29. aprillil 1854. aastal Kirde-Prantsusmaal Nancys. Ta isa oli arst, emast on aga millegipärast väga vähe teada. Henri Poincaré oli ebatavaliselt intelligentne laps, kuid ta ei suutnud koordineerida oma liigutusi ning olukorda ei teinud sugugi paremaks ka viieaastaselt põetud difteeria ja koordinatsioon jäi tal kehvaks kogu eluajaks. Tõsised matemaatilised kalduvused ilmnesisid tal viieteistkümneaastaselt. 1871. aastal tegi ta ära kooli lõpueksamid, matemaatikas peaaegu läbi kukkudes, sest suutis ühe geomeetrilist rida puudutava lihtsa ülesande juures midagi sassi ajada. Peagi tegi ta selle tasa metsanduskooli sisseastumiseksameil, saades matemaatikas esimese auhinna, ilma et oleks käinud loengutel mingeidki märkmeid tegemas. Edasi läks ta *École Polytechnique*'i, mis on prantsuse matemaatika taimelava, ning omandas noore geeniuse kuulsuse. Ta mainet püüti natuke negi kõigutada, söötes talle ette raskeid matemaatikaülesandeid, kuid Poincaré sõudis neist katsetest sujuvalt läbi.

1875. aastal astus ta kaevanduskooli, plaanitsedes insekeriks saada. Et ta aga vabal ajal tegi mõned avastused diferentsiaalvõrrandite alal, esitas ta need kolme aasta pärast Pariisi ülikoolile doktorikraadi saamiseks. Seepeale määrati ta 1879. aastal Caeni matemaatilise analüüsi professoriks. 1881. aastaks oli ta Pariisi ülikoolis kindlalt paigas ning sellest ajast alates valitses ta vaieldamatu liidrina prantsuse ja väidetavalt ka maailma matemaatikas.

Traditsiooniliselt kujutatakse matemaatikut ette haje-meelse unelejana — habe ees, prillidega — ikka ja alati neid prille taga otsimas, märkamata, et need troonivad ta ninal. Sellele stereotüübile vastab tegelikult väga vähe suuri või ka harilikke matemaatikuid, ent Poincaré oli just niisugune. Päris mitu korda võttis ta hotellist lahkudes sealt kogemata ka linad kaasa.

Poincaré oli unifitseerija, üldiste printsiipide otsija, viimane traditsionalist ja esimene modernne matemaatik. Ta käis õigupoolest läbi kogu oma ajastu matemaatika: diferentsiaalvõrrandid, arvuteooria, kompleksmuutuja funktsioonid, mehaanika, astronoomia, matemaatiline füüsika. Ta teoste hulgas on kokku üle 400 raamatu ja uurimuse, neist paljud

üsna pikad. Ta suurim looming oli topoloogia — üldine pidevuse teooria. Ta nimetas seda *analysis situs* — koha analüüs. Ning rakendas seda ühele dünaamika piiriala kõige raskemale probleemile.

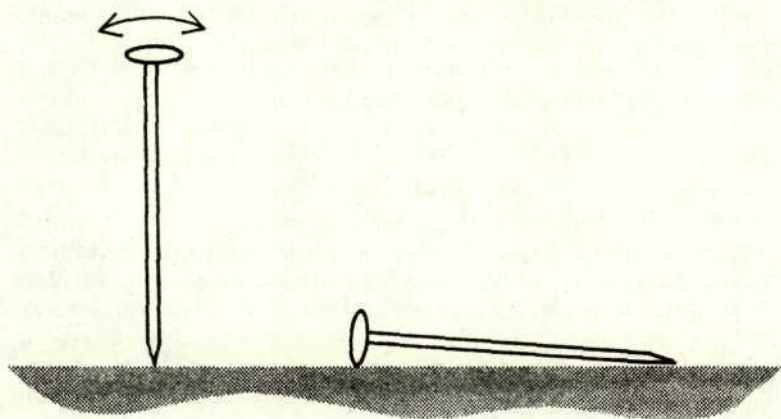
OSCAR MATEMAATIKAS

1887. aastal kuulutas Rootsi kuningas Oskar II, et annab 2500-kroonise auhinna vastuse eest astronoomia fundamentaalsele küsimusele: *Kas Päikesesüsteem on stabiilne?* Nüüd võib näha, et see oli matemaatilise füüsika suur pöördepunkt.

Paigalseis või liikumine on stabiilne siis, kui ta vähese häirituse mõjul ei muutu palju. Pikaliolev nõopnõel on stabiilne (joonis 21). Teoreetiliselt võib nõel ka otsa peal tasakaalus seista, kuid tegelikult kukub ta pikali, niipea kui putukas kõrvaltoas tiibu lehvitab. Põhimõtteliselt kukuks ta ümber ka selle peale, kui naabergalaktikas üks putukasilmne koletis tiibu lehvitaks, ent selle mõju märkamine võtaks vist mõne aja, sest nõel hakkab ümber kukkuma lõpmata aeglaselt ja enne kui ta kuigi kaugele jõuab, varjutab mõni kodulähedases häiriija Velantia Worseli soomustega kaetud reptiilitiibade gravitatsioonilise külgetõmbe.

Kas teatud paigalseis või liikumine *eksisteerib* või mitte, seda saab kindlaks teha lihtsalt vaadates. Kui nõopnõel seisab tasakaalus, täiesti vertikaalselt, siis ta raskusjõud suunaga allapoole läbib täpselt toetuspunkti ning selle jõu tasakaalustab selle punkti ülespoole suunatud vastasjõud, mis Newtoni kolmanda seaduse järgi on võrdvastupidine. Rohkem pole vajagi teada. Kuid seda, kas tegu on stabiilse seisundiga, saab kindlaks teha ainult *naaberseisundeid* analüüsid. Kallutage pisut nõela — massikese jääb veidi ühele küljele ning raskus- ja vastasjõud, olgugi suuruselt võrdsed, moodustavad nüüd koos paari, mille pooled pole enam täpselt üksteise vastas. See paar paneb nõela end kalde suunas pöörama. Esialgne kõrvalekalle suureneb ning asend on nüüd ebastabiilne.

Seega on stabiilsus keerulisem küsimus kui eksistents. Stabiilsus on ka äärmiselt tähtis. Hiigellennuk ei pea mitte üksnes lendama, vaid ta lend peab olema ka stabiilne, muidu kukub ta taevast alla. Kui auto pöörab ümber nurga, ei tohi

Joonis 21. Teravikule tasakaalu asetatud nõõpnõel on ebastabiilne ja kukub tegelikult ümber. Pikaliasendis on nõel stabiilne.

ta külili kalduda, vaid peab stabiilselt teel püsima. Teoreetiliselt on stabiilne ja ebastabiilne olek ühe ja sama põhilise dünaamikavõrrandi lahendid: matemaatika leiab nad ühevõrra kergesti. Katseliselt ei saa aga ebastabiilset paigalseisu mitte mingil juhul mitte kuidagi vaadelda, sest tillukegi väline mõju kaotab selle kohe. Ebastabiilset liikumist *saab* vaadelda, kuid ainult *mööduva* nähtusena: ajal, kui süsteem on *minemas* oma algsest ebastabiilsest olekust sinna, kus ta minek viimaks lõpeb. Jalgratta liikumine hetkest, mil te ta liikuma lükkate, hetkeni, kui ta on kraavi külili kukkunud ja jäänud lõplikusse, stabiilsesse paigalseisu.

Õigupoolest on ka teine võimalus ebastabiilset olekut vaadelda: võtta spetsiaalselt ette midagi tema stabiliseerimiseks, see tähendab püüdes märgata igasugust liikumist ja seda temast kõrvale suunates. Köietantsija trotsib niiviisi maa külgetõmbejõudu. Ent seda laadi arutlused kuuluvad pigem juhtimisteooria kui dünaamika valda.

Päikesesüsteem on väga keeruline näide dünaamikast. Tema liikumine kahtlemata *eksisteerib*, ning ta on Newtoni sea-

duste deterministlikkusele vastavalt ühene (tingimusel, et seal ei esine noid pandimajapidaja kolme kuuli kollisioone ega muud tüüpi erandlikku käitumist, mis võimalusi me siin arvesse ei võta). Päikesesüsteem ajab oma asja, kuid kord juba liikuma pääsenud, saab ta ajada ainult *ühte* asja. On see asi aga stabiilne? Kas kõik planeedid jätkavad liikumist enam-vähem mööda oma praegust orbiiti või võib ehk Maa lihtsalt minema hõljuda külma pimedusse või Pluuto kihutada Päikesele otsa? Kas Päikesesüsteem püsib oma teel või väärtatab ta ja veereb mürinal kosmose kraavi?

Peate tunnistama, et küsimus on intrigeeriv. Vaieldav, kui tähtis see just praktikas on. Taevamehaanikas läheb sageli väga kaua aega, enne kui ebastabiilsus märgatavaks saab, ja seetõttu meenub lugu mehest, kes kuuldes, et saja triljoni aasta pärast saabub universumi lõpp, teatas: "Ma muutusin korraks juba murelikuks... Paistis, nagu sa oleksid rääkinud sajast *miljonist* aastast!"

Igatahes lendab esimesena tükkideks arvatavasti Päike.

Kuningas Oskari päevil ei osatud füüsikas lisaks veel niisugust keerukust õieti üldse kahtlustada ning Päikesesüsteemi stabiilsus oli tõsine praktiline probleem. Tänapäeval ei ole see iseenesest nii kohutavalt tähtis, kuid nagu on kõikide heade füüsikaküsimustega, nii jääb ka selle probleemi matemaatiline arutlus püsima palju kauemaks kui küsimuse füüsikaline külg. Ta püsib ulatusliku üldprobleemi konkreetse vormis: saada teada, kuidas tegelda stabiilsuseküsimusega keerulistes dünaamilistes süsteemides.

KUMMITÜKI DÜNAAMIKA

Kirjeldasin Poincaréd kui viimast universalisti, viimast suurte matemaatikute hulgast, kes suutis töötada oma teadusharu igas alaharus. Tema oli viimane sellepärast, et aine paisus juba liiga suureks, mitte sellepärast, et sellega tegelejad oleksid hiljem olnud rumalad või siis kitsad spetsialistid. Tänapäeval annab endast uuesti märku unifikatiivne matemaatika ja universalistide aeg võib veel tagasi tulla. Loomulikult proovis Poincaré jõudu kuningas Oskari küsimuse kallal. Ära ta seda ei lahendanud — seda tehti palju hiljem ning lahendus oli

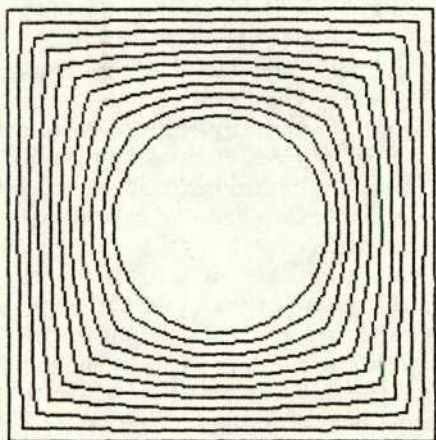

hoopis teist laadi, kui oleks alguses võinud aimata. Kuid ta jättis endast niisuguse jälje, et sai ikkagi auhinna. Ta nimelt leiutas uue matemaatikaharu — *topoloogia*.

Topoloogia on iseloomustatud kummist geomeetria. Täpsemini öeldes on tegemist pidevuse matemaatikaga. Pidevuseks peetakse siin sujuvaid järkjärgulisi muutusi — uuritakse katkematut. Katkevused on alati järsud ja ootamatud: need on kohad, kus väike muudatus põhjustab lõpptulemuseks tohutu muudatuse. Käte vahel savi muljades deformeerib pottsepp seda pideval viisil; kui ta sealt aga tükikese lahti murrab, on tegemist katkeva deformatsiooniga. Pidevus on üks põhilisemaid matemaatilisi omadusi — põhimõttena nii loomulik, et tema alustpaneel tähtsus sai selgeks alles umbes sada aastat tagasi; nii võimas, et muudab matemaatikat ja füüsikat; nii raskesti tabatav, et lihtsaimatelegi küsimustele vastamiseks kulub aastakümneid.

Topoloogia on teatud tüüpi geomeetria — niisugune, kus pikkused, nurgad, pindalad, kujundid on lõpmatult muudetavad. Ruutu saab pidevalt teisendada ringiks (joonis 22), ringi kolmnurgaks, kolmnurka rööpkülikuks. Kõik need kujundid, mis meile lapsena nii kannatlikult selgeks õpetatakse, on topoloogi jaoks üks ja seesama kujund. Topoloogia uurib ainult neid kujundite omadusi, mis jäävad pööratavate pidevate teisenduste käigus muutumatuks. "Pööratava" all pean silmas seda, et ka vastupidine teisendus peab olema pidev. Savi lisamine tükile on pidev teisendus, vastupidine — ära võtmine — aga mitte. Niisiis ei pea topoloog kahte tükki savi selleksamaks mis ühte — mõned asjad, millest me ka midu mõtleme kui eri asjadest, jäävad erinevaks topoloogiaski.

Mis on topoloogia igiomased jooned? Treenimata kõrva jaoks kõlavad nad udutamisenä, abstraktselt, ähmaselt. Üks näide on sidusus, nagu ma just vihjasin: üks või kaks savitükki? Teine on sõlmed: sõlm on niisugune silmus, mida ei saa lahti teha, *ükskõik kuidasmoodi teda teisendada*. Nii öelduna see isegi *kõlab* topoloogiliselt. Topoloogilised objektid on ka augud: pööratava pideva teisendusega sa august lahti ei saa. Topoloogi jaoks on pontšik seesama mis kohvitass: kummalgi on üks auk. (Võite isegi arvata, et see pidi olema ameeriklane, kellelt pärineb ütlus: briti pontšikutel pole auku, neil on moos — kui te ainult mõnest kaubahallist eemale hoiate.)

Joonis 22. Topoloogi jaoks on ruut ja ring üks ja seesama, kuna pideva teisendusega saab muuta üht teiseks ja vastupidi.

Niisuguses keeles topoloogiat tehnilise töövahendina arenada ei saa. Auk pontšiku "sees" tegelikult ümbritseb teda, ning pontšik ümbritseb auku — auk ja pontšik on omavahel seotud. Päevakorras on tõsine mõtlemisviisi muutus. On vaja uusi mõisteid, mis ei kuulu argikogemusse — mõisteid, mille jaoks ei ole olemas sõnugi. Nii leiutavad matemaatikud uusi sõnu või laenavad vanu, millele nad annavad uue tähenduse tähenärijaliku loogikaga, nagu ongi vaja ja nagu ma pööratavuse juures rõhutatult näitasin, ning loovad uue maailma. Topoloogiaõpikut lahti lüües võite pontšikutest ja kummilappidest lugeda ehk sissejuhatusest, ent kui asi tõsiseks läheb, pole terminoloogia enam nii mõnus. Pidev kujutus. Kompaktne ruum. Muutkond. Triangulatsioon. Homoloogiarühm. Eraldatusaksioom. Ning kogu see tornina kõrguv ehitis, 20. sajandi matemaatika Suur Loometeos, on igal juhul Henri Poincaré vaimusünnitis.

Esimesel kokkupuutel näib topoloogia äärmuseni abstraktne. Õieti nagu tüügassealapsuke — kena nende väheste meelet, kes teda armastavad, teistele aga täiesti ükskõik.

Poincaré suutis aga tüükalise naha all näha vaimset ilu. Tal oli haaret nii puht- kui rakendusmatemaatilisteks eksperimentideks, mille kaudu näha range pidevusteooria võimalusi. Mõnikord ongi vaja universalisti mõistmaks, mis on tegelikult tähtis: kellelgi teisel pole käes kõiki mosaiigitükke. Mis suunda Poincaré ka pöördus, ikka sattus ta selliste küsimuste peale, millele võis vastata ainult topoloogia: töötades nii oma arvuteooria kallal, kompleksmuutuva funktsioonide, diferentsiaalvõrranditega... ja kuningas Oskari küsimusega.

IGAS SUUNAS NAGU MEELETU

Topoloogiale kulutas Henri Poincaré hulga aastaid oma elust, pannes aluse enamikule selle kesksetest teemadest. Teised võtsid need üle: rohkem definitsioone, rohkem teoreeme, rohkem žargooni ja abstraherimist. Väiksem kokkupuude loodusega. 1950. aastateks oli topoloogia koos suurema osa põhimatemaatikaga võtnud eeskujuks Stephen Leacocki kangelase ning tormanud hullunult kõikidesse suundadesse — kõrvaltvaatajaile paistis tihti, et reaalsusega on igasugune side kaotatud. James Gleick toob oma raamatus *Kaos* ära sõnad Ralph Abrahamilt, Santa Cruzis töötavalt matemaatikult, kes kirjeldab oma kogemust järgmiselt:

Armastus matemaatikute ja füüsikute vahel lõppes 1930. aastatel lahutusega. Enam nad omavahel ei rääkinud. Nad lihtsalt põlgasid teineteist. Matemaatilise füüsika õppejõud keelasid oma magistrandidel matemaatikute kursusi kuulata. *Matemaatikat õppige meie juures. Meie õpetame teile, mida teil vaja teada on. Matemaatikud on oma egora ei tea kuhu välja jõudnud, nad lammutaksid teil mõistuse laiali.* See oli 1960. aasta. Aastaks 1968 oli kõik vastupidi.

Asi pöördus vastupidiseks Poincaré tõttu, ning matemaatikud, kes talle karjana järgnesid, olid tõesti fundamentaalse idee jälil. Kuid see oli liiga raske, et selle kallal efektiivselt töötada, ja see võttis nii kaua aega, ja rada suubus nii sügavale abstraktsuse kõnnumaale, et isegi matemaikuist

unustasid paljud, et Poincaré oli alustanud ju füüsikaprobleemiga. Nad vaimustasid uut laadi matemaatikast, millest neile nende oivalises vaimses eraldatuses täiesti piisas.

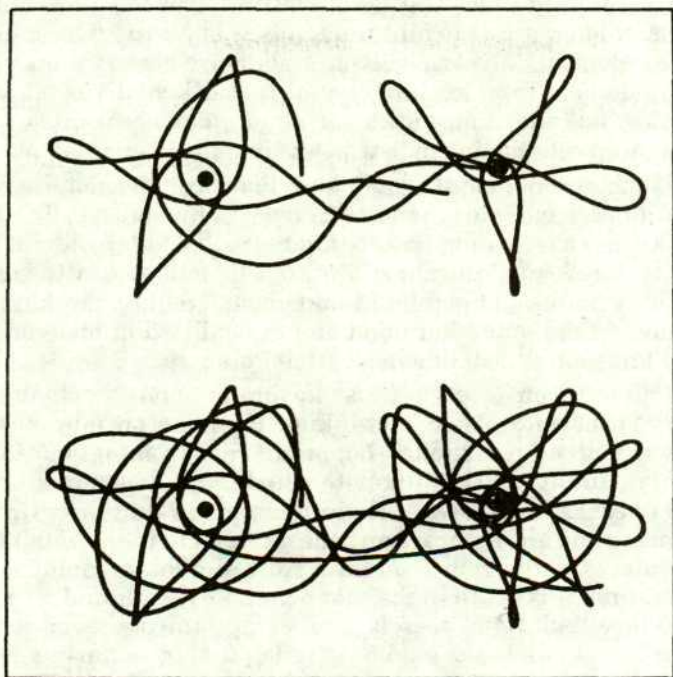
Just nagu tahaks ekspeditsioonirühm ületada ligipääsmatut mäeahelikku. Lähtepaigast te näete tippu, mida tahate vallutada. Kuid sinna otsa lihtsalt ei ole võimalik ronida. Ja nii läheb ekspeditsioon parem kõrbesse — ehk saab sealtkaudu ümber mäe minna ja niiviisi tipust ringiga mööda. Aga kõrbes hakkama saamiseks on vaja hoopis teistsuguseid vahendeid kui märke ronimiseks. Nii on teil lõpuks eriteadlased, kes tunnevad kaktusi, lõgismadusid ja ämblikke, teavad, kuidas tuiskliiv kuhjub luideteks ja sajuüleujutuse põhjusi, ning kellelegi ei lähe enam korda ei lumi, köied, jäänaelad ega kirkad. Ning kui mägironija küsib dünoloogilt, miks ta düüne uurib ja saab vastuseks “et tollest mäest mööda saada”, ei usu ta sellest sõnagi. Asi on veelgi halvem, kui vastatakse: “Mis mul mägedest — liivaluiteid uurida on palju lõbusam.”

Ent mägi on alles ja kõrbki ümbritseb teda ikka veel. Ja kui kõrbeuurijad teevad oma tööd küllalt hästi — *isegi kui nad on mäe üleüldse unustanud* —, siis ühel päeval polegi mägi enam mingi takistus.

Rühma Ameerika ja teise rühma Vene matemaatikute juhitud ületasid matemaatikud 1960. aastate keskpaiku viimaks Topoloogiakörbe. Topoloogia peamised probleemid koonduvad lõpuks ja aine ühtlustus. Paljud matemaatikud ja füüsikud — ehkki mitte kõik — olid unustanud, et topoloogia sai alguse füüsikast. Matemaatika ja füüsika ise pidasid seda aga meeles.

IGAVENE KOLMNURK

Sellega jõuame tagasi kuningas Oskari juurde. Inimsuhetes tekitavad kaks partnerluse ja kolm lahutuse. Taevamehaanikas on samuti kahe keha käitumine kena, kolme puhul aga varitseb kõikjal katastroof (joonis 23). Mis puutub juba tosinasse või rohkemasse Päikesesüsteemi suuremasse kehasse... nojah, see, kes tahtis endale saada kuningas Oskari väljapanud kroone, pidi kõvasti tööle hakkama.

Joonis 23. Kolme keha liikumine on keerukas: siin tiirleb tolmuosake ümber kahe võrdse massiga kindla asukohaga planeedi.

Poincaré auhinnaväärilise prantsuskeelse uurimuse pealkiri on *Kolme keha probleemist ja dünaamikavõrranditest*. See originaalis 270-leheküljeline teos avaldati 1890. aastal. Esimene osa määratleb dünaamikavõrrandite üldomadused, teine rakendab esimese osa tulemusi probleemile mis tahes arvu kehade Newtoni gravitatsiooni mõju all liikumisest.

Kahe keha liikumine — ütleme, ainult Maast ja Päikesest koosnev universum — on perioodiline: see kordub ikka ja jälle. Püha traditsiooni kohaselt on selleks perioodiks aasta — ajavahemik, mille jooksul liikumine kordub. See tõestab otseselt, et Maa ei saa kukkuda Päikesesse ega rännata lõpmatuse ääremeale — kui ta seda teeks, siis peaks ta seda tegema igal

aastal. Niisuguseid asju ei saa mitu korda teha. Eelmisel aastal midagi sellist ei juhtunud, niisiis ei juhtu kunagi. Teiste sõnadega annab perioodilisus stabiilsuse olemasoluks väga hea pideme. Tegelik universumi teised kehad võivad selle mõnusa stsenaariumi küll ära rikkuda, ent perioodilisus või mõni muu selletaoline mõiste peaks ikkagi rakendatav olema.

Uurimuse 3. peatükis sukeldub Poincaré diferentsiaalvõrrandite perioodiliste lahendite olemasolu küsimusse. Ta alustab klassikaliselt ning näitab, kuidas selliseid lahendeid saada, arendades vaatlusaluse muutuja lõpmatusse ritta, mille iga liige on aja perioodiline funktsioon. "Sellest järeldub, et leiduvad read, mille kordajad on perioodilised ja mis võrrandeid formaalselt rahuldavad," ütleb Poincaré.

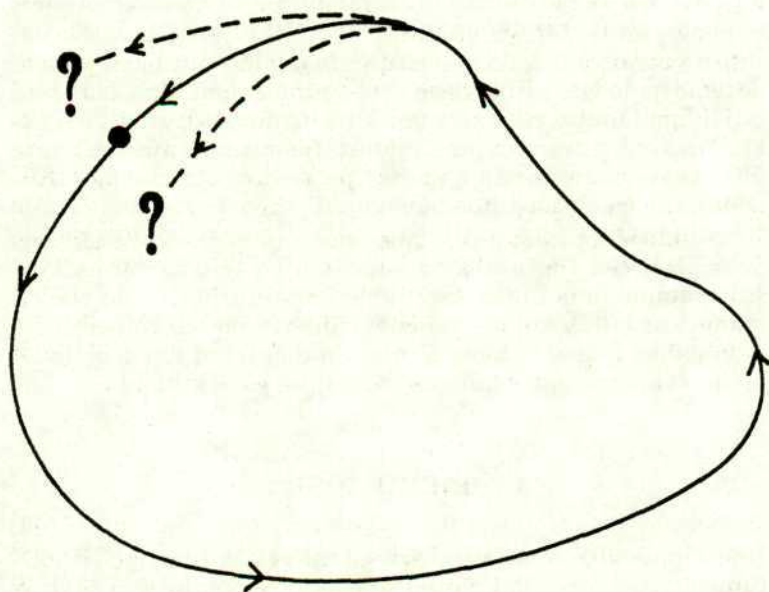
Poincaré on tõesti põhjust kasutada sõna "formaalselt". Menetlusel näib olevat mõte, kuid Poincaré on mures, sest näivus võib ka petlik olla. Lõpmatul real on mingi mõttekas summa ainult siis, kui liikmete suurte arvude summa koondub üheseks väärtuseks — käitumine, mida tuntaksegi *koondumise* nime all. Poincaré on sellest täiesti teadlik: "Jääb veel näidata, et antud rida koondub." Kuid siin jätab analüüs, püsimatu nagu ikka, ta maha. Poincaré on veendunud, et seda saab tegelikult teha otseselt, kuid ei kipu niisugusse arvutusse laskuma — kas siis teades, et seda pundart ei haruta enam miski lahti, või sellepärast, et tegelikult ta ei tea, kuidas seda teha. "Olgu sellega, kuidas on," ütleb Poincaré, "mina seda tegema ei hakka, vaid — küsimust teise nurga alt vaadates — tõestan perioodiliste lahendite olemasolu, millest järeldub rea koonduvus."

ÜKS TOPOLOOGILINE KÜSIMUS

Poincaré mõte oli niisugune. Oletame, et teatud kindlal ajahetkel on süsteem mingis kindlas olekus ning mingi kindla ajavahemiku järel on ta uuesti eelmisega identses olekus. Kõik asukohad ja kiirused on täpselt samad mis enne ja üksteisega samas suhtes. Sel juhul tähendab diferentsiaalvõrrandite lahendite ühesus seda, et süsteem peab kordama ikka ja jälle sedasama liikumist, millega ta jõudis algseisundist sellesse-

samasse seisundisse tagasi. See tähendab, et *liikumine on perioodiline*.

Kujutleme, et süsteemi seisundit kirjeldatakse paljumõõtelise *faasiruumi* mingi punkti koordinaatidega. Et süsteem ajas muutub, siis liigub see punkt teatud kõvera kujulisel trajektoiril. Et mingist seisundist uuesti samasse seisundisse jõuda, peab see kõver moodustama kinnise joone (joonis 24). "Millal on kõverjoon kinnine?" Küsimus ei käi mitte sugugi silmuse kuju ega asendi kohta — see on topoloogiline küsimus. Perioodiliste lahendite olemasolu sõltub punkti *praeguse* asukoha ja perioodi võrra hilisema asukoha suhte topoloogilistest omadustest.

Joonis 24. Kui faasiruumi punkti trajektoor on kinnine joon, kordab ta sedasama liikumist igavesti.

Poincaré ei kasuta just sellist sõnastust, ent geomeetriiline põhimõte on just niisugune ning see väljendub tema töös mujalgi. Nüüd on kergem püstitada uuel viisil küsimus kui teda lahendama hakata, kuid Poincarél on koguni idee, kuidas võiks selliseid kinniseid jooni leida. Las ma kirjeldan seda piltlikult. Teie olete Vene kosmoseinsener ja olete saatnud orbiidile ümber Maa järjekordse *Kosmose* seeria spionaažisatelliidi. Teil on vaja teada, kas ta orbiit on perioodiline. Selle asemel et satelliidil kogu aeg silma peal hoida, sätite oma teleskoobi nii, et ta jälgib maa keskpunkti läbivat tasandit põhja—lõuna suunas horisondist horisondini. Satelliit läbib seda tasandit iga natukese aja tagant. Märkige üles, kus teeb ta seda esimest korda ja kui kiiresti ja mis suunas ta liigub. Jälgige edasi, aga ainult sel ajal, kui satelliit läbib tasandit. Kui liikumine on perioodiline, peab satelliit jõudma tasandile täpselt samas punktis ja sama kiirusega ning jätkama lendu samas suunas, nagu on teie märkmikus kirjas esimesest korrast.

Teisisõnu võib kõigi algseisundite jälgimise asemel piirduda vaid mõnega. Kujutlege terve pinna jagu algseisundeid ja jälgige igaühe evolutsiooni, kuni ta jõuab tagasi (kui ikka jõuab) ja puudutab pinda uuesti (joonis 25). Kas te leiate ühegi, mis tuleb täpselt samasse paika, kust ta alustas? Kui leiate, siis on perioodiline lahend teil pihus.

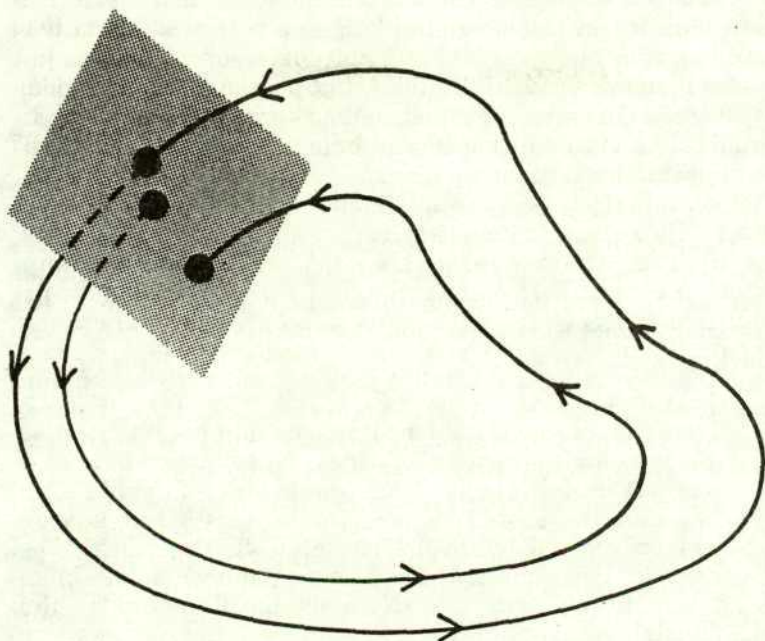
Nüüdisajal nimetatakse niisugust pinda *Poincaré löikeks*. Selle tõeliseks vooruseks on suure hulga segava pahna kõrvalejäamine, mis lihtsustab dünaamika uurimist. Ja see on mäng, kus kulub ära iga vähenegi lihtsustus. Nii võib näiteks juba paljas Poincaré löike *olemasolu* mõnikord topoloogilistel põhjustel perioodilise lahendi võimaluse esile kutsuda.

TAEVAKAOS

Nii võimas idee avas Poincaré pilgule täiesti uutmoodi käitumise. Keegi polnud varem millestki niisugusest mõeldagi osanud. Õigupoolest tuleb ju kõigepealt topoloogiliselt või vähemalt geomeetriliselt mõtleva hakata, et oleks üldse lootust sellisele asjale sattuda: valemist ei tule see iial välja.

Poincaré oli silmitsi idealiseeritud kolme keha probleemi-ga, mida nimetatakse *Hilli taandatud mudeliks*. See on koha-

Joonis 25. Perioodilise liikumise kindlakstegemine Poincaré lõikega. Et liikumine oleks perioodiline, peab kõverjoon märgitud lõikesse tagasi jõudma täpselt samas punktis, millest ta alguse sai.

ne siis, kui üks kolmest kehast on nii väikese massiga, et see ülejäänud kaht ei mõjuta, kuid paradoksaalsel kombel mõjutavad nemad teda küll. Kujutlegem universumit, mis koosneb vaid Neptuunist, Pluutost ja ühest tähtedevahelise tolmu terast. Neptuun ja Pluuto ei tea tolmuosakesest õieti üldse midagi — võite arvata, et ta nende liikumist suurt ei sega —, niisiis mõtlevad nad, et asuvad kahe keha universumis. “Vaat nii,” ütleb Neptuun oma kolmharki viibutades, “Newton töötas asja niimoodi välja, et mina pean ellipsit mööda liikuma.” Pluuto liputab nõustudes saba, ja nii nad kahekesi tiirlevad väärikal ilmel ümber oma ühise raskuskeskme.

Kas Jumal mängib täringuid?

Tolmuosake on aga, vastupidi, vägagi teadlik nii Neptuuni kui Pluuto gravitatsioonilisest külgetõmbest, sest nad tirivad teda enda poole igal pool üle kogu universumi. Tema liigub kahe planeedi vastastikku tekitatud pöörleva gravitatsioonivälja sees. Ta ei saa end pidada kolme keha süsteemi liikmeks, vaid pisikeseks palliks, mis veereb ringi mööda keerlevat, kuid fikseeritud maastikku.

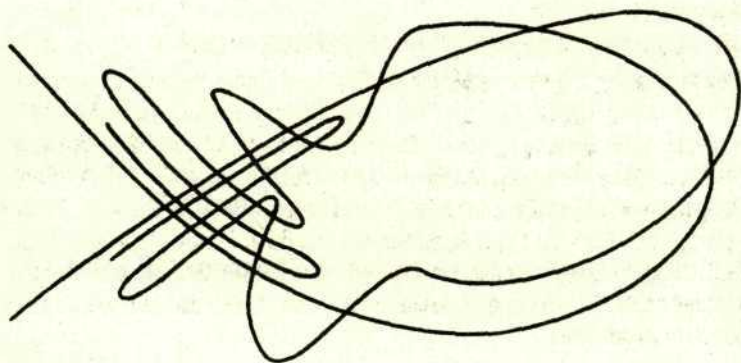
See ongi Hilli taandatud mudel.

Otsides tolmuosakese liikumisest perioodilisust, otsustas Poincaré rakendada Hilli taandatud mudelile oma pinnalõikemeetodit. Tema leiu on imetlusväärsest kokku võtnud Otto Rössler (toimetasin ta teksti pisut, et tehnilisi peensusi vähem oleks):

Trajektorid võivad kahemõõtmelises dünaamilises süsteemis lõikuda iseärasest punktides. Need punktid klassifitseeris Poincaré: näiteks "sadulpunkt" ja "sõlmpunkt". Kui "seesama" asi juhtub kahemõõtmelises ristlõikes, kus trajektorile vastab leht, võib lõikumine olla tõeпоolest jällegi kas sadul või sõlm vm. Kuid on ka teine võimalus: lõikumispunkt *ei ole iseärane*. Nagu iga hariliku punkti puhul läbib sedagi punkti läbiv trajektor selle ristlõike järgmisel korral mingis teises punktis. Ainult et nüüd on juba kaks lehte. Mõlemad lehed peavad seetõttu teineteisega ikka ja jälle ristuma. Nii moodustub lõpmatult paljudest lõikumispunktidest "võrk" (joonis 26). Poincarégi arvates on see kõik veidi keeruline ja ebausutav.

Tõepoolest Poincaré niiviisi arvaski ja nagu on kirjas ta *Taevamehaanika uute meetodite* kolmandas köites, ei üritanudki ta seda joonisel kujutada:

Püüdes kirjeldada, milline pilt tekib neist kahest kõverast ja nende lõpmatutest lõikumistest — millest igauks vastab kahekordselt asümptootilisele lahendile —, siis saab sellest just nagu võrestik, kangas, lõpmatult tihedalt põimitud võrk. Kumbki kõver ei saa iseendaga lõikuda, vaid peab väga keerulisel viisil siia-sinna keerutama, et kõiki võrgu ühenduskohti lõpmatult palju kordi läbida.

Joonis 26. Kaose sõrmejäljed ajaliival... Kolme keha probleemi homokliinilised võrguniidid, millest Poincaré kokkus.

See joonis saab jahmatavalt keeruline ja ma isegi ei proovi teda joonistada. Miski ei näita paremini kolme keha probleemi keerukust.

Poincaré avastus tähendab, et tõesti väga komplitseeritud dünaamika võib esineda isegi nii lihtsustatud mudelis nagu Hilli taandatud mudel. Süsteem, mis saab alguse võrgu löikumispunkti, läbib teekonna, mille kõver Poincaré löikele tagasi jõudes puudutab võrku teises löikumispunktis ja siis jälle hoopis teises jne. Võrk on aga nii keerukalt laiade tõmmatud ja kokku volditud, et tegelikult läbib süsteem Poincaré löike punktide juhuslikus järjestuses. Umbes nagu buss, mis sõidab linnas ringi ja sõidab korduvalt ka üle keskväljaku, kuid valib peatumiseks alati eri koha — miljonist bussipeatusest, mis väljakul leida. Te näete, et buss tuleb jälle, teate, et ta väljakul peatub, aga teil pole aimugi, millises peatuses oodata.

Kas Jumal mängib täringuid?

Oma lõikuvate lehtede võrgustikus — nüüd nimetatakse neid homokliinilisteks võrguniitideks — jäi Poincaré vapustatult vaatama kaose sõrmejälgi. Ta taipas nähtu tähtsust — nagu Robinson Crusoe, vahtides selget viievarbalist jälge liival. Ja nagu Robinson Crusoe, polnud temagi väljavaatest just ülearu vaimustatud.

ÜHESUUNALINE PENDEL

PROKURÖR: *Mispeale te selle siis kõigepealt üles võtsite?*

HR. G.: *See tuli mulle iseenesest kätte — nagu nõõri mööda.*

(Kohtunik vaatab teda teravalt.)

PROKURÖR: *Nagu nõõri mööda? Kas te räägiksite kohtule, Mr. Groomkirby, oma sõnadega, nii selgelt kui oskate, millest see nõõr täpselt möödas oli.*

HR. G.: *Noh, ta oli juba maha kantud.*

KOHTUNIK (segab vahele) *Maha kantud? See ütleb meile väga vähe. Oli ta seal kinni otsapidi? Või laperdas ringi?*

(Süüdistaja heidab kaitsjale maailma kõige lähema pilgu ja võtab vaevuaimatava ohkega istet.)

HR. G.: *Õigupoolest, härra, kõikus ta justkui kahevahel.*

N. F. Simpson *Ühesuunaline pendel*

N. F. Simpsoni farss *Ühesuunaline pendel* esietendus Kuninglikus Teatris Brightonis 14. detsembril 1959. Kui te pole seda veel näinud, minge vaatama. See on pööraselt lõbus.

Räägin sellest siin sellepärast, et pendel, mis ise oma lahtise otsaga ripub tegevuseta, mängib mehaanikaajaloos pöördtelje rolli (sõnamäng pole asjata). Vaatlesime juba, kuidas see Galileid inspireeris. Hämmastav, kui palju häid mõtteid on andnud nii tagasihoidlik mehhanism. Harilik nõõr, mingi raskem ese otsas, mingi kinnituspolt, et ta üles riputada — maailma lihtsaim asi. Aga jah, parim matemaatika on alati lihtne, kui ainult osata teda õigesti vaadata. Et aru saada

kaosest, peame esmalt vaatama, missugune paistab topoloogi-
le korrapärasem dünaamika. Pendlist ongi hea pihta hakata.

N. F. Simpsoni peategelane Kirkby Groomkirkby ei hakka enne oma õhtusööki sööma, kui keegi kõlistab kassaaparaati; maja on täis kaalusid; aias parkimisautomaadi kõrval seisab härra Gantry, sest "kui ta oma kuuepennise juba sinna sisse on pistnud, ei lähe ta enne kuskile, kui parkimisaeg läbi saab"; peretütar Sylviale teeb tuska, et ta käed ei ulatu põlvini muidu kui kummardades, ja ta ema kardab, et tütar saab endale lõpuks ahvi näärmed. Teades, mis seal näidendis toimub, pidi niisugune asi nagu *ühesuunaline* pendel Simpsonile piisavalt veider tunduma, et ta selle pealkirjaks võttis. Tema küllap arvas, et kui harilikult kõigub pendel kahes suunas edasi-tagasi, siis ühesuunaline võiks käia ühes suunas edasi-tagasi.

Age teate, pendel *saab* käia ka ühtepidi. Olete jälginud mõnd väikest poissi keerutamas kastanimuna nõõri otsas? See ongi ühesuunaline pendel, mis on täpselt samuti osa sellest-samast, miks igasugune pendel "tiksub" nii, nagu Galilei täheldas: et lühter kiriku laes kõigub kogu aeg sama perioodiga, ükskõik kui pika kaare üks võnge teeb. Kuid kui Simpsoni pealkiri on nii mõjus, siis järelikult just seda pendelliikumise aspekti me kipume unustama.

Tahan Poincaré kvalitatiivset dünaamikakäsitlust vastandada traditsioonilisele lähenemisele "viska valem valmis" ning nii ühe- kui kahesuunaline pendel on selle jaoks ideaalne mudel. Ja lihtsustamissoovi tõttu ruttan lisama, et näitan lihtsustatud ideaalset matemaatilist pendlit, mis sisaldab võimalikult ökonoomselt pendelikkusessentsi. See meie ideaalpendel ei võngu mitte kolmemõõtmelises ruumis, vaid vertikaaltasandil. Kinnituspunktis puudub hõõrdumine, samuti pole õhutakistust. Nõõri asemele võtame perfektselt jäiga varda, millel puudub mass. Gravitatsioon toimib vertikaalselt allasuunas ning on konstantne. Mitte ühestki laboratooriumist niisugust pendlit ei leia, ent teadus on tihtigi edenenud uuri-des lihtsaid abstraktsioone, kui tegelikkusele enam vastavad mudelid on liiga keerulised ja paljude segavate omadustega. Üks samm korraga — enne tuleb ikka roomama õppida kui suusanõlvadele laiama minna.

TEE SOHKI, KUI MUIDU EI SAA

Traditsiooniliselt käsitletakse pendlit järgmiselt. Pendli asendi kirjeldamiseks piisab, kui teada ta nurka igal ajahetkel. Pange kirja Newtoni liikumisseadus pendlisüsteemile kohandatuduna. Tegu on diferentsiaalvõrrandiga, mis sisaldab selle nurga muutumise kiiruse muutumise kiirust, s.o teist tuletist, ja lisaks veel mõnda muutujat nagu näiteks nööri pikkus ja raskuskiirendus.

Järgmine samm: lahendage võrrand. Võib-olla on üllatav avastada, et see on meeletult raske, sest tegelda tuleb niisuguste kiuslike asjadega nagu elliptilised funktsioonid. Neid ülikoolikursusi on vähe, kus see materjal läbi võetakse. Näete nüüd ise, mida Euler silmas pidas, kui ta ütles, et "analüüs jätab meid hätta". Selles punktis tuleb kasutada ajale vastu pidanud gambiiti — sohki teha.

Põhjus, miks neid võrrandeid on raske lahendada, on selles, et pendlile mõjuv jõud on peaaegu — aga *mitte päris* — võrdeline pendli ja püstsirge vahelise nurgaga. Kui ta oleks täpselt võrdeline, siis poleks enam muud vaja kui veidi trigonomeetriat ja kõik olekski kombes. Aga ei ole täpselt (ja sellepärast jääb juttu õhku rippuma samuti nagu pendel, kuni aeg on küps seda uuesti üles võtta).

Matemaatikat peetakse teadagi täppisteaduseks. "Mitte päris võrdeline" pole seesama mis "võrdeline", kui väike erinevus ka oleks. Paha lugu: laseme siis edasimineku huvides lati ranguse osas madalamale ja oletame, et seda erinevust polegi. ("See sohki võtab keeletuks!" hüüdsime füüsikatunnis niisugust trikki nähes. Õpetaja väitis aga, et ka keele võnkumist saab sel viisil uurida.) Kui me ei suuda lahendada juba niigi idealiseeritud pendli võrrandeid, analüüsigem siis petupendli omi, millele mõjuvad jõud on väikeste nurkade korral väga lähedased jõududele ideaalmudelil. Petupendlis — mida nimetatakse *lihtsaks harmooniliseks võnkujaks* lootuses, et nii kõlab auväärsemalt — on jõud nurgaga täpselt võrdeline.

Nüüd saame võrrandi lahendada. Oletagem, et ajahetkel null me tõmbame pendlit ühele küljele, nii et vertikaaliga tekib nurk A , ja siis laseme lahti. Saame kätte nurga ajahetkel t ,

Kas Jumal mängib täringuid?

mis on

$$A \cos \sqrt{\frac{gt}{l}},$$

kus

- t = aeg,
- g = raskuskiirendus,
- l = pendli pikkus,
- A = algkõrvalekalle.

Pendli mass ei tule arvesse — peamiselt samal põhjusel, mida Galilei vaatlus: kerged ja rasked kehad langevad sama kiirusega.

Mida koosinuskõver teeb, seda me teame: väänleb 1 ja -1 vahel ja kordab ennast iga 2π radiaani järel (360°). Niisiis väänleb ka pendli nurk samamoodi: A ja $-A$ vahel. Negatiivne nurk tähendab vertikaalset vasakpoolset ja positiivne parempoolset asendit, nii et pendel võngub perioodiliselt vasakult paremale, nurkade A ja $-A$ vahel, korrates pidevalt sama liikumist. Kui pikk on kahe kordumise vahe? Valemist saame perioodi kätte:

$$2\pi \sqrt{\frac{l}{g}}.$$

Siit valemist võib palju teada saada. Pikema pendli võnge on pikem — neli korda pikem pendel kahekordistab võnkeperioodi, üheksa korda pikem pendel kolmekordistab jne. Võite selle abil proovida leida gravitatsioonijõudu: mõõtke lihtsalt pikkus ja periood ning lahendage võrrand g suhtes. Kui oleksite Jupiteril, saaksite mõõta sealset gravitatsiooni ning kasutada seda tuletamaks planeedi keemilist koostist, kui arvutate välja ta keskmise tiheduse.

Niisiis on pendli analüüsimine hea füüsika, kuid hea matemaatika ta oma praegusel kujul pole. Võib ju alustada kellegagi imekaunist romaani, rajades selle valedetele, kui aga kohutav tõde välja tuleb, siis harilikult variseb romaan kokku. Samuti võib valele ehitada näiliselt ilusa matemaatika, kuid seegi kipub karmi reaalsusega kokku puutudes laiali lagunema.

Pendlianalüüsist hea matemaatika tegemiseks on mitu võimalust. Lihtsat võimalust mainisin eespool: tuua sisse liikumise ideaalvorm, "lihtne harmooniline liikumine", kus liikumapanev jõud on võrdeline nihkega. Siis on vaja mingi kunsttükiga ära seletada, mis sel pendliga tegemist võiks olla. Ausam oleks esitada ja tõestada teoreem, mis seletaks, mis mõttes ligikaudse ülesande täpset lahendit võib vaadelda kui täpse ülesande ligikaudset lahendit. (Ei, Virginia, need *ei ole* samad asjad: matemaatikas ei ole jõuluvana.) Seda saab teha küll: selle vajaliku teoreemi tõestas 1895. aastal suur vene dünaamik Aleksandr Mihhailovitš Ljapunov. Palju imeilusat matemaatikat on alguse saanud sellest kesksest teoreemist ja seda kõike poleks olnud, kui matemaatikud oleksid leppinud tõestuse asemel eeldusega, et pendli väikesed võnkumised on lihtsa harmoonilise liikumise lähendiks.

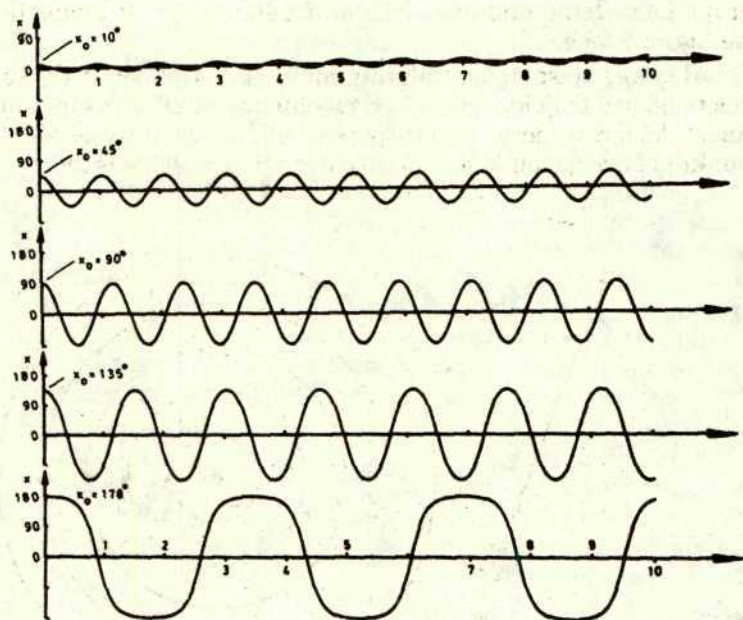
Teisest küljest, ega te ei istu ka virisedes maas, et te ei saa sellepärast raskuskiirendust mõõta, et keegi pole veel teoreemi ära tõestanud. Teadus on omavahel põimunud motiividega keerukas olend ning loov ebaausus on hea asi, kui teda kasutatakse õiges kohas.

Aga äkki te ei olegi nii huvitatud pendli abil gravitatsiooni mõõtmisest kui arusaamisest, mida pendel ikkagi tegelikult teeb (joonis 27). "Väikesed võnkumised? Jama! Ma tahan suurte võnkumiste kohta kõike teada saada. Edasi-tagasi? Tead, ma võin panna selle asja ringi käima nagu lennukiproPELLeri! Ja mida rohkem energiat ma talle annan, seda kiiremini ta käib. *Misasja te siin rääkisite, et periood on alati üks ja seesama?*"

Olemas on ka klassikaline vastus. Ja nagu ma ütlesin, sisaldab see elliptilisi funktsioone ning hulka keerukat ja kõrgemat matemaatikat.

Kuid on ka väga kena geomeetriline vastus, mis paneb põhinähtused mängleva kergusega paika ja millel on see eelis, et nii hakkame dünaamikast lõpuks tõesti aru saama. Selle vastuse juurde me nüüd lähemegi.

Kas Jumal mängib taringuid?

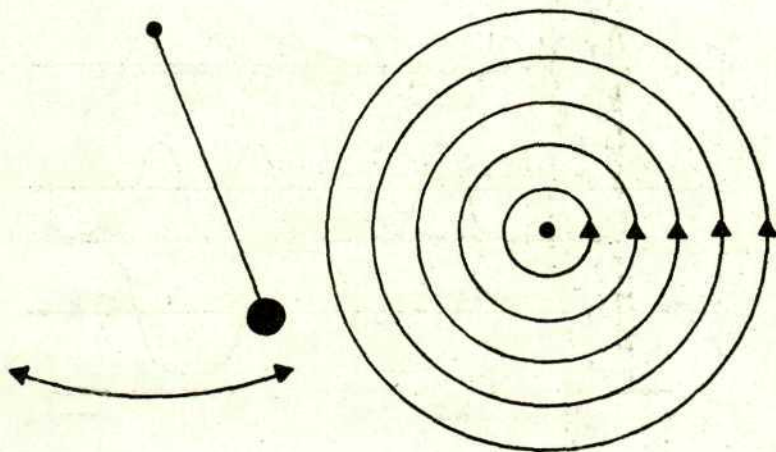
Joonis 27. Mittelineaarse pendli lainekujud. Sinusoidsed on ainult väga väikesed võnkumised.

GEOMEETRIA ENERGIAPINNAL

Et teada, mida pendel teeb, peab olema alati võtta kaks suurust: pendli asend ja kiirus. Nimetagem neid x ja v . Te tahate teada, kuidas nad ajas muutuvad. Et seda kujutada, võtke paberileht ning tõmmake sinna horisontaalselt x - ja vertikaalselt v -telg. Kujutlege, et pendel hakkab liikuma ajahetkel 0. Iga sajandiksekundi järel mõõdate x ja v ning teete graafikul vastavale kohale punkti. Mida te näete? Teil on palju lähetikuseid punkte, eks ole, mis ühtekokku moodustavad kõvera xv -tasandil. See on valitud algasendile ja -kiirusele vastav

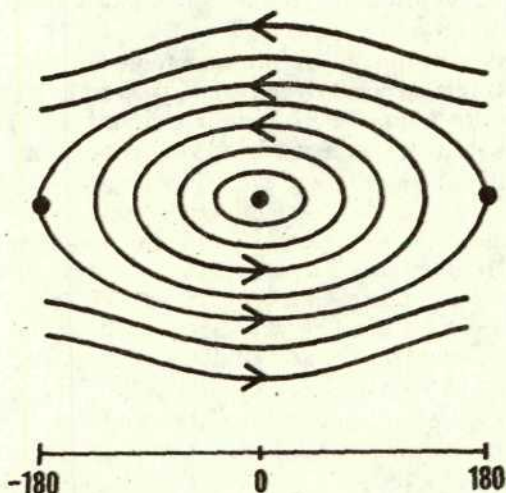
trajektoor. Teine nimetus oleks *orbiit* analoogiliselt planeetide liikumisteedega.

Alustage teistsuguste algtingimustega ning siis saate ka teistsugused trajektoorid. Need moodustavad kogu tasapinda katva kõverate pere. "Petu"pendli ehk lihtsa harmoonilise võnkuja kõverad on kontsentrilised ringjooned (joonis 28).

Joonis 28. Ideaalse lineaarse pendli (vasakul) *faasikujutis* (paremal). Horisontaalkoordinaat on pendli asend, vertikaalne on pendli kiirus. Aja kuldes moodustavad pendli olekud ringjoone. Millise ringjoone just, sõltub algtingimustest.

"Tõelise" pendli puhul on kujutis struktuurikam ja näeb välja veidi inimsilma moodi, millel on kulmud nii ülal kui all (joonis 29). Kortsud on tekkinud vahest ülemäärasest võnkumisest. Joonisele võiksite katse abil kinnitust saada: lähed vaja laserit asendi ja kiiruse mõõtmiseks, mikroarvutit andmete töötlemiseks ja plotterit graafiku joonistamiseks — 10 000 naelsterlingiga saab vabalt kätte. Sama pildi saate umbes 5 penni paberi, 12-naelase korraliku taskuarvuti ja pooltunnise mõttetööga, kui lähtute pendli dünaamilistest võrranditest, ilma et te kunagigi neid täielikult lahendaksite.

Joonis 29. "Tõelise" mittelineaarse pendli faasikujutis.

Ma näitan, kuidas. Newtoni liikumisseaduste üheks matemaatiliseks järelduseks on energia jäävuse seadus. (Seda võib Hamiltoni võrranditest paari reaga tõestada.) Koguenergia, kineetiline pluss potentsiaalne, jääb kogu liikumise jooksul samaks (siin meie juhul, kus me hõõrdumist arvesse ei võta). Valides ühikud nii, et mass on võrdne 1-ga, on pendli kineetiline energia $1/2v^2$ ning potentsiaalne energia on $\sin x$. Ja energia jäävuse seadus ütleb meile, et kogu trajektooril

$$1/2v^2 + \sin x = \text{const} .$$

Avaldame v ja saame

$$v = \pm \sqrt{\text{const} - 2 \sin x} .$$

(See pole seesama konstant, vaid kaks korda suurem, kuid sellel pole erilist tähtsust, sest vaatleme niikuinii kõiki võimalikke konstante.)

Seda valemit kasutades saate nüüd taskuarvuti või trigonomeetriliste tabelite abil kujutada v -d graafiliselt kui x -i

funktsiooni. Valite konstandile väärtuse — näiteks 1,5 — ja leiata $\sqrt{1,5 - 2 \sin x}$, andes x -ile väärtusi 0° -st kuni 360° -ni. Kui avaldis ruutjuure all muutub negatiivseks, jätke see vahele; muidu aga märkige graafikule kaks punkti: üks $\sqrt{1,5 - 2 \sin x}$ ja teine $-\sqrt{1,5 - 2 \sin x}$ juures.

Praegu kirjeldatud juhul saate ovaalse graafiku. Näete, et kui konstant on väiksem kui -2 , siis ei ole üldse mingeid punkte; kui konstant on -2 , saab täpselt ühe punkti; $+2$ korral tekivad ovaali otstesse teravikud ning kui konstant on suurem kui 2 , tekib kaks eraldi kõverat. Süsteem kokku on täpselt seesama "silma" pilt pendli trajektooridest. Üksikpunkt on pupill, ovaalid on iiris, teravanurgaline ovaal on silma äär ning eraldi jooned on kulmud (ülal) ja kortsukesed (all).

Pildi eri osi võib tõlgendada ka pendli dünaamikale vastavalt. Üksik eraldi punkt tähendab näiteks seisundit, kui pendel ripub parajasi vertikaalselt ega liigu. Konstantsed on nii asend x kui kiirus v — seepärast saabki üheainsa punkti. Antud süsteemi madalaim võimalik energia on -2 . (Potentsiaalne energia võib olla negatiivne — sõltub sellest, mille suhtes teda mõõta.)

Kinnised ovaalid on pendli harilikud võnked — N. F. Simpson oletas, et just neid publik mõtlebki. Neid, mis vana kappkella sees teevad *tikk-takk*. Selle kontrollimiseks kujutlege, et algus on ovaali allääres. Asend x on 0 — pendel ripub vertikaalselt suunaga alla võnke keskaigas. Kiirus on negatiivne — pendel on teel vasakule (*tikk!*). Minnes edasi mööda ovaaljoont, on x negatiivne, kuni pendel on juba liikunud vasakule lõppseisu, ja v saab nüüd 0 -ks — võnke lõpupunktis, kus pendel pöördub jälle vastassuunda, on tema hetkekiirus 0 . (Samuti on üles visatud palliga — trajektoori tipus on ta kiirus null.) Nüüd muutub v positiivseks ja pendel liigub paremale (*takk!*), kuni x läbib 0 ja kiirus saavutab maksimumi. Pendel liigub tagasi paremale. Nüüd saavutab pendel oma kaugeima parempoolse asendi ja kiirus langeb nullini — pendel on jõudnud võnke parempoolsesse otsa. Ta liigub jälle tagasi lähteasendisse ja *kogu tsükkel kordub aina uuesti ja uuesti*. Kinnine joon vastab seisundi perioodilisusele.

Vaatleme nüüd üht kulmu. Siin on v alati positiivne, x aga muutub -180° -st (s.o 180° kellaosuti liikumise suunas edasi) kuni $+180^\circ$ -ni, tehes täispöörde. See on niisugune trajektoor nagu propelleril: ringi ja ringi ja muudkui ühes suunas. Alu-

mised kulmud tähendavad samasugust liikumist, kuid kella-
osutiga samas suunas.

Ja mida näitab siis silmaäär, nurkadega ovaal? See trajek-
toor vastab sellele, kui pendel läheb edasi-tagasi kõikumiselt
üle propellerliikumisele. Kuidas see juhtub? Kujutlege, et
võnked muutuvad järjest pikemaks? Algul käib pendel ainult
veidi kahele poole kõige alumist asendit, tasapisi aga muutu-
vad võnked suuremaks, samuti nagu laps kiigel teeb endale
aina hoogu juurde. Lõpuks muutub kiikumine kõiki täiskas-
vanuid paanikasse ajades hoopis ägedaks: kõrgeimas punktis
on laps kiigega õhus lausa võlli kohal. *Kui ta veel kõvemini
kiigub, siis... Mis siis? ...läheb ta üle võlli.* Muutub pendlist
propelleriks.

Silma äär on teekond, mida mööda liigub pendel siis, kui
teda hoitakse vertikaalselt püsti ja lastakse seejärel lahti. Ei,
see pole päris õige. Kui nii teha, jääb ta täielikus tasakaa-
lus seisma ühteainsasse punkti — silmanurka. Ent samuti
nagu püsti tasakaalu asetatud nõõpnõel või ka balletiõpilane,
kes seisab *sur les pointes*, on seegi olek ebastabiilne. Tillemgi
mõjutus lükkab pendli alla. Ta alustab liikumist lõpmata aeg-
laselt, võtab siis aga kiirust juurde, vihiseb alumisest punktist
läbi, vinnab end teiselt poolt üles ja tungib tippasendile jälle
järjest lähemale. Teoreetiliselt kestab kogu liikumine lõpma-
tult kaua, ka praktikas kestab ta tõepoolest väga kaua.

Näete siis, kui hästi sobib niisugune pilt meie arvamusega
tegeliku pendli liikumisest.

Aga see on meile ka midagi maksuma läinud. Meenutage,
kuidas me kõveraid joonistasime — me kasutasime ju valemit,
aga *ei lahendanud võrrandeid*. Võrrandi lahendamine tähen-
daks seda, et igal ajahetkel t oleksid x ja v kindlaks tehtud.
Aga t -d ei tule kusagilt välja!

Kes tahab lihtsamalt läbi ajada, peabki enamasti maks-
ma. Siin on hinnaks täpsest ajasõltuvusest loobumine. Kir-
jeldus ei anna meile mingit informatsiooni perioodide pikku-
sust. Loobumise tasuks saime aga veenva ja selge kvalitatiivse
kirjelduse tõelise, ehkki idealiseeritud pendli *kõikvõimalikest
liikumistest*.

(Järgneb)

Elu sisustaja

EESTI EKSPRESS

Eesti Ekspress pakub uusi ja julgeid vaateid meie tänasele maailmale. EE veergudelt võib leida portreid meie avalikest tegelastest ning ülevaateid nende vaimsest, moraalsest ja varanduslikust seisust. Kõne all on ka salajased (st allilma-) tegelased, kellega on kõige mõnusam kokku puutuda just leheveergude kaudu. Kuulda saab nii eesti elu uutest tegijatest kui ka vanadest olijatest. Lisaks avalikustatakse poliitilised ja majanduslikud salaliidud ja -lepped, peetakse diskussiooni ühiskonna elu ja surma küsimuste üle ja antakse lihtsat inimlikku tervisenõu igatühele.

Eriti huvi- ja kõneväärne on kahtlemata EE kultuuriosa Areen, kus hea akadeemiline haridus ja valgustuslik vaim on ühendatud kriitilise analüüsi ja leebe irooniaga. Kõrvuti traditsiooniliste kultuuriliikide autoriteetsete käsitlustega leiavad peegeldamist kõik inimtegevuse vaimsed valdkonnad salateadustest küberseksini. Trükivalgust näevad ka kõige sõltumatumad ideed ja esoteerilisemad mõttekäigud - muidugi juhul, kui nad on võluvalt kirja pandud. Autorkonda kuulub kogu eesti kultuuriloojate plejaad Kaalepist ja Kaplinskist Kivisildniku ja Sinijärveni. Kuna EEd loeb veerand miljonit lugejat, ei ole tark jätta tema kultuurisõnumit tähelepanuta. Kui Sa vaikides lugeda ei saa, haara sulg ja kirjuta vastu!

EE kaaned sisaldavad ka professionaalse karmusega kommenteeritud telekava ja kõikvõimalikke muid maksuta kaasaandeid.

EE garanteerib Sulle vaimuvilka nädalalõpu.

Austatud „Akadeemia“
lugeja!

Tänu senise havi eest!

Ostus või tellides ning säilitades „Akadeemia“ aastakäike olete - sõandame seda arvata - täiendanud oma raamatukogu mõnegi aegumatu väärtusega.

Aastatellimus toob Teile meie ajakirja koju tunduvalt odavamalt.

Loodame, et jääte eelolevalgi aastal „Akadeemia“ sõbraks.

Tartus,
sept. 1995

Ain Kaalep
muuseumitaja

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemaid numbreid (1990 — 10-12; 1991 — 2-12; 1992-1993; 1994 — 2-12) saate osta Tartust *Ülikooli poest* Lossi tänav 24 ning raamatukauplusest "Teadus". Need on müügil ka *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 012301797, kood 420 101 741) iga numbriga eest 16 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*. *Akadeemia* toimetusest saab osta 1992. aastakäiku 48 krooni, 1993. aastakäiku 60 krooni ja 1994. aastakäiku 77 krooni eest.

Address: *Akadeemia*, Küütri 1, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihõ

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1995:

USD 33, DEM 50, FIM 155, CAD 45, FRF 173, SEK 240, GBP 20, AUD 45.

Back issues for 1990 — 10–12; 1991 — 2–12; 1992; 1993; 1994 — 2–12 and single issues for 1995:

USD 3, DEM 5, FIM 13, CAD 4, FRF 15, SEK 20, GBP 2, AUD 4.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Union Bank of Finland, Helsinki, UNIT-FIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank PLC, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 012301797 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1995

Single issues for 1994 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Single issues for 1993 1 2 3 4 6 7 8 9 10 11 12

Back issues for 1992 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Back issues for 1991 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Back issues for 1990: .....

Name or institution .....

Address .....

Country .....

Enclosed is the check totaling .....

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

The ideas of Estonian nationalism	<i>Toomas Karjahärm</i>	2051
The 8th International Congress of Finno-Ugric Linguists in Jyväskylä	<i>Ago Künnap</i>	2079
Pragmatics of Artur Alliksaar's poetry: I	<i>Arne Merilai</i>	2086
The battle of Argoed Liwyfain	<i>Taliesin</i>	2113
On Welsh history and literature. I	<i>Siiri-Merila-Hubbard</i>	2115
The philosophy of instability	<i>Ilya Prigogine</i>	2142
Ideology and utopia: The end of utopianism? I	<i>Leonidas Donskis</i>	2151
Laser: <i>Habent sua jata verba</i>	<i>Henn Käämbre</i>	2168
Family and juvenile delinquency	<i>Lembit Auoäärt, Silvia Kaugia</i>	2175
Review: The missing pipe and other things. Oskar Kruus. <i>Kir- janik Raimond Kolk: Elukäik ja looming</i> . Tallinn: Kuld- villak, 1995. 175 lk.	<i>Janika Kronberg</i>	2195
Editorial note. Summaries		2199
Does God play dice?: The mathematics of chaos. III	<i>Ian Stewart</i>	2207

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 12 krooni